

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ
ТЕКШИРИШ ИНСТИТУТИ

САККИЗ ЙИЛЛИК МАКТАБ ПРОГРАММАЛАРИ

I — III СИНФ

*Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги
тасдиқлаган*

„ЎҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1975

ОНА ТИЛИ

УҚТИРИШ ХАТИ

Бошланғич синфларда она тили курси умумий таълим мактабларининг юқори синфларида ўрганиладиган она тили ва адабиёт систематик курсининг таркибий қисми ҳисобланади. Бошланғич синфлар она тили курси асос эътибори билан тилнинг амалий қисмидир. Шунинг учун ҳам болаларнинг нутқини ўстириш программанинг барча бўлимларига сингдириб берилган.

Бошланғич синфлар она тили курсининг вазифалари болаларни онгли ўқишга, сўзлашга ва ёзишга ўргатиш; ўқувчилар нутқини ўстириш; уларга она тили ва адабиётдан бошланғич маълумот бериш; болаларнинг она тилига ва ўқишга бўлган қизиқишини ўстириш; атрофни ўраб олган табиат, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини ўстириш ва бойитиш, ниҳоят, болаларда ўзларининг ёш хусусиятларига мос бўлган тил шаклларида оғзаки ва ёзма равишда фойдалана олиш кўникмаларини ҳосил қилиш.

Она тили ўқитишнинг мазмуни ва методлари бериладиган билимларни, кўникмаларни онгли ва пухта ўзлаштиришга, болаларнинг умумий тараққиётига ва коммунистик руҳда тарбияланишига ёрдам бериши лозим.

Бошланғич синфларнинг она тили программаси ўз ичига қуйидаги бўлимларни олади:

1. Хат-савод ўргатиш ва нутқ ўстириш.
2. Ўқиш ва нутқ ўстириш.
3. Грамматика, имло ва нутқ ўстириш.

Программанинг бу бўлимлари ўз навбатида яна қисмларга бўлинади. Чунончи, «Хат-савод ўргатиш ва нутқ ўстириш» бўлими «Ўқиш ва нутқ ўстириш», «Ёзув ва нутқ ўстириш» қисмларига; «Ўқиш ва нутқ ўстириш» бўлими «Ўқиш тематикаси», «Ўқиш кўникмалари», «Текст устида ишлаш» ва «Синфдан ташқари ўқиш» қисмларига; «Грамматика, имло ва нутқ ўстириш» бўлими эса «То-

вушлар ва ҳарфлар», «Сўз», «Гап» ва «Боғланишли нутқ» қисмларига бўлинадди. Булардан ташқари, «Грамматика, имло ва нутқ ўстириш» бўлимида ҳуснихатга доир маълумотлар ҳамда ўқув йили давомида ўрганиладиган имлоси қийин сўзлар рўйхати берилади.

Хат-савод ўргатиш ва нутқ ўстириш

Савод ўргатиш даври, қоида бўйича, 3,5 ойда (15 декабргача) тугалланади. Агар ўқитувчи синфда тўлиқ ўзлаштиришга эришса, уни 10—15 кун олдин тугатиши ҳам мумкин. Бу давр ичида қуйидагилар талаб этилади: 1) болаларни ўқиш ва ёзишга ўргатиш; 2) тўғри ёзиш учун замин ҳозирлаш; 3) кузатиш ва экскурсиялар жараёнида теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш орқали ўқувчиларнинг нутқ ва луғат бойлигини ўстириш.

Савод ўргатиш аналитик-синтетик товуш методи орқали олиб борилади. Бунда болалар гапни сўзга, сўзни бўғинга, бўғинни товушга бўлиш ва бўғинлардан сўз, сўзлардан гап тузишни машқ қиладилар, ўқиш процессини эгаллайдилар. Айни вақтда улар товушларнинг ҳарфлар билан ифодаланишини товушлардан ва бўғиндан сўз тузишни, уни ёзишни билиб оладилар. Ёзишга ўргатиш ўқишга ўргатиш билан бирга олиб борилади. Ўқиш ва ёзишга ўргатиш жараёнида ўқувчилар фонетика ва графика ҳақида тушунча ҳосил қиладилар.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг эшитиш малакаларини ўстиришда уларни қўл ёзма ва босма текстдан ҳарф ва сўзларни тўғри кўчириб ёзишга; айтилиши билан ёзилишида фарқ қилмайдиган сўзларни, шундай сўзлардан тузилган кичик гапларни диктовка билан ёзишга ўргатади.

Ўқувчиларга гапнинг биринчи сўзи, кишиларнинг исми ва фамилияси, ҳайвонларга ва бошқа нарсаларга атаб қўйилган пом бош ҳарф билан ёзилишини ўргатиб бориш жараёнида болаларнинг сўзларни тўғри ёзишларига алоҳида эътибор берилади.

Сўзни бутунича ўқишга ўтилганда, ўқитувчи болаларга сўзни аниқ, барчага эшитарли, орфоэпия қоидаларига риоя қилган ҳолда ўқишга ўргатади, диққат-эътибор оҳангнинг тўғри бўлишига қаратилади. Хат-савод ўргатишнинг охирида болалар онгли, тўғри ва бўғинлаб сидирга ўқийдиган бўладилар. Уларда ўртоқлари олдида

гапириш кўникмалари ўсиб боради. Ўқувчилар шеърларни ифодали ўқиш, эртақларни ва ўзи ўқиган, ўқитувчи ўқиб берган ҳикояларни, ўз таассуротларининг, кузагишларининг натижасини сўзлаб беришга ўрганадилар. Натижада улар ўқитувчи берган сўроққа қийналмай жавоб берадиган, бошқаларга савол бера оладиган бўладилар.

Ўқиш ва нутқ ўстириш

I—III синфларда ўқиш дарсларининг асосий вазифаси онгли, тўғри, тез ҳамда ифодали ўқиш малакаларини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириб бориш асосида асар тексти устида ишлаш ва мустақил ўқиш кўникмасини ўстириш ҳисобланади.

Болалар ҳикоя, шеър, эртақларни ўқиш билан асар мазмунини, ундаги асосий фикрни тушунишга ўрганадилар, асар қаҳрамонлари, уларнинг хатти-ҳаракатлари билан танишадилар ва уларга баҳо берадилар. Улар бадий асарнинг тили ва тасвирий воситалари ҳақида элементар тасаввур ҳосил қиладилар. Булар болалар тасаввурини кенгайтиради, фикрлашларини ўстиради, эстетик туйғуларини, бадий адабиётга, она тилига бўлган муҳаббатларини тарбиялайди.

Асар мазмуни устида ишлаш билан болалар асардаги асосий фикрни ажратишга, қисмларга бўлишга, қисмлар орасидаги боғланишни белгилашга ўрганадилар. Булар болаларнинг мантиқий тафаккурининг ривожланишига ёрдам беради.

Асарни ўқиш жараёнида болаларнинг теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларини тўғри шакллантириш муҳим аҳамиятга эга.

Ўқиш мазмунан болаларни гоёвий-сиёсий ва ахлоқий эстетик жиҳатдан тарбиялашга қаратилади. Ватан ва унинг табиати, кишиларимиз ҳақидаги асарларни ўқиш болаларни коллективизм руҳида, ўз Ватанига муҳаббат, бутун дунё меҳнаткашларига дўстлик руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Ўқиш болаларни совет кишиси ва унинг меҳнатига, ўртоқларига тўғри муносабатда бўлишга коллектив олдида ўз масъулиятини англашга ёрдам беради.

Ўқиш ўқувчилар нутқини ўстиради: ўқувчиларда конкрет тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш асосида уларнинг дўғатини бойитади, унга аниқлик киритади ва

активлаштиради, ўз фикрларини оғзаки ва ёзма баён этиш малакаларини ўстиради.

Ўқиш программасига: 1) ўқиш тематикаси; 2) ўқиш кўникмалари; 3) текст устида ишлаш ва 4) синфдан ташқари ўқиш киради.

Программада ўқиш учун тавсия этилган асарлар рўйхати ҳар бир теманинг асосий мазмунини белгилайди, аммо улар тахминий бўлиб, намуна учун берилган. Бу рўйхат тўлдирилиши ёки айрим янги нашр этилган болаларга мос асарлар билан алмаштирилиши мумкин.

Ҳар бир синф учун берилган ўқиш материали ўқувчи онгини ўстиради, уни ахлоқий ва эстетик томондан тарбиялайди.

I—II синф болалари табиат, совет халқларининг ҳозирги ҳаёти, октябрятлар иши, В. И. Ленин, Совет Армияси, бошқа мамлакат болаларининг ҳаёти ҳақидаги асарларни ўқийдилар.

Бутун ўқув йили давомида I-синф ўқувчилари табиатдаги фаслий ўзгаришларни кузатиб борадилар. Эскурсиялар, предмет дарслари ўтказилади. Ўқувчилар об-ҳаво ва табиатдаги фаслий ўзгаришларни синф календарига белгилаб борадилар.

Ўқув йили охирида улар сўзларни сидирға (айрим қийин сўзларни бўгинлаб), тўғри, онгли ўқиш малакаларини эгаллашлари, уни аниқ ва тўғри талаффуз қилишлари, гапнинг охиридаги интонацияга, гаплар орасидаги паузага риоя қилишни билиб олишлари лозим. Ўқиш тезлиги тахминан минутига 30—40 сўз бўлади.

Текст устида ишлаш шу синфдаёқ бошланади: болалар ўқиганлари ва кузатганлари юзасидан берилган саволларга жавоб беришга, ўқитувчи ёрдамида ўқилган асардан асосий фикрни ажрата олишга, асарни қисмларга бўлишга, ўқилган асар мазмунини саволлар ёрдамида ва мустақил равишда баён этишга, текстга берилган иллюстрация (расм) мазмунини сўзлаб бера олишга; эртак айтиб беришга; табиат ҳодисалари ҳақидаги ўз кузатувларини айтиб бера олишга; текстдан унда қатнашувчи шахс, табиат тасвирини характерловчи сўз ва ибораларни ўқитувчи ёрдамида топа олишга ўрганадилар. Улар шеър, эртак, ҳикояни бир-биридан амалий равишда ажраташга ўрганадилар.

II синфда ахлоқий масалаларга бағишланган асарлар катта ўрин эгаллайди. Ватан, В. И. Ленин, Октябрь ре-

волюцияси, Совет Армияси ҳақидаги маълумотлар анчагина бойитилади; Совет халқининг байрамлари, бошқа мамлакат меҳнаткашларининг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар кенгайтирилади.

Онгли ўқиш малакалари такомиллаштирилади, ифодали ўқишга (логик урғуга, паузага, ўқилган асар мазмунини оҳанг ёрдамида бера олиш кабиларга) катта аҳамият берилади; текст устида ишлашга ва болаларнинг оғзаки нутқига қўйилган талаб мураккаблашади. Ўқувчилар ўқилган асардан асосий мазмунни ажрата олиш, воқеа-ҳодисаларга, фактларга, қаҳрамонларга ўз муносабатларини билдира олиш, ўқилган асарни қисқартириб ва мукаммал баён этиб бериш малакаларини эгаллайдилар.

II синфда тўғри ва тез ўқиш малакаларини таркиб топтириш ниҳоясига етказилади. Ўқиш тезлиги минутига тахминан 60—80 сўз бўлади.

Ўқувчиларнинг лугатини аниқлаш, бойитиш ва активлаштириш иши давом эттирилади. Болалар воқеа-ҳодисаларни характерловчи сўз ва ибораларни топишга, ҳар хил гап ва текстлардаги сўзнинг маъносини бир-биридан фарқлашга ўрганадилар. Ўқувчилар шеър, эртак, бадиий ҳикоя, илмий-оммабоп мақолаларнинг ўзига хос хусусиятлари билан амалий таишадилар.

III синфда бадиий асарни ўқиш жараёнида ўқувчиларнинг пионерлар иши ҳақидаги, илгариги ва ҳозирги оммавий-сиёсий воқеалар ҳақидаги, совет кишининг маънавий қиёфаси ҳақидаги, Ватанимизнинг илғор кишилари, уларнинг бир-бирига, табиатга, меҳнатга, Ватанга бўлган муносабатлари ҳақидаги билимлари кенгайтирилади ва умумлаштирилади. Халқимизнинг қаҳрамонона ўтмишини акс эттирган асарларни ўқиш болаларда меҳнаткашларнинг Октябрь революциясигача бўлган ҳаёти ҳақида, инсон бахти учун курашувчилар ҳақида, меҳнаткашларнинг доҳийси В. И. Ленин ва Қоммунистик партия ҳақида, совет халқининг граждандар уруши ва Улғу Ватан уруши кунларидаги қаҳрамонлиги ҳақида, Совет Армияси ҳақида, Ватан муҳофааси ҳақида, Ватанимиз халқларининг революцион, жанговар меҳнат традициялари ҳақида, барча мамлакат меҳнаткашларининг бирдамлиги, совет халқининг бутун дунёда тинчликни ўрнатиш учун кураши ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Тарихий ва оммавий темадаги асарларни ўқиш ўқувчиларни кишилар ҳаётидаги тарихий ўзгаришларни кузатиб боришга ўргатади, уларда ҳозир ва илгари, узоқ ва яқин ўтмиш, Октябрь революциясигача ва ундан кейинги давр ҳақидаги тасаввурнинг шаклланишига олиб келади. Болалар бадий асарни элементар анализ қилишга, бадий асар турини ажрата олишга ўрганадилар.

III синфда ўқувчилар ўз савияларига мос текстни онгли ва ифодали ўқишлари (ўқиш тезлиги минутига 80—90 сўз), текст мазмунини очишга ёрдам берадиган сўзларнинг маъносини тушунтиришлари, синонимлар танлашлари (синоним терминини билиш шарт эмас), текстдан обрзли сўз ва ибораларни топишлари, текстнинг асосий мазмунини айтиб бера олишлари лозим. Уқув йили охирида болалар текстни тугалланган мазмунли қисмларга мустақил равишда бўлиш, ҳикоя ёки мақоланинг планини тузиш; текстни қисқартириб ва танлаб ҳикоя қилиш; ўқилган материал асосида, кузатилганлар ҳақида оғзаки ҳикоя тузиш; асарда қатнашувчи шахс ҳақида ҳикоя қилиш учун материал танлаш; асар қаҳрамони ҳақида ҳикоя тузиш; бир ҳикояда ёки бир неча ҳикояда қатнашувчи икки шахсни бир-икки белгиси бўйича қиёслай олиш; асар турларини (эртак, масал, шеър, ҳикоя ва ҳоказо) бир-биридан амалий равишда ажрата олиш малакасини эгаллайдилар.

III синфда илмий-оммабоп текст устида ишлаш, ўқилган ва эшитганларни қисқа қайта ҳикоя қилиб бериш, план тузиш, воқеа ва ҳодисаларни баҳолаш малакалари мустаҳкамланади.

Уқуш программаси совет методикасининг эришган ютуқларига ва мактабнинг илғор, эффеқтли тажрибаларига асосланади.

Уқуш дарсларида ўрганиладиган бадий асар, унинг гоёвий йўналиши, мазмуни ва шакли ўқитувчи ва ўқувчиларнинг диққат марказида бўлиши керак.

Таълим-тарбиявий вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун ҳар бир дарс мақсадга мувофиқ уюштирилиши ва қисмларнинг бир бутунлиги талаб қилинади. Уқувчиларнинг ўқиш малакаларини ўстириш, ўқишнинг ифодали бўлишини таъминлаш, болалар лугатини бойитиш ва нутқини ўстириш ҳар доим ўқитувчининг диққат марказида бўлиши лозим. Ҳар бир синфда ўқиш дарслари-

нинг катта қисми (30—35 минут) ўқиш ва текст устида ишлашга ажратилади. Асарни ўқишдан олдинги ўқиш билан бирга бўладиган ва дарс материалларини умумлаштирадиган суҳбат 5—10 минутдан ошмаслиги, унинг мазмуни шу дарсда ўқиладиган текст билан жипс боғланган бўлиши лозим. Кириш суҳбати, ўқитувчи ҳикояси, кўрсатиладиган расм дарс темасига болаларнинг қизиқишларини уйғотиши, уларнинг ҳис-туйғуларини қўзғатиши ва текстни яхши тушунишларига ёрдам бериши керак.

Ўқиш дарсларида болаларнинг ҳаётий тажрибаларини бойитиш учун ўқитувчи табиий ҳодисаларни, катталарнинг ҳаёти ва меҳнати юзасидан системали равишда кузатиш уюштиради.

Ўқиш, она тили программасининг барча бўлимлари билан, шунингдек, бошланғич таълимда ўрганиладиган барча предметлар билан бевосита боғлиқдир. Ўқувчилар ўзларининг билим, малака ва нутқий кўникмаларини барча дарсларга татбиқ этадилар ва уни мустақкамлайдилар. Улар барча предмет дарсларида ва мустақил ўқиш жараёнида олган билим ва кўникмаларини ўқиш дарсларида татбиқ қиладилар.

Синфдан ташқари ўқиш

Синфдан ташқари ўқиш болаларнинг ўқиш дарсларида олган билим ва малакаларини мустақкамлайди, китобхонлик фаолиятини, ўқишга ҳавасини тарбиялайди, китоб билан мустақил ишлаш малакаларини оширади.

Синфдан ташқари ўқишнинг мақсади ўқувчиларни мустақил ўқишга ўргатишга, болалар ўқиши учун мўлжалланган энг яхши китоблар ва уларнинг авторлари билан таништиришга, предметлар юзасидан синфда олган билимини бойитиш ва чуқурлаштиришга, китоб билан ишлаш йўлларини ўргатишга, билимга қизиқишини ва активлигини оширишга қаратилади.

Ўқувчиларнинг мустақил ўқиши учун белгиланган асарларга ҳаётни тўғри ва аниқ тасвирлайдиган, кишиларнинг маънавий қиёфаси, кучи ҳақида ҳикоя қиладиган эртақлар, шеърлар, топишмоқлар, мақоллар, бадиий ҳикоялар, повесть ва илмий-оммабоп асарлар кирди.

Ўқитувчи синфдан ташқари ўқишга асарлар тавсия этишда ўқувчиларнинг имкониятларини, мактаб кутубхонаси фондини ҳисобга олади. Шунингдек, ҳар йили нашр қилинган китоблардан ҳам фойдаланади. Ўқитувчи ўқувчиларга тавсия этиладиган китобларнинг таълим-тарбиявий аҳамиятига эътибор беради. Уларнинг шу синф ўқувчиларининг ёши ва билим савиясига мослигига аҳамият беради, қизиқишларини ҳисобга олади.

Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг мустақил ўқишига раҳбарлик ва унинг сифати устидан контроллик синфдан ташқари ўқиш дарсларида, оммавий машғулотларда (эрталик, адабий викторина, кўргазма ва ҳоказо); мустақил ўқишга энди ўрганувчилар билан шахсий ишлаш орқали; мустақил ўқиши орқали олган билимларини она тили (айниқса ўқиш), табиатшунослик, меҳнат, расм, ашула дарсларида доимо татбиқ этиб боришларини мунтазам равишда кузатиб бориш орқали амалга оширилади. Шунингдек, бошланғич синф ўқувчиларининг мустақил ўқишлари шахсий суҳбат ўтказиш, кутубхона карточкасини кўриш ва ўқиганлари юзасидан савол-жавоблар орқали ҳам аниқланади.

Синфдан ташқари ўқиш машғулотининг асосий шакли жадвалда кўрсатилган синфдан ташқари ўқиш дарси ҳисобланади. Синфдан ташқари ўқиш дарси синф журналига ёзилади. Синфдан ташқари ўқиш дарси 2-синфда ҳар ҳафтада бир соатдан (савод ўргатиш даврида синфдан ташқари ўқишга ҳафтада бир марта 15—20 минут вақт ажратилади), 2—3-синфларда эса икки ҳафтада бир соатдан ўтказилади.

Грамматика, имло ва нутқ ўстириш

Бошланғич синф ўқувчилари маълум грамматик билим оладилар, кўникма ва малака ҳосил қиладилар. Бу билим ва кўникмалар эса юқори синфларда ўрганиладиган она тили систематик курсининг мазмуни билан узвий боғланган бўлади.

Бошланғич синф ўқувчиларида грамматика ва имлодан дастлабки билимларни ҳосил қилиш жараёнида тил материалларни анализ қилиш, таққослаш, тил ҳодисаларини группалаш ва умумлаштириш, асосийларини ажрата олиш кўникмалари ўстирилади, уларнинг ақлий ва нутқий тараққий этишлари амалга оширилади.

Бошланғич синфлар она тили курси тилнинг турли соҳаларига оид бир қатор маълумотларни ўз ичига олади. Бошланғич синф ўқувчилари сўзнинг фонетик состави, сўзни бўғинларга бўлиш, унинг маъноли қисмлари билан, айрим сўз турукумлари ва уларнинг муҳим белгилари билан танишадилар, гап ва гап бўлаклари ҳақида маълумот оладилар, мазкур темаларга алоқадор имло ва тиниш белгилари қоидаларини ўрганадилар. Программада ўқувчиларни сўзнинг лексик маъноси, сўзларнинг кўп маънолигига, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин — синоним сўзлар билан таништиришга алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга, ўқувчиларда нутқни тинглаш иқтидори ўстирилади, адабий тилдан кўникмалар ҳосил қилинади, тилнинг асосий элементларига (товуш, сўз, гапга) онгли муносабатда бўлиш тарбияланади.

Бошланғич синфларнинг «Грамматика, имло ва нутқ ўстириш» программаси тўрт қисмга бўлинади: «Товушлар ва ҳарфлар»; «Сўз»; «Гап»; «Богланишли нутқ». Мазкур қисмлар ҳар учала синфда ҳам берилади. Буларнинг бирортасига эътиборни сусайтириш болаларнинг нутқий тараққиётига монелик қилади.

«Грамматика, имло ва нутқ ўстириш» программаси материаллари синфларга босқичли изчиллик принципи асосида тақсимланган. Бериладиган билим, малака ва кўникмалар алифбе давридан бошлаб то III синфнинг охиригача зинапоя шаклида босқичли изчилликда ўсиб, ривожланиб боради.

Товушлар ва ҳарфлар. Ўқувчилар товуш ва ҳарф соҳасида малака ҳамда кўникма ҳосил қиладилар. Улар алифбе китобини ўқиш даврида ўзбек тили дарсларида товушларни эшитиш ва айтишга, уларни бир-биридан ажратишга, овознинг кучайиши ва пасайишини ажрата олишга, дауза қила олишга ўрганадилар, унли ва ундошлар ўртасидаги фарқни билиб оладилар.

Программанинг «Товушлар ва ҳарфлар» қисмидаги муҳим талаб шундаки, ўқувчилар нутқ товушларини эшитиб ва талаффуз қилиб, уларни бир-биридан фарқ қила олишлари, нутқ товушларини ҳарфлар орқали ифода қила олишлари керак. Бундай ишлар II ва III синфда ҳам давом эттирилади.

Ўқувчилар биринчи синфда нутқ товушларининг талаффузи билан ёзилиши ўртасида фарқ қиладиган ҳо-

латлар ҳам бўлишини, масалан: б, д жарангли ундошларнинг сўз охирида жарангсизланиб н, т тарзда талаффуз қилиниши, аммо ёзувда ҳамма вақт б, д каби жарангли ундошлар ёзилишини билиб олишлари зарур. Бу маълумот 1-синфда икки бўғинли сўзлар асосида берилса, 2-синфда уч ва кўп бўғинли сўзлар асосида кенгайтирилади.

II синфда «Товушлар ва ҳарфлар» қисмига оид «Урғу», «Сўз охирида талаффуз қилинмайдиган т ва д ундошлари» темаларигина янгидан ўрганилади, III синфда эса янги пунктлар йўқ, аммо товушлар ва ҳарфларга оид аналитик-синтетик характердаги ишлар янги лексик материаллар асосида давом эттирилади. Бу синфда адабий тил талаффузи нормаларига ўргатиш, сўзни товуш-ҳарфлаб анализ қилишга асосланувчи имло кўникмаларини ҳосил қилиш борасида ҳам ишлар олиб борилади.

Сўз. Бошланғич синфларнинг программасида сўз лексик ва грамматик планда олинади. Програмада лексик, яъни луғат ишига катта аҳамият берилади. Бунда лексикадан назарий билимлар эмас (бундай билим юқори синфларда берилади), балки грамматика ва имлони ўрганишга боғлаб бериладиган амалий машқлар кўзда тутилади. Уқувчилар грамматика ва имло билан шуғулланиш, ёзувчиларнинг асарларини ўқиш даврида сўз, воқеликдаги предмет ёки ҳодисани ифодалаб, маъно билдиришини, гап таркибида, айниқса боғланишли текстларда янги-янги маъно касб этиши мумкинлигини, шакл жиҳатидан турлича бўлган сўзлар бир хил ёки яқин маъно билдиришини, шунингдек, баъзи сўзларнинг маъно жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши бўлишини ўрганидилар. Фикрни аниқ ифодалаш учун маъно жиҳатидан мос сўзни танлаш зарур эканлигини англай бошлайдилар.

Лексик машқлар алифбе давридаёқ бошланиб, кейинчалик мунтазам давом эттириладиган мантиқий машқлар билан қўшиб олиб борилади.

«Сўзнинг таркиби» темаси 2-синфда ўрганилади. Бу темани ўтишда уқувчилардан имло кўникмаларини ҳосил қилишга алоҳида эътибор берилади. Сўзнинг таркиби билан дастлабки танишиш 1-синфда бошланади, бунда уқувчилар ўзакдош сўзлар, ўзакдош сўзларнинг умумий қисми (ўзак) ҳақида тасаввур ҳосил қиладилар (бу синфда «ўзак» термини билан таништириш шарт эмас).

Сўзнинг таркибини ўрганиш асосида бир ўзакдан ҳосил бўлган сўзлар танлаш катта ўрин тутади. Бу иш ўқувчиларнинг сўзлар орасидаги алоқани билиб олишларига, сўзларнинг ясалиши ҳақидаги тасаввурларнинг тартибга солишга ёрдам беради. Уқувчиларнинг ўзак, сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи қўшимчаларни ажратиш, ўзакларни бир-бири билан қиёслаш, товуш жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган ўзакларни ёнма-ён келтириш борасида ҳосил қиладиган кўникмалари уларга сўзнинг тўғри ёзилишини эсда тутиш, шунингдек, имло малакаларини мустаҳкамлаш имконини беради.

3-синфда «Сўзнинг таркиби» темаси юзасидан 2-синфда олган билимлар, ҳосил қилган малака ва кўникмалар амалий ишлар жараёнида кенгайтирилади ва чуқурлаштирилади; ўқувчилар сўз ўзгартувчи қўшимчанинг турлари: турловчи ва тусловчи қўшимчалар билан амалий таништирилади. Демак, сўзнинг таркибини ўрганиш иши бошланғич синфларнинг ҳар бирида олиб борилади.

«Сўз туркумлари» темасини ўтишга тайёргарлик 1-синфда бошланади. Уқувчилар ким?, нима?, қандай?, нима қилади? каби сўроқларга жавоб бўладиган сўзлар билан таништирилади. Уқувчилар турли мантиқий машқларни бажарадилар, чунончи: улар турли хилдаги предметларнинг (нараса, ўсимлик, ҳайвон) номларини группалайдилар, бу группаларга умумлаштирувчи сўзлар топадилар, ниҳоят, болаларда предмет, белги ҳаракат деган тушунчалар шакллантирилади. 2-синфда ўқувчилар 1-синфда олган билимларини умумлаштириш асосида «от», «сифат», «фезъл» терминлари билан таништирилади, 3-синфда юқоридаги сўз туркумлари устида ишлаш давом эттирилади, олмош (кишилик олмошлари), боғловчи ва сон ҳақида маълумот берилади.

2-синфда от, сифат ва фезъл ўтилганда уларнинг маъноси ва айрим кўрсаткичлари билан, чунончи: отнинг предмет номини билдириб, ким? нима? сўроғига жавоб бўлиши, бирлик ва кўпликда қўлланиши, гапда бошқа сўзлар билан боғланиб келиши, сифатнинг маъноси, қандай? қанақа? сўроқларига жавоб бўлиши ва от билан бирга қўллапиши, фезълнинг предмет ҳаракатини билдириб, нима қилди?, нима қиляпти?, нима қилмоқчи? сўроқларига жавоб бўлиши, бўлишли ва бўлишсиз шаклда қўлланиши билан таништирилади. Бу темаларни ўрганиш жараёнида ўқувчилар

-лар, -ма қўшимчаларининг имлосини ҳам ўрганиб оладилар.

3- синфда от ва феълнинг бошқа кўрсаткичлари: отнинг келишик қўшимчалари билан турланиши, эгалик қўшимчалари билан қўлланиши, феълнинг шахс-сон қўшимчалари билан тусланиши, замонлари ўргатилади. Темани ўрганиш жараёнида отлардаги келишик ва эгалик қўшимчаларининг имлосига алоҳида эътибор берилади. «Сифат» темаси ўтилганда, унинг -роқ қўшимчаси билан қўлланиши, -роқ қўшимчасининг, шунингдек, қилқизил, сан-сариқ, юм-юмалоқ каби сифатларнинг имлоси ўргатилади.

3- синфда сон, олмош ва боғловчи ҳақида маълумот берилади. Уларга соннинг маъноси, сўроқлари ҳақида, предметнинг сон-саног, тартибини билдириши ҳақида элементар маълумот берилади; темани ўрганиш билан боғлиқ ҳолда 1 сентябрь, 10 январь, 1970 йил каби айрим тартиб сонларнинг ёзилиши амалий ўзлаштирилади (тартиб сон термини берилмайди).

Ўқувчилар фақат кишилик олмошлари билан таништирилади. Улар 1, 2, 3- шахс кишилик олмошлари, уларнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши, келишик қўшимчалари билан турланиши, имлосини билиб олсалар кифоя қилади.

Бу синф ўқувчилари нутқда кўп қўлланиладиган гапнинг уюшиқ бўлаклари ва қўшма гапларни тушунтиришга, уюшиқ бўлақлар ва қўшма гапларда вергулнинг ишлатилишига доир тилиш белгилари қондасини ўзлаштиришга ёрдам берадиган айрим боғловчилар билан таништирилади. Бошланғич синфларнинг ҳар бирида турли грамматик темаларни ўтишда, шу жумладан, сўз туркумлари ҳақида маълумот берилганда, луғавий-маптиқий машқлар: предмет номи, предмет белгиси ва предмет ҳаракатини билдирган сўзларни группалаш, сўзнинг маъноси, сўз туркумларини ўз ўрнида аниқ ишлатиш (бунда маъно жиҳатидан бир-бирига яқин ва қарама-қарши маъноли сўзлар кўзда тутилади) машқлари, шунингдек, луғавий-орфографик машқлар (бундай машқлар жараёнида ҳар бир синф программасида берилган имлоси қийин сўзлар ўзлаштириб борилади) ўтказилади.

Гап. Бошланғич синфлар программасининг «Гап» қисмида болалар уч турда маълумот оладилар: 1) гапнинг

тури ҳақида: дарак гап, сўроқ гап, ҳис-ҳаяжон гап, шунингдек, содда гап ва қўшма гап; 2) гап бўлаклари; 3) гапда сўзларнинг ўзаро боғланиши (сўз бирикмалари).

Ўқувчилар 1-синфда нутқни гапларга бўлишни, ўқиш вақтида таниш белгиларига қараб оҳанг ва паузага риоя қилишни, гап анализ қилингандан кейин уни ёзиб олишни ўрганадилар, гапнинг охирига нуқта қўйилишини, гап бош ҳарф билан бошланишини билиб оладилар, сўроқ ва ундов белгисининг қўйилиши билан танишадилар.

2-синфда дарак гап, сўроқ гап ва ҳис-ҳаяжон гап терминлари билан танишадилар, маъно жиҳатидан зарур бўлган сўзни (маъно урғусини олган сўзни) овоз кучи билан ажратиб айтишни ўрганадилар, гапнинг охирига нуқтагина эмас, балки сўроқ белгиси қўйилишини ўзлаштириб оладилар. Ҳамма синфларда гапнинг кўрсатилган турларини тузадилар.

Гап бўлаклари билан ўқувчилар 1-синфда амалий таниша бошлайдилар. Бунда ўқувчилар грамматика ва ўқиш дарсларида гап ким ёки нима ҳақида айтилганини ва нима дейилганини билдирган сўзларни топишга ўрганадилар.

Ўқувчилар 2-синфда «эга» ва «кесим» терминларини ўзлаштирадилар, гапда бош бўлақлардан ташқари, иккинчи даражали бўлақлар ҳам (иккинчи даражали бўлақлар турларга ажратилмайди) бўлишини билиб олишлари керак.

3-синфда ўқувчилар боғловчилар ёки оҳангнинг ўзи билан боғланган уюшиқ бўлақларни, уларнинг санаиш оҳанги билан айтилишини ва ёзишда вергул билан ажрата олишни ўрганадилар. Бу синфда икки содда гапдан тузилган ва бир-бири билан боғловчилар ёрдамида ёки оҳангнинг ўзи билан боғланган қўшма гаплар ўргатилади. Ўқувчилар ўзлари қўшма гаплар тузишлари ва қўшма гапларни қисмларга бўла олишлари, уларда аммо, лекин, бироқ, шунинг учун боғловчиларидан олдин вергул қўя олиш кўникмаси ҳосил бўлиши лозим. Болалар ундалма билан боғланишли нутққа ўрганиш жараёнида танишадилар.

Ўқув йили охирида ўтказиладиган контрол диктант учун сўзлар сони тахминан қуйидагича: 1-синфда 30—40 сўз, 2-синфда 50—60 сўз, 3-синфда 70—80 сўз. Баён

учун танланадиган текстлардаги сўзлар сони эса диктантдаги сўзлар сонидан 10—15 сўз ортиқ бўлади.

Программа материални ўтиш программадагина эмас, дарсликда ҳам белгилаб берилади.

Программа болалардан ўрганилаётган грамматик ва орфографик ҳодисаларни англаб олишларини, уларда ўз билганларини тушунтириш, мулоҳазаларини асослай олиш, тил ҳодисаларини қиёслаш, группалаш, умумлаштириш, хулосалар чиқара олиш малакаларини шакллантиришни талаб қилади. Программада ўқувчиларнинг ўз билимларини оғзаки ва ёзма нутқда татбиқ қила олишларига алоҳида эътибор берилган.

Нутқни ўстириш ўқиш, грамматика ва имло машғулотларида ҳам олиб борилади. Болаларни тўғри орфоэпик талаффузга ўргатиш, уларнинг оғзаки нутқининг аниқлиги ва таъсирчанлигини таъминлаш, сўз бойликларини кенгайтириш, сўзни тўғри ва ўз ўрнида аниқ қўл-лашларига, сўз бирикмаси ва гап туза олишларига эришиш бошланғич синфларда она тилидан ўтказиладиган дарсларнинг асосий мундарижаси ҳисобланади.

Программада кўрсатилган нутқий машқлар орасида луғат иши, синтактик ва композицион (содда типдаги ҳикоялар тузиш) машқлар катта аҳамиятга эга. Сўз, сўз бирикмаси, гап, боғланишли текст устида ишлаш юзасидан ўтказиладиган турли-туман машқлар грамматик ҳодисаларни англашга, ўқувчиларнинг ақлий ва нутқий тараққиёт даражаларини кўтаришга ёрдам беради.

Имлони ўрганишда ўзлаштирилган грамматик материалларга асосланилади. Ўқувчилар грамматик тушунчаларни қанчалик пухта ўзлаштирадилар, қоидалардан қанчалик яхши фойдалана олсалар, уларда имло малакалари шунчалик муваффақиятли шаклланади. Шу билан бирга, имлони ўрганиш жараёнида луғавий-орфографик машқлардан, шунингдек, турли-туман синтетик машқлардан ҳам фойдаланиш тавсия қилинади. Орфографик ишларни бундай уюштириш, бир томондан, нутқ ўстиришга ёрдам берса, иккинчи томондан, ўтилатган материални ўқувчиларнинг онгли ўзлаштиришларини, орфографик кўникмаларнинг аста-секин пишиқ-пухта бўла боришини таъминлайди.

Имлоси қийин сўзлар машқларга киритилади, талаффузи ва ёзилиши жиҳатидан группалаштирилади, бири-бирига қиёс қилинади ва ўқувчиларнинг луғат дафтар-

ларига ёздирилади, шу йўл билан бундай сўзларнинг та-
лаффузи ва ёзиллиши эсда сақлаб қолишларига эри-
шилади.

Турланиш ва тусланиш (отларнинг келишик қўшим-
чалари билан турланиши, феълларнинг шахс-сон қўшим-
чалари билан тусланиши) ўрганилганда сўз бирикмаси-
га, гапни сўз бирикмаларига ажратишга, ҳар бир сўз би-
рикмасидаги бир сўздан иккинчи сўзга сўроқ беришга
асосланиш муҳим аҳамиятга эга.

Болаларга имлони ўргатишда бир сўзни ёки сўз шак-
лини бошқа сўз ёки сўз шакли билан ўхшашлик ва фарқ
қиладиган томонларини солиштириш усулидан фақат
сўз ўзакларидаги унли ёки ундошларни тушунтиришда-
гина эмас, балки сўзнинг бошқа маъноли қисмларини,
(отларнинг келишик қўшимчалари, феъллардаги замон
қўшимчалари имлосини) ўргатишда ҳам фойдаланиш
мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи болаларда орфографик
зийраклик ва ўз хатосини ўзи текшира олиш қобилияти-
ни ўстиришга ғамхўрлик қилиши керак.

Дидактиканинг янги материални олдингиларга боғ-
лаб ўтиш ва истиқболни кўзда тутиш принципи қуйи-
дагиларга риоя қилишни тақозо қилади:

- 1) болаларнинг нутқий тажрибаларига таяниш;
- 2) таълимнинг аввалги босқичларида ўрганилганлар-
ни мунтазам равишда такрорлаб бориш;
- 3) она тилини ўргатишда кейинги манфаатларни кўз-
да тутиш.

Грамматикадан ўтказиладиган дарсларнинг асосий
қисмини хилма-хил ва тўғри танланган машқлар ташкил
қилиши керак. Деярли ҳар бир дарс бирон-бир шакл-
да тилнинг турли томонларига (товуш ва ҳарф, сўз,
гап, боғланишли нутқ) дахлдор бўлади. Деярли ҳар
бир дарсда укӯв, фаҳмлаш, эсда сақлашнинг турли во-
ситаларига таянадиган орфографик машқлар ўткази-
лади.

Тил машғулотларида фойдаланиладиган гап ва текст-
лар ўз мазмуни билан болаларнинг талаб ва эҳтиёжла-
рига яқин бўлиши, уларда бириш, англаш кучини ўсти-
радиган, айни вақтда, болаларда она тилига, ўз Вата-
нига муҳаббат ҳисларини тарбиялайдиган бўлиши
лозим,

Боғланишли нутқ соҳасидаги кўникма ва малакалар

Бошланғич синфларни битирадиган ўқувчилар содда типдаги ҳикояни, бир неча гапдан тузилган хатни мустақил, айни вақтда саводли ёзишни билиши керак.

Боғланишли нутққа доир машқлар ўқиш ва грамматика дарсларида оғзаки ва ёзма шаклда ўтказилади.

Ўқиш дарсларида боғланишли нутқ машқлари асосан ўқиладиган текстнинг мазмуни билан боғланади. Грамматика дарсларида эса боғланишли нутқ машқлари тилга оид билимларни сингдириш жараёнида амалга оширилади. Грамматик билим ва кўникма, нутққа ҳамда имлога оид малакалар ўқувчилар томонидан айтилган сўз ва айрим гаплардагина эмас, балки мантиқий фикрланган ҳолда келтирилган мисолларда баён ва иншода қўлланилсагина тўлиқ ва пухта ўзлаштирилган ҳисобланади.

Грамматика программасида баён ва иншо типдаги ёзма ишларга кўпроқ эътибор бериш ўқитрилган, ўқиш программасида эса қайта ҳикоя қилиш, айтиб бериш типдаги оғзаки машқларнинг тез-тез ўтказилиши кўзда тутилган. Оғзаки ва ёзма нутққа доир машқлар бир-бири билан жипс боғланади. Нутқ ўстиришга доир оғзаки ва ёзма машқларга алоҳида аҳамият берилган ҳолда грамматика дарсида ҳам, ўқиш дарсида ҳам ўтказилади.

Программа талаб қиладиган материалларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқ ҳолда, маълум изчилликда берилади. Программа материалларининг жойлаштирилиши шу материалларга мос машқларнинг берилиш тартибини ҳам белгилайди. Бунда ўқитувчи боғланишли нутқни ўстириш юзасидан ўқув йилининг бир чораги ёки ярим йили учун план тузар экан, фақат баён ва иншонинг миқдоринингина кўрсатмай, ёзма ва оғзаки ўтказиладиган ишларнинг характери, бу ишларнинг ўқиш, грамматика ва имло машғулоти системасидаги ўрнини ҳам белгилаб олиши керак. Ёзма нутқ соҳасида ҳосил қилинадиган кўникмалар оғзаки нутқни ўстириш асосида эришилишини унутмаслик керак. Ёзма машқларни ўтказишдан олдин ўқитувчи ўқувчилар билан оғзаки машқ ўтказилади. Бу билан ёзма ишнинг нутқий ва имловий жиҳатдан саводли бажарилишига замин ҳозирланади. Ўқитувчи оғзаки машқнинг бажарилиши жараё-

ида ишнинг мазмуни, тузилишига онд ўқувчилар йўл қўйган камчиликларни тузата боради, ўқувчи эса ўқитувчининг мулоҳазаларини ҳисобга олади, сўнг ёзишга киришади.

Одатда, текстни қайта ҳикоя қилиш ва баён ёздириш болаларни ўз кузатишлари, фикр ва таассуротларини мустақил баён қилиш орқали юзага келади. Буинг учун ўқитувчи танлайдиган текстларнинг тематикаси ва тузилиши болаларнинг бундан кейин ёзадиган ишларига яқин бўлиши лозим.

Баён тексти, шунингдек, ишю темалари ҳам кўпроқ ривоя тарзида бўлиши керак. Текстга аста-секин тасвир (табиат манзараси, кишиларнинг ташқи кўринишини меҳнат жараёни тасвири) ва муҳокама (ишю учун? сўроғига жавоб бериш) элементлари киритилади. Тасвир ва муҳокама элементлари катта бўлмаслиги, 2—3 гапдан иборат бўлиши керак. Ўқувчилар ўз ҳикояларида тасвир элементларини бера олишлари учун ўзларига яхши таниш бўлган предметлар, табиат ҳодисалари ва кишиларнинг ташқи кўринишини икки-уч гап орқали оғзаки ва ёзма тасвирлаб бера олишлари лозим. Кейин ана шу тасвирдан ўз ҳикояларида фойдаланишларини талаб қилинади.

Болаларга иш қоғозларининг айрим турларини ўргатишни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак; бошланғич синф ўқувчилари салом хати ёза олиш кўникмасини ҳосил қилишлари зарур. Иш қоғозларининг бошқа турлари эса юқори синфларда ўргатилади.

Программада ҳар бир синфда боғланишли нутқ юзасидан олдинги синфда ўтилганларни машқ қилдириш кўрсатилган эмас, аммо, таълимда бўлганидек, олдинги синфда ҳосил қилган кўникмаларини мунтазам такрорлаб, пухталаб бориш жуда зарур. Ўқувчилар программада кўрсатилган баён ва ишонинг бирон-бир турини ўтказишга бирор сабаб билан тайёр бўлмасалар, аввалги синфда ўтилганлар юзасидан машқ ўтказилади.

Ёзма ишларни, шу жумладан, ишюни ҳам ўқувчилар мазмуни, саводли ёзишларига ғамхўрлик қилиш лозим. Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма баён қилиш учун план тузишларига, план асосида сўзлай олиш ва ёза билишларига алоҳида эътибор бериш керак.

Нутққа ва имлога оид камчиликларни барча дарсларда мунтазам кўрсатиб, тузатиб бориш талаб қилинади.

Ўқувчилар ёзма ишни ўқитувчининг назорати остида бажарадилар. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг илтимоси ёки ўз хоҳиши билан ўқувчиларнинг мустақил ишлашларига халақит бермай, уларга ёрдам беради. Ўқувчиларда ўқитувчидан бирор нарсага сўраш, лугат ва дарсликлардан фойдаланиш имконияти бўлиши керак.

Бажарилган ёзма ишларнинг ҳар томонлама анализ қилишнинг катта аҳамияти бор, ишни анализ қилишда ва уни тузишда ўқувчиларнинг ўзлари актив иштирок этишлари керак. Ўқитувчининг раҳбарлигидаги коллектив ишлар ҳам ўқувчиларни баён ва иншога ўргатишда катта аҳамият касб этади, бунда ўқувчилар ҳосил қилган кўникмалари ёрдамида ўз тасаввур ва фикрларини бемалол ифодалай оладилар.

Иншо тематикаси учун уч манба, яъни ўқилган асар, ўқитувчи раҳбарлигида кўрсатилган сурат, ўқувчиларнинг ўз ҳаётини кузатишлари материал бўла олади. Тема танлашда унинг ҳаётини, болаларнинг тажрибаси ва қизиқишларига яқинлиги, мазмунининг мослиги, композицион ҳамда нутқий тузилиши жиҳатидан болаларнинг кучи етадиган бўлишини ва тарбиявий аҳамиятини ҳисобга олиш керак. Иншо учун кенг масалаларни ўз ичига олган, айниқса, табиат манзарасини тасвирлашни кўзда тутган (куз, қиш ва ҳоказо) темаларни эмас, балки конкрет кузатишларни, тасаввурларни, болаларнинг ишларини кўзда тутган темаларни чунончи: «Пахта теримига ёрдам бердик», «Қор бўрон ўйнадик», «Биз экскурсияга чиқдик», «Мактаб тажриба участкасида» каби темаларни танлаган маъқул.

Болаларга мазмунини ўзлари мустақил равишда белгилайдиган, ўзлари танлаган темаларда иншо ёзишга ҳам имкон бериш керак. Ишнинг бу тури болаларда ижодий фикрлашни ўстиришга катта ёрдам беради.

Бошланғич синфларда баён ва иншонинг ҳажми катта бўлмайди. Синфда ёзма бажариладиган баён ва иншо ҳамма вақт махсус бир соат дарсни талаб этавермайди, дарснинг маълум бир қисмида ўтказилади. Аммо айрим ҳолларда баён ва иншо учун умумий соатлар (ўқиш ва грамматика учун ажратилган соатлар) ҳисобидан махсус дарс ажратилади, шунингдек, III синфда баён ва иншонинг анализи учун ҳам алоҳида соат ажратиш маъқул.

Бошланғич синфларнинг ҳар бирида она тили (грамматика, ўқиш) учун берилган соатлар ҳисобидан ҳафтада бир соатдан баён ва иншо учун вақт ажратиш талаб этилади.

Бошланғич синфларда ўтказиладиган турли ёзма ишлар, шу жумладан, баён ва иншо ҳам асосан таълимий характерда бўлади. Ҳукутовчи бу ёзма иш турларидан аста-секин мустақил машқлар ва контрол иш тарзида фойдаланиши мумкин.

Ёзув (ҳуснихат) ўргатиш

Бошланғич таълимда хатнинг график томони ҳуснихатга ўргатиш учун махсус дарслар ўтказиш тавсия қилинмайди. I—III синфларда ҳуснихат машқларига ёзув дарсларидан бир неча минут ажратиш мақсадга мувофиқдир. Каллиграфияга ҳамма вақт эътибор бериш керак. Ҳуснихат программасидаги талабларни болалар ёзув билан машғул бўладиган ҳар бир дарсда амалга оширишга эришиш керак. Ҳар қандай ҳат тоза, аниқ, ҳарфларнинг ўлчови, шакли, мойиллиги ва қўшилиши белгиланган нормаларда бўлишига риоя қилиш зарур.

Ҳарфларнинг ёзилиши ва қўшилиши хат-савод ўргатиш даврида ўргатилади. Бу даврда ҳосил қилинган кўникмалар болалар ёзув билан машғул бўладиган барча дарсларда, хусусан, грамматика, имло ва нутқ ўстириш дарсларида мустақамланиб бориши керак.

I синфда ўқув йилининг иккинчи ярмидан ҳар бир дарсда график машқлар учун (ҳуснихат учун) 8—10 минут вақт ажратилади. Бунда қўл мускуллари ҳаракатини ва кўз билан чамалашни такомиллаштириш учун дастлабки машқлар ўтказиш, айрим ҳарфларни ва ҳарф группаларини мураккаблашиб боришига қараб ёзиш, ёзилиши қийин бўлган ҳарфларни дарсликдагидек ёзиш ишлари бажарилади. Булардан ташқари, ўқувчилар I синфда ўрганган ҳарфларидан тузилган сўзларни, қўл ҳаракатини узмай боғлаб ёзишни, шунингдек, эшитиб ёзишни машқ қиладилар.

II ва III синфда ҳуснихат машғулоти грамматика, имло, нутқ ўстириш дарсларининг таркибий қисми сифатида ўтказилади. Бу машғулотларда ёзилиши ва бир-бирига қўшилиши мураккаброқ бўлган ҳарфларга алоҳида эътибор бериш керак. Бу синфда ёзма ва босма текст-

ларни кўчириб ёзиш суръатини аста-секин тезлаштириш, ҳарфларни ўзаро боғлаб ёзиш, эшитиб ёзиш каби машқ турларидан кенг равишда фойдаланилади. Бундан ташқари, ўқувчилар ҳатидаги камчиликларни тугатиш борасида махсус машқлар ўтказиш тавсия қилинади.

Хуснихат машқларига II синфда ҳафтасига уч марта, III синфда эса икки марта 10—15 минутдан вақт ажратилади. Зарур бўлиб қолган тақдирда, ўқитувчи тилдан бўладиган машғулотларга зарар етказмаган ҳолда хуснихат машқларига алоҳида вақт ажратиши ҳам мумкин.

Ўқувчиларни ёзувга ўргатишдан, хусусан, хуснихатга доир турли машқлар ўтказишдан асосий мақсад болаларда қуйидаги малакаларни ҳосил қилиш эканлигини унутмаслик керак:

1. Нутқ товушларини ҳарфлар орқали ифодалай олиш.

2. Ҳарф, сўз ва гапни тўғри ҳамда аниқ ёза олиш, китоб ва доскадан кўчириб ёзиш, эшитиб ёзиш, ёзилганларни текшириб, хатолари бўлса тузата олиш.

3. Аста-секин ўз таассурот ва фикрларини ёзма шаклда баён қила олиш.

Бу малака ва кўникмалар уч йиллик бошланғич таълимда она тилини ўрганиш жараёнида аста-секин ҳосил қилинмоқда.

ПРОГРАММА

I СИНФ

Хат-савод ўргатиш ва нутқ ўстириш (168 соат)

(Сентябрь—15 декабрь)¹

Ўқиш ва нутқ ўстириш

Нутқни гапларга, гапни сўзларга, сўзни бўғинларга бўлиш, товушларни эшитиб ва талаффуз қилиб бир-биридан ажратиш. Сўзда товушларнинг бирин-кетинлигини аниқлаш; кесма алифбедаги ҳарфлар ёрдами билан очиқ ва ёпиқ бўғинларнинг турли кўринишларидан тузилган

¹ Ўқитувчи ўз имкониятига қараб хат-савод ўргатишни 10—15 кун олдин—1 декабргача ҳам тамомлаши мумкин.

сўзлар, айриш ва юмшатиш белгиси бўлган сўзларни тузиш ва ўқиш. Осон, кичик текстларни овоз чиқариб, бўғинлаб, оингли, тўғри ва равои ўқиш.

Оғзаки нутқда ва ўқишда содда гапларнинг охирига қўйилган тишиш белгиларига (нуқта, сўроқ ёки ундов белгиларига) мос оҳанг ва паузага, уюшиқ бўлаклар орасида вергул қўйилган ўришларда эса саиаш оҳангига риоя қилиб ўқиш.

Ёдланган шеърни оҳангга риоя қилган ҳолда ёддан, ифодали айта билиш.

Ўқилган гап, ҳикоя ва расм юзасидан саволларга жавоб бериш.

Ўқилган кичик текстни саволлар воситасида ёки саволларсиз қайта ҳикоя қилиб бериш.

Ўқилган текст ва қузатишлар асосида предметларни муҳим белгиларига қараб группалаш ва ажратиш.

Қушлик об-ҳавони қузатиб бориш, қушлик белгилари ҳақида ҳикоя қила билиш.

Синфдан ташқари ўқиш

Асосий ўқиш гигиенаси ва китоб фондини сақлаш қоидалари билан таништириш.

Катта бўлмаган (кичик) эртақ, ҳикоя, топишмоқ ва шеърларни ўзлаштириб олиш, эшитганларни ҳикоя қилиб бериш, ўқилганларга оддий (содда)гина баҳо бера олиш, асарга муносабатини билдириш. Асар мазмунига мос расм чизиш. Ўқиган китобининг авторини ва севиб ўқиган китобининг номини айтиб бериш.

Ёзув ва нутқ ўстириш

Хат ёзиш вақтида тўғри ўтириш, дафтарларни тўғри қўйиш, ружкани тўғри ушлаш, сиёҳ ва босма қоғоздан фойдаланиш қўникмаларини ҳосил қилиш.

Сўздаги ҳарфларни бир-бирига боғлаб текис ёзиш, сўз ва гапларда бош ва кичик ҳарфларни алифбе китобида бериш ва тартибда ёзиш.

Сўзларни ва уч-тўрт сўздан тузилган гапларни аввал ўқитувчи раҳбарлигида анализ қилиб, кейин мустақил равишда ёза олишга ўргатиш.

Босма ҳарфлар билан ёзилган сўз ҳамда гапларни ўқиш ва кўчириб ёзиш, ёзилиши ва айтилишида фарқ

қилмайдиган сўзларни ва шундай сўзлардан тузилган гапларни диктовка билан ёзиш. Ёзилиши билан айтилишида фарқ қиладиган сўзларни кузатиб бориш. Ёзилган сўзнинг тўғри ёки нотўғрилигини текст билан солиштириб кўриш ёки товуш-ҳарфларни анализ қилиш ва бўғинлаб ўқиш орқали текшириб кўриш.

Гап бошида келган сўзни, кишиларнинг исми, фамилияси ҳамда ҳайвонларга атаб қўйилган номларни бош ҳарф билан ёза биллиш. Кичик ҳикоя тузини ва шу ҳикоядан танлаб олинган гапларни ёзиш.

Табиатни кузатиш. Кузнинг белгилари, дарахт барглари рангининг ўзгариши, ҳазонрезгилик, қушларнинг иссиқ ўлкаларга учиб кетиши, кузда қушларнинг ҳаёти. Кишиларнинг куздаги меҳнати.

Расм ва юлдузчалардан фойдаланган ҳолда синфда меҳнат ва табиат календарини тузиш.

Экскурсиялар: «Куз» темасида табиатга икки марта экскурсия ташкил этиш.

УҚИШ ВА НУТҚ УСТИРИШ (126 соат)

Октябрятлар (6 соат)

Октябрятларнинг кундалик режими, ҳаёти, улар меҳнатининг жамият учун фойдаси ҳақидаги ҳикоя ва шеърлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Октябрятлар.

Куч бирликда.

В. Осеевадан. Уч ўртоқ.

Менинг ўғлим.

Ю. Гагарин. Биринчи синф ўқувчиларига хат.

Қиш (17 соат)

Қиш манзараси, ҳайвонлар ҳаёти, кишиларнинг меҳнати ва уларнинг табиатга муносабати ҳақида ҳикоя, шеър, эртак, мақол ва топишмоқлар. Қиш кўринишига оид расмлар. Ҳайвонларнинг қишдаги ҳаёти.

У қи ш ва ё д оли ш учун асарлардан
на му на лар

И. Муслим. Қиш.

Г. Скребицкий. Биринчи қор.

В. Одоевский. Қорбобонинг меҳмони.

Уйғун. Мен қушларга дон бердим.

П. Мўмин. Қор ёғарди.

Табиатни кузатиш. Қишнинг белгилари. Сув ва ернинг музлаши. Қорнинг ёғиши. Қишда ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳаёти. Кишиларнинг қишдаги меҳнати.

Предмет д а р с л а р и. Қор ва куз.

Э к с к у р с и я. Ўсимликларнинг қишдаги кўриниши.

Оила (6 соат)

Ота-оналар ва болалар ҳақида, оила аъзоларининг меҳнати ва дам олиш ҳақида ҳикоя, шеър ва мақолалар. Ульяновлар оиласи ҳақида ҳикоялар.

У қи ш ва ё д оли ш учун асарлардан
на му на лар

О. Маҳкамов. Ойпжоним.

Л. Н. Толстой. Ҳаммадан яхши.

Қ. Муҳаммадий. Мен дадамга ёрдамчи.

И. Муслим. Мактабдан келганимда.

В. Сидировдан. Ульяновлар оиласида.

Нима яхши-ю, нима ёмон (15 соат)

Софдиллик, жасурлик, меҳнатсеварлик, ҳушёрлик, ғамхўрлик, ҳақиқий дўстлик, кишиларнинг жамият учун хизматлари ҳамда уларнинг яхши ва ёмон хатти-ҳаракатлари ҳақида ҳикоя, шеърлар.

У қи ш ва ё д оли ш учун асарлардан
на му на лар

В. В. Маяковский. Нима яхши-ю, нима ёмон?

Ё. Шукуров. Шоҳида.

А. Седугин. Болғача.

Л. Н. Толстой. Икки ўртоқ.

П. Мўмин. Уқитувчим.
Қ. Муҳаммадий. Билим ол, ҳунар тапла!
М. Иброҳим. Нон азиз!

Бизнинг Армиямиз (6 соат)

Тинч қурилиш даврида совет солдатларининг ҳаёти, меҳнати. Совет Армиясининг фашист босқинчилари устидан галабасига оид ҳикоя ва шеърлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Л. Кассиль. Тинчлик посбонлари.
Уйғун. Менинг акам.
Л. Ҳамраев. Икки дўст.
З. Диёр. Ғалаба куни.

Баҳор (13 соат)

Далада баҳор. Ҳайвонлар ҳаёти, гуллар ва ўсимликлар. Кишиларнинг баҳорги меҳнати акс эттирилган расмлар, болаларнинг баҳорги меҳнати ва ўйинлари ҳақида ҳикоя, шеър, эртак, мақол ва топишмоқлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Мирмуҳсин. Кўклам.
Уйғун. Баҳор.
П. Мўмин. Уртоқ қушлар.
Л. Н. Толстой. Соқчи чумчуқ.
Саман от ва бўри.

Табиатни кузатиш. Баҳорда куннинг узайиши, исши, қор ва музларнинг эриши, дарахтларнинг гуллаши, қушларнинг учиб келиши. Эрта баҳорда очиладиган гуллар. Кишиларнинг баҳордаги меҳнати.

Предмет дарси. Эрта баҳорда гуллайдиган ўсимликлар.

Экскурсия. Боғнинг баҳорги кўриниши.

8 Март — хотин-қизлар куни (4 соат)

Хотин-қизларнинг оила ва жамиятдаги фойдали меҳнати ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Икки она.

Н. Калининадан. Болалар боғчасида 8-Март.
Онам.

22 апрель — В. И. Ленин туғилган кун (10 соат)

В. И. Лениннинг инсон бахти ва саодати йўлидаги кураши, совет халқининг В. И. Ленин васиятларини амалга ошираётгани ҳақида шеър ва ҳикоялар. В. Ульяновнинг болалиги ҳақида ҳикоялар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

П. Мўмин. Йигирма иккинчи апрель.

А. Ульянова. Володя қандай ўқиган эди.

М. Қўшоқов. Ленин қизи.

А. Кононов. Сокольникида арча байрами.

С. Михалков. В. И. Ленин музейида.

Биринчи май (4 соат)

Биринчи майга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш. Октябрь революциясидан олдинги ва революциядан кейинги маёвкалар.

Чет эл ёшларининг ҳаёти, жаҳон меҳнаткашларининг дўстлиги ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Биринчи май.

С. Баруздин. Байрамда.

Тошкентда биринчи маёвкалар.

М. Қўшоқов. Баҳор кезар.

Л. Ошанин. Ҳар доим бўлсин қуёш.

Бизнинг Ватанимиз — Совет Иттифоқи (9 соат)

Ватанимиз пойтахти — Москва, республикамизнинг пойтахти — Тошкент ҳақида, дарёларимиз, шаҳар ва қишлоқларимиз, совет кишиларининг меҳнати, ўтмишдаги ва ҳозирдаги ҳаёти ҳақида шеър ва ҳикоялар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Қ. Ҳикмат. Меннинг Ватаним.
К. Гроденский. Ватанимиз.
М. Қўшоқов. Светофор сўзи.
П. Мўмин. Шахтёр.

Ёз (10 соат)

Ёз табиати, болалар ва катталарнинг ёзги машғу-
лотлари ҳақида ҳикоя, шеър ва эртаклар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Қ. Муҳаммадий. Пахта қўшиғи.
Н. Ҳотамов. Жонкуяр бола.
М. Муродов. Бир туи сада.
Э. Мажидов. Лагерда.
Шамси Одил. Орзу.
А. Раҳмат. Ёз кунларидан бирида.

Табиатни кузатиш. Ёз табиатини кузатиш. Ёзда кун-
нинг узайиши, ҳароратнинг кўтарилиши. Эртаги меваларнинг етилиши.

Ҳайвонларнинг ҳаёти. Ёзда кишилар меҳнати.

Предмет дарслари. Ўсимлик турлари билан таништириш.

Экскурсия. Дала, боғ, ҳиёбонларнинг ёзги кўри-
ниши.

Эртак ва масаллар (8 соат)

Ўзбек халқ эртаклари. Ўзбек ёзувчилари қайта иш-
лаган эртаклар.

СССР халқ эртаклари.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ҳайвонларнинг тортишуви.
Чумоли ва каптар.
Тулки ва турна.
Эчки болалари ва бўри.

А. Н. Толстой. Нима қўрқипчли.
Товуқ, ўрдак ва сичқон.
Асалари ва пашша.
Олтин тарвуз.

Ўқиш кўникмалари

Сўзни тўғри, равон, оигли, нормал тезликда (йил охирида минутига 30 — 40 сўз) бутунича ўқиш. Қийин сўзларни бўғинлаб ўқиш, сўзни аниқ талаффуз этиш. Гап охиридаги оҳангга, бир гапни иккинчи гапдан ажратадиган паузага рноя қплиш.

Текст устида ишлаш

Ўқилган текстлар ва шахсий кузатишларга оид саволларга жавоб бера олиш. Ўқилган текст ёки ҳикоядаги манзарани сўзлар воситасида гавдалантириш. Ўқитувчининг саволлари асосида текстни қисмларга ажратиб, ўқилган текст мазмунини қайта ҳикоя қилиш, эртак айтиш, текстга оид расмларнинг мазмунини ҳикоя қилиш.

Табиатдаги воқеа; ҳодисаларни, асарда иштирок этувчи шахсларни, шунингдек, табиат манзараларини характерловчи сўз ва ибораларни ўқитувчи ёрдамида текстдан топа олиш, маъно жиҳатидан яқин бўлган сўзларни таққослаш.

Синфдан ташқари ўқиш

Эртак, ҳикоя ва шеърни бир-бирдан ажрата олиш. Қундалик, ҳафталик об-ҳавони оғзаки тасвирлай олиш (иссиқ ёки совуқ, шамол эсяпти ёки эсмаяпти, ҳаво очиқ ёки булутли, ёғингарчилик бўлди ёки бўлмади), ой бошидаги ва охиридаги об-ҳавони таққослаш.

Ўқиш маданияти қоидаларини бажариш, ҳар кун маълум бир вақтда ўқиш. Китобларнинг асосий қисмлари (муқова, варақ, бет ва ҳоказо) билан танишиш. Янги китоб билан таништиришда асарнинг номи, авторини ва қисқача мазмунини баён этиш, номи тез-тез учраб турадиган айрим болалар ёзувчилари ва уларнинг асарлари билан таништириш.

Товушлар ва ҳарфлар (50 соат)

Унли ва ундош товушлар. Уларнинг бир-биридан фарқи. Унли ва ундош ҳарфлар, унли ҳарфлар: **а, и, о, у, э, ў, е, ё, ю, я.** Ундош ҳарфлар: **б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.** Юмшатиш — **ь** ва айриш — **ъ** белгиси, **йи, ий, ув, нг** ҳарф бирикмаларининг ёзилиши: **д** ва **т, б** ва **п** ундошларининг ёзилиши: *обод, мактаб.* Қетма-кет келган бир хил ундошли (икки бўғинли) сўзларнинг ёзилиши: *катта, пилла.* Бу каби сўзларни тўғри ёза олиш.

Сўзни бир йўлдан иккинчи йўлга бўғинлаб кўчириш. Юмшатиш ва айриш белгиси бўлган сўзларни бир йўлдан иккинчи йўлга кўчириш: *аль-бом, маъ-но, сазъ-ва.*

Алфавит. Алфавитни билиш. Дарсликдаги лугатдан сўз топа олиш. Берилган сўзларни биринчи ҳарфига қараб алфавит тартибида жойлаштириш.

Сўз (35 соат)

Қим?, нима?, қандай?, қанақа?, нима қилди?, нима қиляпти?, нима қилмоқчи? каби сўроқларга жавоб бўладиган сўзлар. Сўзларга бу каби сўроқларни бера олиш. Кишиларнинг исми ва фамилияси, ҳайвонларга атаб қўйилган номлар, шаҳар, қишлоқ, кўча номларининг бош ҳарф билан ёзилиши.

Ўзакдош сўзлар, ўзакдош сўзларнинг умумий қисми билан таништириш.

Маъно жиҳатидан бир-бирига яқин (шод ва қувноқ) ҳамда бир-бирига қарама-қарши бўлган сўзлар (иссиқ ва совуқ) билан таништириш.

Предмет номларини группаларга (ўқув қуроллари, ўсимликлар, ҳайвон ва ҳоказолар номига) бўла олиш; группаларни умумлаштирувчи сўз билан атай олиш: *ручка, китоб, дафтар* — ўқув қуроллари, *қўғирчоқ, коп-ток, кубик* — ўйинчоқлар.

Предмет белгиларини: ранги, ҳажми, материали, маъзасига қараб группалай олиш ва уларни сўз билан ифодалай олиш.

Предметларнинг ҳаракатини группалай олиш ва уларни сўз билан атай олиш.

Гап (20 соат)

Нутқни гапларга бўлиш, гапдан шу гап ким ёки нима ҳақида айтилганини билдирган сўзни ва нима дейилганини билдирган сўзни ажрата олиш. Гапдаги сўзларнинг ўзаро боғланганлигини саволлар воситасида аниқлай олиш (оғзаки).

Гапнинг охирига қайвақтда нуқта қўйилиши ва қайвақтда сўроқ ва ундов белгилари қўйилиши билан ташиштириш.

Гапнинг бош ҳарф билан бошланиши.

Гап туза олиш.

Боғланишли нутқ¹. 1) Ўқитувчи раҳбарлигида бирор тема юзасидан берилган саволларга оғзаки ва ёзма жавоб бериш. Сюжетли суратларга қараб гап тузиш. Ўқитувчи раҳбарлигида бир темага алоқадор бир неча гап тузиш ва уни ёзиш. Ўқилган кичик текстнинг қисмларига ўқитувчи раҳбарлигида сўроқ гап шаклида сарлавҳа қўйиш. Катта бўлмаган (30 — 40 сўздан иборат) текстни ўқитувчи раҳбарлигида саволлар ёки берилган икки-уч гапли план асосида баён қила олиш. Уйналган ўйни, қилинган иш ҳақида ҳикоя тузиш ва уни ўқитувчи раҳбарлигида ёзиш.

Ҳуснихат. Қўл ва бармоқ мускулларининг ҳаракатлари ҳамда кўз билан ҳарфларнинг эпини, қиялигини, ҳарфлар орасидаги масофани чамалаб ёзишни такомиллаштириш. Кичик ҳамда бош ҳарфларни қўл ҳаракатини узмай ёзиш.

Ёзиш суръатини аста-секин тезлаштириш.

Бош ва кичик ҳарфларни алфавит тартибда ёзиш, икки чизиқли дафтарга кичик ва бош ҳарфларни, сўз ва гапларни текис ёза олиш.

Имлоси қийин бўлган сўзларнинг ёзилишини ўзлаштириб бориш: *баҳо, баҳор, вазифа, дарс, дафтар, ёнғоқ, завод, йил, колхоз, коньки, луғат, машина, мебель, Москва, октябрят, пальто, пиёз, сиёҳдон, соат, стакан, тонг, фасл, шаҳар, ўқитувчи, қўғирчоқ, ҳаво, ҳикоя.*

¹ Боғланишли нутқ машқлари грамматика ва имло машғулотларига боғлиқ ҳолда унга ажратилган вақт ҳисобидан ўтказилади.

ЎҚИШ ВА НУТҚ ЎСТИРИШ (140 соат)¹

Ёз хотиралари (4 соат)

Ёз табиати, болаларнинг ёздаги дам олишлари, табиатни севиш, ўсимликларни ҳимоя қилиш, кишиларнинг ёздаги меҳнати ҳақидаги шеър ва ҳикоялар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Сув қучоғида.
Яшил бойлик соқчилари.
Болаларнинг мактабга совгалари.

Октябрятларнинг ҳаёти ва иши (7 соат)

Октябрятларнинг кундалик режими, ҳаёти, улар меҳнатининг жамият учун фойдаси ҳақида ҳикоя ва шеърлар. Чет эллардаги болалар ҳаёти.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Қ. Муҳаммадий. Мактаб.
Уйғун. Сув қучоғида.
Я. Пинясков. Қандай бўлиш керак, қандай бўлмаслик керак.
Ғ. Жаҳонгиров. Октябрят.
Турли мамлакатлардаги дўстларинг.

Табиатнинг куздаги манзараси (12 соат)

Кузги табиат кўринишининг ёзувчилар, шонрлар, халқ ижодида тасвирланиши, кузнинг бошланиши, олтин куз, кеч куз, ҳайвонлар ҳаёти, кишилар меҳнати, болаларнинг табиатни муҳофаза қилишга иштироки, катталарнинг табиатга муносабати.

¹ Ушбу соатлар ҳисобидан икки ҳафтада бир марта синфдан ташқари ўқиш дarsi уюштирилади.

Ўқпш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Куз келди.

Ш. Рашидов. Кузда.

Қ. Муҳаммадий. Раъно кўрган марварид.

Турналар.

Шукрулло. Куз.

7 ноябрь — улуғ байрам (8 соат)

Совет ҳокимияти даврига қадар ишчи ва деҳқонларнинг оғир аҳволи, В. И. Лениннинг Октябрь кунларидаги фаолияти, меҳнаткашлар ва уларнинг болалари ҳаёти. Октябрь революциясидан кейин рўй берган ўзгаришлар ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Октябрь.

Ойбек. Жияк бозори.

А. Кононов. Кўприк устида.

Ҳамза Ҳакимзода. Эрк қуёши.

Т. Капице. Барча халқларга тинчлик.

Н. Крупская. Владимир Ильич Ленин.

Ислом шоир. Бахтиёр авлодларга.

Нима яхши-ю, нима ёмон (16 соат)

Кишиларнинг ўзаро муносабати, ҳақиқий дўстлик, ўртоқлик, софдил ва жасур кишилар, уларнинг иши ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

З. Диёр. Дўстлик.

П. Мўмин. Қочиб кетди.

В. Осеева. Ҳикматли сўз.

Ойбек. Одобли Турғун.

С. Зуннунова. Лола.

Уйғун. Соғ юрай десанг, озода бўл.

М. Горький. Чумчуқча.

Қишда табиат манзараси (12 соат)

Қиш манзараси, ҳайвонлар ҳаёти, кишларнинг меҳнати ва уларнинг табиатга муносабати ҳақида ҳикоя, шеър, эртак, мақол, матал ва топишмоқлар. Қиш кўрнишига оид расмлар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ойбек. Қиш кечаси.

Уйғун. Қиш.

Г. Скребицкий. Қишда колхоз ишлари.

Ғ. Ғулом. Янги йил қўшиғи.

Х. Салоҳ. Қорбобонинг совғаси.

В. Даль. Йилбобо.

К. Ушинский. Қаҳратон қишнинг қилиқлари.

Совет Армияси—тинчлик ва меҳнат ҳимоячиси (6 соат)

Совет Армиясининг дастлабки ғалабалари, совет халқининг фашист босқинчилари устидан ғалабаси ва уруш қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя ва шеърлар. Совет Армиясининг Ватанни сергаклик билан ҳимоя қилиши.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Чегарачи.

Л. Кассиль. Сенинг ҳимоячиларинг.

Қ. Муҳаммадий. Суҳбат.

С. Баруздиндан. Шухрат.

К. Беляев. Чегарачининг ўгли.

А. Орипов. Қонли кўйлак.

Баҳорда табиат манзараси (9 соат)

Баҳор манзараси, ҳайвонларнинг ҳаёти, кишиларнинг табиатга муносабати ҳақида ҳикоя, мақола, шеър, мақол, матал ва топишмоқлар. Баҳор кўрнишига оид расмлар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ш. Саъдулла. Баҳор келди.

Ҳ. Назир. Булбул.

Ғ. Ғулом. Кўклам шамоли.

Ойбек. Аҳмаджон богбон.

Уйғун. Гул ўтқаздим боғимга.

Октябрь революциясига қадар меҳнаткаш хотин-қизларнинг аҳволи, хотин-қизларнинг совет давридаги ҳаёти ва меҳнати, хотин-қизлар ҳақидаги шеър ва ҳикоялар.

Ўқйш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Г. Карпенко. Бу қандай кун?

Қ. Муҳаммадий. Она ҳурмати. .

Трешкова билан суҳбат. «Восток — 6».

Е. Шукуров. Упутмайман.

22 апрель — В. И. Ленин туғилган кун (8 соат)

В. И. Ленин ва революционерларнинг ишчилар, меҳнаткашлар бахт-саодати учун курашлари, В. И. Ленин васиятларининг совет кишилари томоидан бажарилаётганлиги ҳақида ҳикоя ва шеърлар. В. Ульяновнинг болалиги ҳақида ҳикоялар.

Ўқйш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

М. Шайхзода. Биз — коммунизм авлоди.

А. Кононов. Шуш дарёси бўйида.

Ульянова-Елизарова. В. И. Лениннинг ўқувчилик йиллари.

З. Воскресенская. Мавзолей олдидаги гуллар.

Ғ. Фулом. Ленин набиралари.

А. Некрасов. Икки ўқувчи.

Нагибин. Ленин овда.

1 Май — бутун дунё меҳнаткашларининг байрами (6 соат)

1 Май байрами, бутун дунё меҳнаткашларининг дўстлиги, чет эл болаларининг ҳаёти, бутун дунёда тинчлик учун кураш ҳақида ҳикоя ва шеърлар. 1 Май нима учун бутун дунё меҳнаткашларининг байрамига айлангани ҳақида ҳикоялар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ш. Саъдулла. Май қўшиғи.
Мирмуҳсин. Нил бўйида.
Н. Карьма. Қизил кавушча.
Тошкентда 1 Май.

Бизнинг Ватанимиз — Совет Иттифоқи (8 соат)

Совет кишиларининг ҳаёти, меҳнати, дўстлиги, СССР нинг пойтахти, герби, байроғи; Ўзбекистон ССР нинг пойтахти, герби, байроғи ҳақида ҳикоя, шеър ва мақолалар. Бизнинг Ватанимиз ўтмишда ва ҳозирда.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ш. Саъдулла. Ватаним.
А. Раҳмат. Қизил байроқ.
П. Мўмин. Обод ўлкам.
Ҳ. Назир. Дадам қурган денгиз.
Ҳ. Олимжон. Самолёт.
В. Осеева. Ўз қўлимиз билан.

Ёзда табиат манзараси (8 соат)

Ёз манзараси, катталар, болаларнинг ёздаги меҳнати ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Ш. Орифий. Пахтазорда.
А. Алексин. Болалар бахти учун.
С. Анорбоев. Уч ўртоқ.
Миртемир. Булут.
Э. Воҳидов. Олма.

Эртақ ва масаллар (12 соат)

Ўзбек халқ эртақлари. Ёзувчилар томонидан яратилган эртақлар. Қардош халқлар эртақлари. Масал, топишмоқ, мақол ва маталлар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан намуналар

И. Крилов. Ниначи ва чумоли.

Ур тўқмоқ.

И. Крилов. Оққуш, чўртан балиқ ва қисқичбақа.

С. Абдуқаҳҳор. Дарё билан жилға.

М. Муродов. Тадбиркор тўқли.

Ўқиш кўникмаси (минутига 60—80 сўз)

Тўғри, онгли, ифодали, меъёрга риоя қилиб (минутига 60—80 сўз) ўқиш. Ўқиш жараёнида гапдаги маъно жиҳатидан муҳим бўлган сўзни товуш кучи билан ажрата билиш. Гаплар ва текст қисмлари орасидаги паузага риоя қилиш. Ўқиш жараёнида ўқилган асар мазмунига муносабатни оҳанг ёрдамида бера олиш.

Текст устида ишлаш

Ҳикояда воқеанинг аста-секин ривожланишини аниқлаш. Текстни маъно жиҳатидан тугалланган қисмларга бўла олиш. Ҳикоядаги ёки унинг қисмларидаги асосий мазмунни ажрата олиш. Ўқитувчи ёрдамида текстдаги асосий фикрни топа олиш, ўқилган асарга шахсий муносабат билдира олиш. Ўқилган асарнинг, жумладан, масалнинг мазмунини қисқа сўзлаб бера олиш. Ўқитувчи топшириғига кўра ўқилган асарга алоқадор шахсий кузатишларни айтиб бера олиш. Ўқилган асарга мос расмларга қараб ҳикоя қилиб бера олиш. Асарда иштирок этувчиларни характерлайдиган сўз ва ибораларни текстдан мустақил топа олиш.

Асар жанрларининг баъзи ўзига хос хусусиятларини билан амалий танишиш (эртак, масал, шеър).

Синфдан ташқари ўқиш¹

Синфдан ташқари ўқишнинг мазмунини ўқитувчи адабиётларнинг тахминий рўйхати асосида белгилайди. II синф охирида болалар бир неча атоқли болалар ёзувчиларининг китоблари билан, пионерлар газетаси ва бо-

¹ Синфдан ташқари ўқиш дарси икки ҳафтада бир марта ўтказилади.

лалар журнали билан танишишлари лозим. Китобнинг элементлари ҳақида билиб олиш: китобнинг титули (китобнинг биринчи бети, автори, номи, чиққан жойи ва йили ёзилган бети), мазмуни ёки сарлавҳаси, сўз боши ёки кириш сўзи, автори ҳақида тушунча ҳосил қилиш; китобнинг титулига қараб китоб ҳақидаги маълумотларни ёза билиш, севган китоблари юзасидан соддагина каталог туза олиш, тақдим этилган рўйхат асосида ёки картотекадан зарурий китобни топа билиш.

ГРАММАТИКА, ИМЛО ВА НУТҚ УСТИРИШ (155 соат)

Товушлар ва ҳарфлар (35 соат)

Сўзни бўғинлаб ва товуш-ҳарфлаб анализ қила олиш кўникмасини ўстириш. Ўқиш вақтида ва оғзаки нутқда сўзни тўғри талаффуз қилиш.

Жарангли ва жарангсиз ундошларни бир-биридан ажрата олиш, жарангли ва жарангсиз ундошли сўзларни тўғри ёзиш.

Урғу. Урғули ва урғусиз бўғинни ажрата олиш, колхоз, коньки каби сўзлардаги урғули унлини топиш, бундай сўзларни тўғри талаффуз қилиш, урғу белгисини қўя билиш.

Унли ва ундош ҳарфларнинг ҳамда юмшатиш ва айриш белгисининг ёзилиши тўғрисидаги билимларни мустаҳкамлаш.

Сўз охирида талаффуз қилинмайдиган **т, д** ундошларининг ёзилиши: *гўшт, хурсанд*.

Сўз (90 соат)

Сўзнинг таркиби. Ўзак, сўз ясовчи қўшимчалар (-чи, -ла, -ли, -сиз) ва сўз ўзгартувчи қўшимчалар ҳақида умумий маълумот.

Ўзак ва қўшимчалар. Ўзакдош сўзлар. Бир ўзакдан ҳосил бўлган сўзлар танлай олиш.

Сўз туркумлари. Сўз туркумлари билан умумий таништириш.

От. Отнинг маъноси ва сўроқлари. Отнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши: *бола* (бирлик), *болалар* (кўплик); *-лар* қўшимчасининг айтилиши ва ёзилиши.

Сифат. Сифатнинг маъноси ва сўроқларп. Сифатнинг от билан бирга қўлланиши.

Феъл. Феълнинг маъноси ва сўроқлари. Бўлишли ва бўлишсиз феъллар: *келди* (бўлишли феъл), *келмади* (бўлишсиз феъл); *-ма* қўшимчасининг ёзилиши: *олмайман, бормайман.*

От, сифат ва феълга тааллуқли ўзакдош сўзлар танлай олиш: *иш, ишчи, ишла, ишли; қатиқ, қатиқчи, қатиқла, қатиқли.*

Маъно жиҳатидан бир-бирига яқин ёки қарама-қарши бўлган сўзлар, фикрни ифодалашда энг мувофиқ сўзлар танлай олиш.

Гап (30 соат)

Дарак ва сўроқ гап. Сўроқ белгисини қўя олиш. Ҳисҳаяжон гап. Ундов белгисини қўя олиш.

Гаптаги маъно жиҳатидан муҳим бўлган сўзни **овоз кучи** билан ажрата билиш.

Гапнинг бош бўлаклари: эга ва кесим. Эга ва кесимни топиб эганинг остига бир, кесимнинг остига икки чизик чиза олиш.

Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари (иккинчи даражали бўлаklar турларга ажратилмайди).

Гапта бир-бири билан боғланган сўзларни жуфт-жуфт қилиб ажрата олиш. Ўрганилган грамматик шакллардан фойдаланиб гап туза олиш. Бош бўлаklarдан тузилган гапта иккинчи даражали бўлаklarни қўшиб, гапни кенгайтира олиш.

Боғланишли нутқ. Кичик мақоланинг планини ўқитувчи раҳбарлигида сўроқ ёки дарак гаплар тарзида тузиш. 40—60 сўзли текстнинг мазмунини коллектив бўлиб тузилган 3—5 пунктли план асосида баён қила олиш.

Бир неча сурат асосида кичик ҳикоя тузиш ва уни коллектив тузилган план асосида ёзиш.

Табиатни кузатиш ва меҳнат процесси ҳақида ўқитувчи саволлари ёрдамида мустақил гаплар ва кичик ҳикоялар тузиш ва уларни ёзиш.

Болаларнинг ўйинлари, ишлари, сайиллари ва ҳоказолар ҳақида, шунингдек, табиатни кузатиш ва меҳнат жараёни ҳақида аввал ўқитувчи раҳбарлигида, кейин мустақил равишда кичик ҳикоя тузиш ва уни ёзиш. Шахсий ишлари ҳақида қисқа хат ёза олиш.

Ҳуснихат. Бир чизиқли дафтарга кичик ва бош ҳарфларнинг мураккаблигига қараб, тартиб билан гуруҳларга ажратиб ёздириш.

Ҳуснихатдан I синфда ўрганилганларни такрорлаш, сўз ҳамда гапларни тез суръат билан текис ёзишга ўтиш.

Ўқув йили давомида ўрганиладиган имлоси қийин сўзлар: *бинафша, бодринг, вожатий, газета, гулсапсар, давлат, декабрь, доҳий, ёмғир, жавоб, меҳрибон, миннатдор, жаҳон, канал, кострюлька, квартира, магазин, метро, меҳнат, мумкин, ловия, лавлаги, лагерь, навбатчи, ноябрь, нўхат, октябрь, олхўри, оҳак, пиёла, пионер, помидор, ракета, расм, рўйхат, сабзавот, сабзи, савол, сентябрь, суҳбат, табиат, тамом, товуш, томоша, трактор, трамвай, хат, хайрлашмоқ, хато, хўжалик, шабада, шамол, шафтоли, январь, қийғос, ҳайвонот, ҳандалак, ҳовли.*

III СИНФ

ЎҚИШ ВА НУТҚ ЎСТИРИШ (122 соат)¹

Пионерлар — ёш ленинчилар (5 соат)

Пионерлар ташкилотининг тузилиши, пионерларнинг ҳаёти ва иши ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

С. Шчипачёв. Қизил галстук.

Н. К. Крупская. Бўл тайёр!

П. Мўмин. Қутлуғ бўлсин.

Қ. Муҳаммадий. Мен — бахтиёр пионер.

Ш. Саъдулла. Ёш темирчилар.

Ғ. Ғулом. Авлодлар.

Олтин куз (6 соат)

Куз манзараси ва унга кишиларнинг муносабати. Куз ёзувчи ва шоирлар тасвирида.

¹ Ушбу соатлар ҳисобидан икки ҳафтада бир соат синфдан қашқари ўқиш дарсига ажратилади.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Қ. Муҳаммадий. Бизнинг куз.
Уйғун. Куз кўринишлари.
К. Ушинскийдан. Куз.
Р. Файзийдан. Механпк-ҳайдовчи.
У. Умарбековдан. Хазонрезги палласи.

**Улуғ Октябрга қадар ишчи-деҳқонларнинг ҳаёти ва
уларнинг эзувчиларга қарши кураши (12 соат)**

Меҳнаткашларнинг Октябр революциясига қадар
бўлган ҳаёти ва уларнинг эзувчиларга қарши кураши ҳа-
қида ҳикоя, шеър, мақола ва очерклар. В. И. Ленин ва
унинг сафдошлари ҳақида ҳикоялар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

С. Айний. Одина.
Ойбек. Бўзчи.
А. Чехов. Ванька.
Г. Сапкевич. Янко-музикачи.
Ҳ. Шамсдан. Яшка ва Содиқ.
Г. Серебрякова. Карл Маркс ҳаётидан.
Эргаш Жуманбулбул ўгли. Ўртоқ Ленин.
В. Бонч-Бруевич. Пийма.

**Октябр бизга озодлик, ҳур ҳаёт ва саодат
берди (9 соат)**

Ишчи-деҳқонларнинг В. И. Ленин бошчилигидаги
большевиклар партияси ва уни ҳимоя қилиш учун олиб
борган курашлари ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

У қиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

А. Кононов. Қўприк устида. Смольнийда.
Ҳ. Шамс. Ғалаба.
Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов. Босмачиларга қарши
кураш отряди.
А. Мўминов. Дов юрак қиз.
А. Раҳмат. Абдулла Набиев.

Янги ҳаёт, янги одамлар (8 соат)

Ёш Совет республикасининг янги ҳаёти, совет кишиларининг меҳнатга, халқ бойлигига муносабатига доир шеър ва ҳикоялар. В. И. Ленин ва унинг сафдошларининг Совет ҳукуматининг дастлабки йиллардаги фаолияти.

У қ и ш в а ё д о л и ш у ч у н а с а р л а р д а н
н а м у н а л а р

А. Конопов, В. Бонч-Бруевич. Владимир Ильич шап-
баликда.

Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов. Наврӯз.

П. Мўмин. Канал соҳилида.

П. Турсундан. Қишлоқда биричи трактор.

Ғайратийдан. Шоҳимардонда.

И. Муслим. Ракетамиз қўнди ойга.

Чин инсон бўлиш керак (7 соат)

Совет халқларининг юксак ахлоқи ва уларнинг Ва-
танга, халққа хизмати, коммунизм қуришдаги фаоли-
ти ҳақида асарлар.

У қ и ш в а ё д о л и ш у ч у н а с а р л а р д а н
н а м у н а л а р

Н. Ходза. Тоғларда.

А. Гайдар. Иссиқ тош.

В. Маяковский. Қим бўлсам экан?

К. Паустовский. Иван Малявин эсдаликлари.

Ойбек. Мирҳайдар ота.

Амин Умарий. Уқитувчи.

Кумуш қиш (6 соат)

Қиш табиати тасвири ва унинг гўзал манзараси
ёзувчиларимиз тасвирида.

У қ и ш в а ё д о л и ш у ч у н а с а р л а р д а н
н а м у н а л а р

М. Икром. Қиш.

К. Паустовскийдан. Биринчи қор.

Уйғун. Қорбобо.
И. Норбоевдан. Овда.
З. Диёр. Арча қўшиғи.

Эртақ, масал, мақол ва топишмоқлар (14 соат)

Ўзбек ва қардош халқларнинг эртақлари, ёзувчилар томонидан қайта ишланган эртақлар, масал, мақол, матал ва топишмоқлар.

У қ и ш в а ё д о л и ш у ч у н а с а р л а р д а н
н а м у н а л а р

Эгри ва тўғри.

А. Пушкин. Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртақ.

Уйғун. Ёлғоччи чўпон.

П. Мўмин. Кеча, Бугун ва Эрта ҳақида эртақ.

И. Крилов. Бўри ва Турна.

О. Қўчқорбеков. Балиқ ва қармоқ.

Қ. *Муҳаммадий*. Булбул ва майна қиссаси (масал-эртақ).

Ватан посбонлари (7 соат)

Халқларимизнинг узоқ ўтмишдаги Ватан муҳофааси, граждандар уруши ва Улуғ Ватан уруши йилларидаги қаҳрамонлиги ҳақида ҳикоя ва шеърлар. Совет Армияси — Ватан қўриқчиси, жаҳонда тинчлик ҳимоячиси.

У қ и ш в а ё д о л и ш у ч у н а с а р л а р д а н
н а м у н а л а р

А. Кравченко. Ленин ва Қизил Армия.

И. П. Батов. Ўзбек халқининг муносиб фарзанди.

М. Икром. Оқ қайин.

А. Қаҳҳор. Олтин юлдуз.

Дан Фибих. Зебо.

Уйғун. Ғалаба баҳори.

Зумрад баҳор (8 соат)

Ёзувчиларимиз ижодида баҳор табиати ва унинг гўзал манзараси тасвири.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

З. Диёр. Баҳор келди.
Мирмуҳсин. Кўклам қўшиғи.
Ш. Рашидов. Урик гуллаганда.
Ойбек. Баҳор ёмғири.
Қ. Ушинский. Бир олманинг тарихи.
Н. Рўзимуҳамедов. Бола жайрон.
Г. Андерсен. Иркит ўрдакча.

Ленин ҳамиша биз билан (9 соат)

В. И. Лениннинг ҳаёти ва фаолияти, унинг халқ бахт-саодати учун кураши. Мамлакатимизда социализм қуришга раҳбарлиги ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Совет ёзувчиларининг асарларида В. И. Ленин ва-сиятлари бажарилаётганлигининг тасвири.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Қ. Муҳаммадий, Э. Раҳимов. Ленин бобом уйлари.
А. Ульянова. Ильичнинг болалик ва мактаб ёшида-
ги йиллари.
А. Кононов. Разлив кўли бўйида.
В. Бонч-Бруевич. Октябрнинг биринчи кунларида.
Ойбек. Ленин мавзолейида.
П. Мўмин. Ленинчилар қўшиғи.

Жаҳон меҳнаткашларининг ягона ва интернационал дўстлиги. Қардошлик ва тинчлик (6 соат)

Жаҳон меҳнаткашларининг ягона ва интернационал дўстлиги, халқимизнинг тинчлик учун кураши ҳақидаги ҳикоя ва шеърлар.

Уқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

З. Диёр. Дўстлар.
С. П. Алексеев, В. Г. Қорцов. Тинчлик учун кураш.
М. Шайхзода. Тинчлик ва дўстлик шаҳри.
И. Муслим. Жаҳон болаларининг талаби.

Гўзал ёз (8 соат)

Ёз табнати, кишилар меҳнати ва дам олиши ҳақида ҳикоя ва шеърлар.

Ўқиш ва ёд олиш учун асарлардан
намуналар

Уйғун. Ёз.

П. Мўмин. Ғаллакорларга раҳмат.

Ойбек. Қизлар звеносида.

Ҳ. Назирдан. Пионерлар боғи.

Ё. Шукуров. Яйлов тонги.

Қ. Муҳаммадий. Ёз — дам олишга соз.

Ҳ. Назир. Бўлоқ-ҳовуз.

З. Обидов. Саёҳатда.

Ўқиш кўникмаси

Адабий тил нормаларига риоя қилиб, онгли, равои,
(текис) нормал тезликда (ўқув йили охирида минутига
80—90 сўз), ифодали ўқиш. Ифодали ўқишга мустақил
тайёрлана олиш.

Текст устида ишлаш

Воқеанинг изчиллик билан ривожланиб боришини,
текст қисмлари мазмунан бир-бирига боғланишини мус-
тақил белгилай олиш, ўқиган асар мазмунига мос план
тузиш. Асарда иштирок этувчилар ҳақида сўзлаб бе-
риш учун текстдан материал танлаш, уларнинг хатти-
ҳаракатини баҳолаш ва унга ўз муносабатини билди-
риш, асарда иштирок этувчилар ҳақида ҳикоя тузиш.
Мустақил тузилган план асосида ҳикоя мазмунини
қисқача сўзлаб бериш. Мураккаб бўлмаган асардан
асосий фикрни мустақил ажрата олиш. Текстдаги сўз
маъносидаги тафовутни ажрата олиш. Табиат ва киши-
ларни характерлаш учун зарур бўлган образли сўз ва
ибораларни текстдан топа олиш.

Ўқувчиларнинг I—III синфларда ўқиган ҳикоя,
шеър, масал, эртақлари ҳақидаги тушунчаларини умум-
лаштириш.

Синфдан ташқари ўқиш

1. Болаларнинг китобхонликка қизиқишини кенгайтириш ва чуқурлаштириш.

Кишиларнинг маънавий дунёсини, жамиятимиз ҳаётини ёрқин тасвирлаган эртақ, шеър, топишмоқ, мақол, матал, бадиий ҳикоя ва повестларни мустақил ўқиш. Янги авторлар билан танишиш.

Илмий-бадиий ва илмий-оммабоп асарларни ўқиш. Болалар адабиёти справочниги билан ишлаш.

Болалар ўқиши учун тавсия этилган китоблар серияси билан танишиш.

2. Билим ва кўникма. Классик ёзувчиларнинг ва совет ёзувчиларининг болалар учун ёзилган энг яхши асарларини билиш.

Таниш бўлмаган китобнинг элементларига (титули, мундарижаси, кириш сўзи, иллюстрациясига) қараб унинг тахминий мазмунини аниқлай олиш.

Ўқиш учун кўргазмадан, болалар кутубхонаси, каталог ва бошқалардан фойдаланиб, маълум бир темага доир китоблар танлай олиш.

Болалар вақтли матбуоти адабиётларини (газета, журналлар) мақсадга мувофиқ ўқий олиш ва улардан барча дарсларда ва дарсдан ташқари вақтда систематик фойдаланиш.

Коллектив бўлиб, қизиқарли темада китобхонлар суҳбати ташкил қилиш, вақтли матбуот материалларидан ва ўқилган китоблар ҳақидаги тақризлардан фойдаланган ҳолда журнал чиқариш.

ГРАММАТИКА ВА ИМЛО (140 соат)

Товушлар ва ҳарфлар (6 соат)

Унли ва ундош ҳарфларнинг имлоси юзасидан I ва II синфларда ўтилганларни такрорлаш, ўқувчиларнинг бу борадаги билимларини мустаҳкамлаш.

Сўз (98 соат)

Сўзнинг таркиби. Сўзнинг таркиби юзасидан II синфда ўрганилганларни такрорлаш. Сўзнинг таркиби жиҳатидан текшириш, бир хил ўзакли сўзлар танлаш кўникмасини ўстириш.

Ўзак ва сўз ўзгартирувчи қўшимчалар.

Сўз туркумлари

Сўз туркумлари билан умумий таништириш.

От. От юзасидан II синфда ўрганилганларни такрорлаш.

Отнинг эгалик қўшимчалари билан қўлланиши. Эгалик қўшимчаларининг имлоси: *ручкам, ручканг, ручкаси, ручкамиз, ручкангиз, ручка(лар)и; китобим, китобинг, китоби, китобимиз, китобингиз, китоб(лар)и.*

Отнинг келишик қўшимчалари билан турланиши. Келишикларнинг номи, қўшимчаси ва сўроқлари. Келишик қўшимчаларининг айтилиши ва ёзилиши.

Сифат. Сифат юзасидан II синфда ўрганилганларни такрорлаш. Сифатнинг *-роқ* қўшимчаси билан қўлланиши; *-роқ* қўшимчасининг ёзилиши; *қип-қизил, юм-юмалоқ, кап-катта* каби сифатлар ва уларнинг ёзилиши.

Сон. Соннинг маъноси ва сўроқлари. Айрым тартиб сонларнинг имлоси (*3-синф, 1 сентябрь, 1972 йил* каби).

Олмош. Кишилик олмошлари. I, II, III шахс бирлик ва кўпликдаги кишилик олмошларининг тўғри қўлланиши: *мен, биз, сен, сиз, у, улар.* Кишилик олмошларининг келишик қўшимчалари билан турланиши: келишик қўшимчалари билан турланган кишилик олмошларининг ёзилиши: *менинг, сенинг, сени, унга, унда, ундан.*

Феъл. Феъл юзасидан II синфда ўрганилганларни такрорлаш. Феълнинг замонлари: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон. Феълнинг шахс-сон қўшимчалари билан тусланиши. Ўтган замон қўшимчаси (*-ди*) нинг айтилиши ва ёзилиши. Қўшма феъллар.

Боғловчи. *Ва, аммо, лекин, бироқ, шунинг учун* боғловчилари билан амалий таништириш.

Луғавий машқлар¹. Гап тузишда маъноси бир-бирига яқин ёки қарама-қарши бўлган отлар, сифатлар, феъллар танлай олиш. Фикрни ифодалаш учун маъно жиҳатидан энг мос бўлган сўз танлай олиш. Боғланишли нутқда бир сўзни такрорлай беришдан қутулиш.

Гап (20 соат)

«Гап» темасидан I ва II синфларда ўрганилганларни такрорлаш. *Ва, аммо, лекин* боғловчилари воситасида ва боғловчиларсиз боғланган уюшиқ бўлаккли гаплар;

¹ Луғавий машқлар программа материалларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда ўтказилади.

саиаш оҳанги, уюшиқ бўлақларда вергулнинг ишлатилиши. Уюшиқ бўлақли гаплар туза олиш.

Қўшма гап билан таништириш. Икки содда гапдан тузилган қўшма гаплар. Бундай гапларнинг *аммо, лекин, бироқ, шунинг учун, ва* боғловчилари билан ёки оҳангнинг ўзи билан боғланиши. Қўшма гаплар тузиш ҳамда *аммо, лекин, бироқ, шунинг учун* боғловчиларидан олдин вергул қўя олиш.

Ундалма билан таништириш. Ундалманинг гап бошида келиши; ундалмадан кейин вергул ва ундов белгисининг ишлатилиши; гаптаги ундалмани оҳанг билан ажрата олиш.

Боғланишли нутқ¹ (16 соат). Уқилган текстнинг планини коллектив бўлиб ёки мустақил равишда тузиш. Уқилган текстнинг мазмунини план асосида тўлиқ ёки қисқартириб ҳикоя қилиб бериш, сюжетли суратнинг мазмунини сўзлаб бериш. 70 — 90 сўзли текстни мустақил тузилган план асосида тўлиқ ёки қисқартиб баён қилиш.

Сюжетли сурат, болалар кинофильми ва спектаклининг айрим эпизоди асосида ҳикоя ёзиш. Уз шахсий ҳаётида бўлган воқеа-ҳодисалар ҳақида кичик ҳикоя ёзиш. Экскурсия, табиатни кузатиш, қилинган ишлар ҳақида тасвир ва муҳокама элементлари билан кичик ҳикоя ёза олиш.

Хусниҳат. Уқувчилар ёзувидаги график камчиликларни бартараф қилиш.

Уқув йили давомида ўрганиладиган имлоси қийин сўзлар: *автомобиль, агроном, адрес, аҳоли, багаж, бахтли, буғдой, вагон, вокзал, газета, горизонт, даволанмоқ, директор, жуфт, имтиҳон, инженер, календарь, командир, комбайн, коммунист, комсомол, космонавт, кутубхона, машҳур, металл, мукофот, мусича, муҳим, палата, пароход, пассажир, пойтахт, портрет, район, революция, салют, санъат, сеялка, сирень, солдат, сочиқ, танаффус, телефон, тухум, фарзанд, фахрланмоқ, хабар, хавф, хашак, хизмат, хирмон, хоҳламоқ, хушбахт, хушчақчақ, шофёр, шудринг, экскурсия, электровоз, қармоқ, қаҳрамон, қурбақа, ҳаваскор, ҳазил, ҳаёт, ҳалол, ҳаммом, ҳаракат, ҳафта, ҳукумат.*

¹ Бундан ташқари боғланишли нутққа доир машқлар она тили программаси материалларини ўрганиш жараёнида мунтазам равишда ўтказиб борилади.

МАТЕМАТИКА

УҚТИРИШ ХАТИ

I—III синфлар учун программада мўлжалланган бошланғич математика курси ўрта мактаб математикасининг таркибий қисмидир. Бошланғич курснинг асосий ўзаги натурал сонлар ва асосий миқдорлар арифметикасидан иборат.

Бундан ташқари бу курсга геометрия элементлари ва бошланғич алгебра элементлари бирлашади, бу элементлар сон ҳақидаги тушунчаларни, арифметик амаллар ҳақидаги, математик муносабатлар ҳақидаги тушунчаларни юқори даражада ўзлаштиришга имкон бериб, арифметик билимлар системасига имкони борича узвий равишда бирикиб кетади.

Ўқувчиларда онгли равишда ва пухта ўзлаштирилган ҳамда автоматик тарзда бажариладиган даражада етказилган ҳисоблаш малакалари ҳосил қилиш вазифасига катта эътибор бериш билан бир қаторда ўқувчиларнинг ўқув материални уларнинг кучлари етган даражада умумлаштириш савиясини кўтариш, ўрганилган математик фактларнинг асосида ётган ва умумий принципларни ҳамда қонуларни тушуна олишига, ўрганилаётган ҳодисалар орасидаги мавжуд боғланишларни англаб олишларига эришиш ҳам кўзда тутилади.

Зарурий умумлаштиришларнинг шаклланиши учун яхши шароит яратиш мақсадида материалнинг мазмунигагина эмас, балки материалнинг жойланиш тартибига ҳам бирмуноча ўзгаришлар киритилди.

Тўғри ва тесқари амаллар орасидаги, амаллар компонентлари билан натижалари орасидаги муносабатларни очиб бериш идеяси программанинг асосий мазмунини ташкил этади. Ўзаро боғланган тушунчаларни таққослаш, қарама-қарши қўйиш амаллари ва масалалардан фойдаланишга, қаратилаётган фактларнинг ўхшашлиги

ва улар орасидаги фарқларни аниқлашдан муттасил фойдаланишга муҳим аҳамият берилади.

Бу принциппи тадрижий равишда амалга ошириш фақат ўзаро тескари муносабатда бўлган тушунчалар, амаллар ва масалаларгагина татбиқ қилиниб қолмай, балки ўхшашларига ҳам татбиқ қилинади. Шу мақсадда материаллар шундай жойлаштирилганки, ўрганилаётган ўзаро боғланган тушунчалар, амаллар, масалаларни вақт жиҳатдан бир-бирига яқинлаштирилган.

Ҳар бир янги масалага, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари йўл қўядиган чегараларда, юқори даражада умумлаштириш билан қарашни талаб қилиш янги программага асос қилиб олинган муҳим принциплардан биридир.

Таълим ва тарбияни таркибий (узвий) бирлаштириш, билимларни ўзлаштириш ва ўқувчиларнинг билим савияларини ривожлантириш, яъни таълимнинг назарий савиясини кўтариш ҳамда билимларни амалда қўлланиш малакасини таркиб топтириш; бунинг учун зарур кўникмаларни (малакаларни) ҳосил қилиш — мактабнинг қуйи синфларида математика ўқитишининг етакчи принципларидир.

Курснинг асосий масалалари

Натурал сон ва арифметик амаллар ҳақидаги тушунчаларни таркиб топтириш биринчи дарслардан бошлаб амалга оширилади ва конкрет тўпламлар устида амалий ишлар бажариш билан ўтказилади. Натурал сонлар ва арифметик амаллар тушунчаларини таркиб топтиришга бундай ёндошиш болаларнинг илғари нарсалар тўпламлари билан қилган ишлари натижасида тўплаган тажрибаларидан, уларнинг сонлар ва саноқ ҳақидаги дастлабки билимларидан фойдаланиш имконини беради. Бу энг бошидан бошлаб ўқитишни турмуш билан чамбарчас бошлашида олти бориш имкониятини яратиб беради. Болаларнинг ҳосил қилган билимлари уларнинг ўйинларида ва ўқишларида ҳамда турмушда пайдо бўладиган турли масалаларни еча олиш имкониятларини кепгайтиради.

Шу билан бирга ўқитишининг энг бошидан бошлаб эқ болаларда баъзи бир муҳим умумлаштиришлар таркиб топади (биринчи ўнлик сонлари мисолларидан натурал қатордаги ҳар бир навбатдаги соннинг ҳосил бўлиш принципи ёритилади, қаторнинг ихтиёрий сонлар ва

сондан олдин келадиган ёки кейин келадиган сонлар ва бошқалар орасидаги муносабатлар аниқланади). Уқувчилар сонларни турли усуллар билан таққослашни (аввал конкрет нарсалар тўпламлари устида амаллар бажариш асосида, сўнгра таққосланадиган сонларнинг қаторда турган ўринлари бўйича ўрганадилар); икки сон йиғиндисини топишни олдин тегишли тўплам саногини (миқдорини) санаш ёрдамида топишдан фойдаланиб, сўнгра эса биттадан ва группалаб санаш усулидан фойдаланиб ўрганадилар.

10 ичида қўшиш ва айиришни ўрганишдаёқ болалар амалларнинг, амаллар компонентларининг ва амаллар натижаларининг номлари билан таништирилади. Аммо бунда шуни назарда тутиш керакки, математик терминлар болалар томонидан, агар бу терминлар атрофдагилар томонидан тез-тез ишлатиб турилса ва амалда қўлланиладиган бўлса, бошқа янги нарсаларни ўзлаштирганларидек енгил ва осон ўзлаштирилиши керак.

Математика терминлари билан таништиришнинг бу йўлидан бундан кейин ҳам тартибли равишда фойдаланилади.

Болалар терминологиядан ташқари, математик символикнинг баъзи элементларини ҳам, масалан, амал ишораларини [плюс (қўшиш), минус (олиш)], муносабатлар белгиларини [катта (ортиқ), кичик (кам), тенг] ўзлаштиришлари керак, улар: $5+4$ (беш ва тўрт сонларининг йиғиндиси); $7-2$ (етти ва икки сонларининг айирмаси) шаклидаги энг содда ва шунингдек $6+(6-2)$ (бошда улар олти сонига олти ва икки сонларининг айирмасини қўшиш каби, кейинчалик эса икки қўшилувчининг йиғиндиси: биринчи қўшилувчи олти, иккинчи қўшилувчи олти ва икки сонларининг айирмасидан иборат деб ўқилади) каби мураккаб математик ифодаларни ўқиш ва ёзишни ўрганиб олишлари керак.

Программа ҳисоблаш усулларини тушуниб фойдаланиш асосида ҳисоблаш кўникмаларини таркиб топтиришни назарда тутлади. Программага арифметик амалларнинг баъзи хоссалари ва улардан келиб чиқадиган натижалар билан танишишнинг киритилганлиги туфайли ҳисоблаш усулларини тушуниб амалга ошириш мумкин бўлади.

Масалан, I синфда болалар йиғиндининг ўрин алмаштириш хоссаси билан танишадилар ҳамда қўшилувчи:

ларнинг ўрипларини алмаштиришдан (шундай қилиш ҳисоблашни осонлаштирадиган ҳолларда) фойдаланишни ўрганадилар (масалан, 2+7, 1+6 ва бошқа ҳолларда).

Ўқитишнинг биринчи йилидаёқ, конкрет тўпламлар устида амаллар бажариш билан бир тўпламга иккинчи тўпламни бутунлай ёки бўлаклаб қўйганимизда ҳам натижа бир хил бўлишига ишонч ҳосил қиладилар, шундан кейин улар билиб олинган хоссани сонлар устида амаллар бажаришда қўллайдилар (бунда улар 6+3 кўринишидаги мисолларни 6+2+1 ёки 6+1+1+1 кўринишидаги мисоллар билан алмаштирадилар).

Шундай қилиб, ўқувчилар йиғиндининг группалаш қонуни билан ҳам танишадилар.

I синфда 100 ичида қўшиш ва айиришни ўрганишда сонни йиғиндига ва йиғиндига сонни қўшишнинг, сонни йиғиндидан айириш ва йиғиндини сондан айиришни турли усуллари қаралади, II синфда эса йиғиндини йиғиндига қўшиш ва йиғиндини йиғиндидан айиришнинг турли усуллари қаралади. Ўқувчилар йиғинди ва айирманинг асосий хоссаларидан келиб чиқадиган бу қоидаларни ифодалари билан танишишади. Бу қоидалардан фойдаланиб ўқувчилар оғзаки сўнгра эса ёзма ҳисоблашларнинг ҳар хил усулларини тушуниб ўзлаштиришади.

Бундай яқинлашиш болалар томонидан бажариладиган ҳисоблашларнинг онгли бажарилишини таъминлайди, бир мисолнинг ўзини турли усуллар билан ечиш имкониятини кенгайтиради, бошдан бошлабоқ болаларни ечимнинг энг рационал йўллариини излашга ўргатади.

Амаллар натижаларини қараш ва турли ҳисоблаш усуллариини қараш билан алоқадор барча ишлар ҳисоблашларни рационаллаштиришга бўйсунган бўлиши керак.

Программада 20 ичида қўшиш ва айириш билан 100 ичида қўшиш ва айириш орасида зич алоқа ўрнатилган. 10 ичида номерлаш, қўшиш ва айириш орасида зич алоқа ўрнатилганидан кейин иккинчи ўнлик сонларини номерлаш, уларнинг хона қўшилувчиларидан иборат таркибини, қўшиш ва айиришнинг шуларга хос мисолларини (ҳолларини) (10+3, 13—3, 13—10 кўринишидаги ҳолларини) кўриб чиқишга тўхташ керак, сўнгра сонларни 100 ичида номерлашга ўтиш керак. Қўшиш ва айиришнинг асосий усуллари, программага мувофиқ дарҳол сонлар-

нинг нисбатан кенг синфлари (0 дан 100 гача бўлган сонлар) учун қаралади.

Масалани бундай ҳал қилишда зарур умумлаштиришларни таркиб топтириш учун яхши шароит юзага келади ва шу билан бирга узоқ муддат давомида ва турли хил материалда болаларни ўрганилган ҳисоблаш усулларига оид машқ қилдириш имкони туғилади, бу ҳол эса оғзаки қўшиш ва айириш усулларини онгли ва пухта ўзлаштириш имконини беради.

Ҳисоблашларнинг тез бажарилишига катта аҳамият бериш керак. Шу муносабат билан қўшиш ва айиришга оид у ёки бу мисолни ечишнинг ҳар бир қадамини кенг тушунтириб беришдан ҳисоблашларнинг янги усулларини тушунтиришга бағишланган бир-икки дарсадагина фойдаланиш керак, кейинчалик эса кенг тушунтириб беришдан ўқувчи йўл қўйган хатони тушунтириб беришда зарур бўлиб қолгандагина фойдаланиш керак.

Тез ҳисоблаш малакаларини таркиб топтириш учун ечимни кенг тушунтиришлардан борган сари кўпроқ ихчам оғзаки ҳисоблашларга ўтишни таъминлаш муҳимдир.

I синфда ўқитишнинг муҳим вазифаларидан бири йигирма ичида қўшиш жадвалини ва шунга мос равишда сонларнинг икки қўшилувчидан иборат таркибини пухта ўзлаштириш, бу билимлардаги айиришнинг мос ҳолларида ишонч билан ва тез фойдаланиш малакасини таъминлашдан иборат.

Шу муносабат билан ўқитувчи болаларга ўз вақтида жадвални эслаб қолишга оид шароит яратишигина эмас, балки уларни жадвални ўзлаштириб олиш учун зарур бўлган кундалик машқ ишлари билан таъминлашни зарур.

100 ичида кўпайтириш ва бўлиш II синфда қаралади, ammo бу амалларни ўрганиш учун тайёргарлик ўқитишнинг биринчи йилидаёқ бошланиши керак. Програмада шу мақсадларни кўзлаб берилган бир хил қўшилувчиларнинг йиғиндисини топиш ва сонларни бир хил қўшилувчиларга ёйишга оид машқларни турли формада ўтказиш фойдалидир (мисоллар ва текстли масалалар ечиш, нарсалар тўпламлари устида практик амаллар бажариш). Бу машқларнинг ҳаммаси аёнийлик асосида (кўргазмалилик асосида) бажарилиши керак. Бир хил қўшилувчиларнинг йиғиндисини топишда қайси сон қўшилувчи бў-

либ такрорланаётганлигини ва неча марта такрорланаётганлигини тушунтириб бериш муҳимдир. Сонларни бир хил қўшилувчиларга ёйишга оид машқлар озгаки, дидактик материаллар билан амалий иш шаклида ўтказилади. Шунингдек бу иш «12 сонини иккита бир хил, учта бир хил сонларнинг йиғиндиси шаклида тасвирланг» каби топшириқлар шаклида ҳам бажарилади.

II синфда кўпайтириш жадвалини тузишга қадароқ кўпайтириш билан бўлиш орасидаги боғланиш очиб берилади, тенг қисмларга бўлиш ва каррали бўлиш ўрганилади, кўпайтириш ва бўлиш амаллари компонентлари ва шу амаллар натижалари номлари киритилади. Жадваллари ўрганишга қадар болалар кўпайтириш ва бўлиш амалларининг номаълум компонентларини топиш билан ва кўпайтиришнинг ўрин алмаштириш хоссаси билан танишадилар. Бундан тайёргарлик ишларининг бажарилши натижасида биргина кўпайтириш жадвалини тузиш ва эслаб қолиш (ўзгармас кўпаювчи бўйича) мумкин бўлади, сўнгра эса бу хоссадан кўпайтувчиларнинг ўринларини алмаштириш натижасида ҳосил бўлган мисолларни ечишга ҳамда шунга мос бўлишга доир мисолларни ечишга татбиқ қилиш мумкин бўлади. Жадваллари ўрганишда болаларнинг илгари умумий қонуниятларни билиб олганликларига асосланиш билан бирга ўқувчиларнинг кўпайтириш жадвалларини пухта эгаллаб олишларига ҳаракат қилиш керак ҳамда бўлишга доир тегншли мисолларни ечишда ҳисоблашнинг тез бажарилишини таъминловчи барча чораларни кўриш керак. Жадвалда қўшиш ва айириш ҳолларидагидек бунда ҳам системали равишда ҳар куни бажариладиган машқ қилдириш ишларининг бажарилиши зарур.

Жадвалдан ташқари кўпайтириш ва бўлиш усуллари сонни йиғиндига ва йиғиндини сонга кўпайтириш (бўлиш)нинг олдиндан ўрганилган қоидалари асосида ўрганилади (кўпайтириш ва бўлишнинг йиғиндига нисбатан тақсимот хоссаси).

Озгаки ҳисоблашлар билан бир қаторда программада болаларни ёзма ҳисоблашга ўргатишга ҳам катта аҳамият берилади. Ёзма ҳисоблашлар устида ишлаш II синфда «Минг» темасини ўтишда бошланади. Бу ерда болалар 1000 ичида ёзма қўшиш ва айириш усуллари билан танишадилар (II синфда қўшишнинг 348+176 кўринишидаги ва айиришнинг 800—246 ва 702—348 кўриниши-

даги мураккаб усуллари қаралмайди, бу ҳоллар III синфда ишлаб чиқилади).

III синфда ёзма ҳисоблаш бўйича тўғри ва тез ҳисоблаш масаласи автоматизм даражасигача етказилиши лозим (ўқувчилар зарур бўлган ҳолларда бажарилаётган амалларни тушунтириб беришга қодир бўлишлар).

Ёзма ҳисоблашлар устида иш олиб бориш билан бир вақтда болаларнинг арифметик амаллар ҳақидаги, бу амаллар орасидаги боғланишлар ҳақидаги, амал компонентлари билан натижалари орасидаги боғланишлар ҳақидаги, амал компонентларидан бирининг ўзгарishi натижасида амал натижасининг ўзгарishi ҳақидаги билимларини чуқурлаштириш ва умумлаштириш устида иш олиб борилади. Болаларни амаллар хоссалари устида ишлари давом эттирилади. Масалан, III синфда сонни кўпайтма ва бўлинмага бўлиш қаралади. Бу билимларнинг ҳаммаси ҳисоблашларни рационаллаштириш ва шунингдек масалалар ечишда ишлатилади.

Ҳисоблаш кўникмаларини ҳосил қилиш учун зарур бўлган мисоллар ечиш бўйича машқ қилдириш билан бирга программа бир қатор шундай машқларни ҳам назарда тутадик, бу машқлар ҳисоблашларга алоқадор бўлса ҳам, улар ўзларига қўшимча маъно нарузкасини ҳам оладилар.

Программа текстида турли ифодаларни таққослашга доир машқлар билан алоқадор бўлган машқларнинг намуналари берилган. Масалан, I синфдаёқ болалар $4+4$ ва $6+4$, $7+2$ ва $7-2$ каби ифодаларни таққослашга доир машқларни бажарадилар. Берилган ифодаларни таққослашда болалар бу ифодалар орасидаги ўхшашликларни ва фарқларни пайқайдилар ва шу асосда бу ифодаларнинг қийматлари тенгми, агар тенг бўлмаса улардан қайсиларининг қийматлари катта (ёки кичик) деган саволларни ҳал қиладилар. Илгари сурилган фараз олдин асосланиши керак, сўйгра ҳисоблашлар ёрдамида текширилиши керак.

Илгари эгалланган билимлар, тўпланган тажриба, интуициялар таққосланаётган ифодаларнинг қийматларини бундай олдиндан баҳолаш учун етарли бўлмаса, у ҳолда масала ҳисоблашлар ёрдамида ҳал қилиниши мумкин (бунда натижаларни кейин таққослаш керак).

Турли кўринишдаги ифодаларни таққослашдан кейинчалик ҳам кўриляётган амалларнинг мазмунларини бола-

лар чуқур тушуниб олишларида фойдаланилади (масалан, ушбу кўринишдаги ифодаларни таққослашда: $5 \cdot 3$ ва $5 \cdot 2 + 5$): амалларнинг ўрганилган хоссаларини масалан, ушбу кўринишдаги ифодаларни таққослаш: $10 \cdot 5 + 7 \cdot 5$ ва $17 \cdot 5$), амаллар орасидаги мавжуд боғланишларни (масалан, ушбу кўринишдаги ифодаларни таққослаш: $4 + 4 + 4 + 4$ ва $4 \cdot 4$), амалларнинг махсус ҳолларини (масалан, ушбу кўринишдаги ифодаларни таққослашларда $12 \cdot 0$ ва 12 ; $14 : 1$ ва 14 ; $6 + 0$ ва $6 - 0$) фойдаланилади.

Мутлақо равшанки, программада бундай турдаги машқларнинг характерли мисолларигина келтирилган, ўқитиш процессида эса турли-туман топшириқлардан фойдаланиш керак. Бу машқлар борган сари мураккаблашиб борадиган кўринишдаги ифодаларни таққослашларга алоқадор бўлиши керак. Бундай машқларнинг ечилиши болаларда математик машқларга қизиқиш уйғотади, ўқувчиларда кузатувчанликни тарбиялайди, фикрларни асослаб беришга, ўз-ўзини текширишга ўргатади.

Шу билан бирга бундай машқларнинг боришида болалар арифметик амалларни ўрганганларида олган назарий bilimларини тушуниб етадилар.

Чуқур тушуниб ва умумлашган ҳолда ўзлаштириш мақсадига мисол ва масалалар ечишда, амалларнинг хоссаларини қарашда ҳ а р ф и й с и м в о л и к а э л е м е н т л а р и н и киритиш ҳам жавоб беради.

Ҳарф биринчи марта математик символ сифатида I синфдаёқ киритилади. Бунда улардан сон маълумотли масаларга тегишли тенгламаларни тузишда изланаётган миқдорларни белгилаш учун фойдаланилади: «Агар ўйланган сонга 3 қўшилса, 7 ҳосил бўлади. Қандай сон ўйланган?» ($x + 3 = 7$.)

II синфда болаларда секин-аста ўзгарувчи ҳақида тасаввур таркиб топа боради. Энди бу ерда ҳарф номаълумни белгилловчи сифатида намоён бўлади. Болалар $a + 2$, $b - 3$, $a + b$, $a - b$ каби содда ҳарфий ифодаларнинг сон қийматларини уларга кирган ҳарфларнинг турли сон қийматларида топишни ўрганадилар.

Ўқувчилар биринчи марта ҳарфий маълумотли тенгламалар билан танишишади.

II синфда сўпгра эса III синфда ҳам ҳарфлардан ифодаларни таққослашларга доир машқларда ҳам фойдаланилади (масалан, II синф программасида: $x \cdot 9$ ва $9 \cdot x$ кўринишдаги ифодаларни таққослаш). Шу билан бир

вақтда болалар ифодаларнинг сон қийматларини уларнинг таркибига кирган ҳарфларнинг турли қийматларида топишни машқ қиладилар (ўрганадилар).

Программа текстда келтирилган мисоллардан кўришиб турибдики, бу хилдаги топшириқларни қийинлаштириш жуда эҳтиётлик билан амалга оширилади. Икки ифоданинг тенг бўлиш ҳоллари бир қаторда тенг бўлмайдиган ҳоллари ҳам киритилади, бу эса машқлар системасига анчагина турли-туманлик (хилма-хиллик) киритибгина қолмай, балки болалар учун янгилик бўлган ҳол билан, яъни ҳарфларнинг қўйилган шартларни қаноатлантирувчи фақат маълум сондаги қийматларигина мавжуд бўлган ҳол билан таиншадилар (масалан, ҳарфнинг $a+3 < 7$ ёзув тўғри бўладиган қийматларини аниқлашда болалар ўзларига маълум сонлар соҳасида берилган шартларни 0, 1, 2, 3 сонларигина қаноатлантиришига ишонч ҳосил қиладилар).

Болалар сонларнинг берилган соҳасидан олинган биронта сон ҳам қўйилган шартларни қаноатлантирмайдиган ҳолларга дуч келишлари ҳам фойдалидир (масалан, бундай топшириқларда: «Ҳарфларнинг қўйидаги ёзувлар тўғри бўладиган қийматларини топинг: $a+3 < 3$; $a > 2$ »).

I синфдан бошлаб тенгламаларни ечишга доир тобора мураккаблашиб борадиган машқлар системаси киритилади: I синфда $2+x=7$; $8-x=6$; $x-7=3$ кўрипишидаги, II синфда $3 \cdot x=18$; $x \cdot 4=20$; $x : 2=6$; $24 : x=6$ кўринишидаги ва бундан мураккаброқ; $x \cdot 4=42-6$; $x : 3=14 : 2$, шунингдек $(x+6)-3=20$; $(12-x)+8=14$ ва ҳ. к. кўринишидаги тенгламалардан иборат. Бу тенгламаларнинг ҳаммаси I—III синфларда амаллар компонентлари ва улар натижалари орасидаги боғлиқликларни билганлик асосида ечилади.

Натурал сонлар ва ноль арифметикасини ўрганиш математик мазмундаги мақсадга мувофиқ масалалар ва амалий ишлар системаси асосида қурилади. Бунинг маъноси ҳар бир янги тушунчани таркиб топтириш; бу терминнинг маъносини тушунтиришга ёрдам берадиган ёки унинг ишлатилишини талаб қиладиган масалаларни ечиш билан бирга боғлаб олиб боришдан иборатдир.

Амалларнинг мазмунларини очиш, у ёки бу тушунчаларни таркиб топтириш одатда содда масалалар (бир арифметик амал билан ечиладиган масалалар) ечиш билан боғлиқдир. Шунинг учун содда масалаларнинг

мумкин бўлган ҳамма турларини ечиш ҳар қайси ўқув йили программасида кўрсатилган.

Ҳар хил масалаларни танлаш ва жойлаштириш системаси бирор жиҳатдан ўхшаш бўлган (шунинг учун болалар томонидан аралаштириб юбориладиган) масалаларни, шунингдек ўзаро тескари масалаларни таққослаш қарама-қарши қўйиш, солиштириш учун энг қулай имконият берадиган қилиб тузилган. Бундай машқлар жараёнида болалар ҳар доим турли шаклдаги масалаларга дуч келишлари назарда тутилади. Бу ҳол масалалар ечишда зарарли андазаларнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди; болалар олдида энг бошдан бошлаб масалани ечиш учун бирор амални танлашдан олдин ҳар гал масаланинг шартини диққат билан анализ қилиш зарурати турадиган бўлади.

Масалалар устида ишлашда программа томонидан белгилаб берилган умумлаштирувчи иш катта аҳамиятга эга. Бу ишнинг бошланиши содда масалаларни кўришга бориб тақалади; чунки бу масалаларни ечишда ифода ёки тенглама тузиш таклиф қилинади.

Бир ифоданинг ўзи бўйича (масалан, $3 + 5$ ифода бўйича) конкрет мазмунли бир қанча ҳар хил масала тузиш мумкинлиги сабабли бошдан бошлабоқ бу хилдаги масалалар орасидаги мавжуд умумийликка эътибор берилади.

Программада II синфдан бошлабоқ ҳарфий маълумотли содда масалалар ечиш назарда тутилади. Шунга кўра ўқитишнинг иккинчи йилидаёқ ўқувчилар исталган содда масала тўрт арифметик амалнинг бири билан ечилар экан, деган хулоса чиқаришга олиб келинади.

I синфдаёқ содда масалалар билан бир қаторда мураккаб масалалар ҳам киритилади. I синфда бу масалалар унча мураккаб бўлмасдан, асосан йиғинди ва айирманинг қаралаётган хоссаларини тушунтиришга йўналтирилган, айни бир амалнинг турли ҳолларда қўлланишини солиштириш, турли амалларнинг қўлланишини талаб қиладиган ҳолларни қарама-қарши қўйишни тушунтиришга йўналтирилган бўлади. II—III синфларда қаралаётган масалаларнинг мураккаблиги аста-секин орта боради.

Болалар математика билан шуғулланар эканлар, ўзининг қийинлиги жиҳатидан уларнинг синфда ечган масалаларига мос келадиган ҳар қандай берилган ма-

садақинг ечилиш йўлини мустақил топа билишни ўрганишлари керак. Бунинг учун ўқувчилар масала ечимига яқинлашишининг содда умумий усулларини эгаллаб олишлари керак. Масалан, болалар ўқитувчи раҳбарлигида масала шартларини қисқа ва аёний ёзиш маҳоратини, ўзининг масала ечилишининг йўлларини излашни осонлаштириш мақсадида масала шартларини расм ёки чизмалар билан тасвирлаш малакасини, конкрет текстли масала шартини абстрактлаштириш усулини (масалан, «баҳо», «миқдор», «қиймат», «тезлик», «масофа» каби ва бошқа абстракт терминлардан фойдаланиш асосида) ва масалада берилган миқдорлар орасидаги боғланишни ечишга ёрдам берадиган бошқа усулларни билиб олишлари керак.

Ўқувчиларнинг тафаккур ва нутқларини ривожлантириш учун уларни, масалани анализ қилишдаги ва уни ечишдаги ҳар бир қадамларини асослаб беришга ўргатиш муҳимдир. Болалар ечилаётган масалада нима маълумлигини ва нима номаълумлигини, масаланинг шартларидан нима келиб чиқишини, масаланинг саволига жавоб қандай арифметик амаллар ёрдамида ва қандай тартибда топилишини лўнда қилиб, аниқ ва очиқ иборалар билан тушунтириб беришни ўрганишлари керак. Ўқувчилар ҳар бир амални нима учун танлаганликларини асослаб беришни ва топилган натижаларни тушунтиришни, масала бўйича ифода ёки тенглама тузишни ва уларни ечишни, (барча зарурий тушунтиришлар билан) масаланинг саволига (оғзаки) тўла жавоб беришни ва унинг ечими тўғри топилганлигини текширишни билишлари керак.

Масалаларни турли усуллар билан еча билиш ҳам катта аҳамиятга эга. Болалар арифметик амалларнинг хоссалари ҳақида олган билимларидан масалалар ечишда фойдаланишни ўрганиб олишлари керак. Шунга интилиш керакки, ўқувчилар бирор масалани ечишнинг мумкин бўлган усулларини аниқлаб оладиган бўлсинлар ҳамда бу усуллардан энг рационалини (ихчамини) яхши тушунган ва асослаган ҳолда танлаб олсинлар.

Тайёр масалаларни ечиш билан бир қаторда болаларни ўқитувчининг турли топшириқларига кўра мустақил масалалар тузиш бўйича машқ қилдириш фойдалидир. Масалалар тузиш учун сон ва сюжет

материалларини ўқувчилар атроф-теварақдан олишлари керак.

Бундай масалаларни тузиш ва ечиш фақат турли хил масалаларнинг тузилиш хусусиятлари ва ечишларининг боришини чуқур билиб олишгина эмас, балки болаларнинг ижодий тасаввур қила билишларининг ривожланишига турмуш билан боғланишини мустақкамлашга ҳам ёрдам беради.

Ўқувчилар томонидан ечиладиган масалалар математик жиҳатдан мазмундор, сюжетлари эса турмушдан олинган бўлиши керак. Одатда типик масалалар деб аталувчи қўпол сунъий масалаларни ечишга овора бўлмаслик керак, бундай масалалар кейинги синфларда алгебраик йўл билан осон ечилади. Шу билан бирга I—III синфларда бирликка келтириш билан ечиладиган масалалар, пропорционал бўлақларга бўлишга доир масалалар, ҳаракатга доир масалалар ва бошқа хил масалалар ечиб борадилар. Бунда шунини ҳисобга олиш лозимки, III синфдаги масалалар уч-тўрт амални ўз ичига олиши билан чегараланиши керак.

Турли миқдорларни (қиймат, миқдор ва баҳо, жисмнинг тўғри чизиқли ҳаракатида, йўл, вақт ва тезлик ва бошқалар) арифметика билан узвий боғланишда ўрганиш програмада катта ўринни эгаллайди. Миқдорларни ўрганишда уларни ўлчаш усуллари, тегишли ўлчов birlikлари, миқдорлар орасидаги муносабатлар, миқдорлар орасидаги боғланиш қараб чиқилади; бу боғланиш содда ҳолларда формула ёрдамида ифодаланади.

Шунинг учун масалалар танлашда компонентлар билан амаллар натижалари орасидаги муносабатларни очиб берадиган масалаларга алоҳида эътибор бериш керак. Арифметика курсида ўқувчиларнинг фазовий тасаввурларини ўстиришга ёрдам берадиган масалалар ҳам геометрик мазмунли масалалар ҳам анчагина жой олиши керак.

Текстли масалалар ечиш билан бир қаторда болаларни системали равишда назарий билимларни татбиқ қилишни талаб қиладиган ҳар хил саволларни амалий ҳал қилиш бўйича машқ қилдириш керак.

Асосан, худди шундай амалий ишлар асосида болалар чизишнинг (чизмачиликнинг), миқдорларни ўлчашнинг элементар малакаларини эгаллаб олишлари керак,

турли ўлчов бирликларини ишлатишда ишонч ҳосил қилишлари керак, қаралаётган узунлик, юз ўлчови ва бошқа ўлчов бирликлари орасидаги боғланишларни яхши ўзлаштириб олишлари зарур; ана шу асосда йирик бирликлардан майда бирликларга ва аксинча, майда бирликлардан йирик бирликларга ўтиш осонлашади.

Программа бошланғич таълимнинг бутун уч йили давомида тегишли масалаларни қараб чиқишни янги ўлчов бирликларини киритиш ва номэвлашни ўрганиш билан боғланган ҳолда бир вақтда олиб боришни назарда тутди. III синфда бу ишга яқун ясалиши керак. Бу ерда илгари ўрганилган барча ўлчовлар, масалалар, ечишда қаралган исмли сонлар устида бажариладиган амаллар системага солинади.

Программада геометрик материал катта ўринни эгаллайди. Мумкин бўлган жойларда (айниқса I—II синфларда) геометрик материални ўрганиш сонлар ва арифметик амалларни ўрганиш билан боғлаб олиб борилади.

Геометрик материал ҳажмининг кенгайиши муносабати билан лаборатория ишларининг салмоғи ҳам ортган. Геометрик фигураларни тайёрлаш ва уларни чизиш (аввал катакли қоғозда сўнгра чизиқсиз қоғозда), қийиб олиш, қоғоз варағини букиш йўли билан тўғри бурчак ҳосил қилиш ва моделлар яшаш, маълум геометрик фигураларни атрофдаги нарсалардан ва чизмадан (хусусий ҳолда бу шакл мураккаброқ) шаклни (конфигурациянинг элементларидан бири бўлган ҳолда ҳам) топишга доир машқлар; болаларда энг кўп ишлатиладиган ўлчов асбоблари (чизғич, гўния, циркуль, рулетка) билан ишлаш малакаларини ҳосил қилдиришга йўналтирилган махсус машқлар ва бошқа ишлар систематик равишда ўтказиб турилади. Бу ишларнинг ҳаммаси геометрик пропедевтика ва бошланғич математика олдидаги талабларга (масалаларга) кўпроқ жавоб берадиган ишлардир. Ўқувчилар ўзларининг амалий ишлари асосида қаралаётган фигураларнинг баъзи хоссалари билан танишишлари, олинган билимларни амалий масалаларни ечишда ишлата олишни ўрганишлари керак. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларнинг политехник маълумотларини оширишда катта аҳамиятга эгадир.

Геометрик материал кўпинча қаралаётган геометрик қонуниятларнинг, боғланишларнинг, муносабатларнинг

конкрет кўргазмали тасвири бўлиб хизмат қилади (масалан, тенг катакларга бўлинган тўғри тўртбурчакни кўздан кечириб туриб, кўпайтириш амалининг хоссаларини ва тўғри тўртбурчакнинг периметрини топиш масаласини кўпайтманинг йиғиндига нисбатан тарқатиш хоссасини ўрганиш билан боғланишда ўрганиш мумкин ва ҳ. к.). Аммо бундай қилиш бевосита арифметик материал билан боғлаб бўлмайдиган соф геометрик машқларни ўтказишни истисно қилмайди. I синфда фигура элементларни (кўпбурчакнинг учларини, томонларини, бурчакларини) санашни талаб қиладиган машқларни арифметика билан боғлаб ўтиш мумкин бўлади.

I синфда болалар бурчаклар (тўғри ва тўғримас), тўғри тўртбурчак (квадрат) билан ҳам танишадилар.

II синфда болалар айлана билан, доира билан танишадилар. Амалий ишлар асосида айланани тенг қисмларга бўлиш қаралади.

III синфда фигуранинг юзи ҳақидаги тасаввурнинг таркиб топишига катта эътибор берилади. Тўғри тўртбурчакнинг ва квадратнинг юзини топиш формуласи қаралади.

Программанинг асосий ҳолатларини амалга оширишда ўқитиш методлари ҳам катта роль ўйнайди.

Программа энг олдин бошланғич синф ўқитувчиларининг методик тажрибаларида нимаики яхши нарса тулланган бўлса, шундан рационал фойдаланишни назарда тутуди, сўнгра эса ўқитиш методларини мукаммаллаштиришнинг баъзи йўналишларини белгилайди. Ўқитиш методларини мукаммаллаштириш ўқитиш процессида болаларнинг билиш фаолиятларини максимал даражада активлаштиришга, ўқитиш процессида ўқувчиларнинг мустақилликларини ўстиришга, мустақамлаш босқичидагина эмас, балки янги материални қарашда ҳам кенг фойдаланиши керак бўлган ўқувчилар ишларининг мустақил бўлишига, ўқитиш процессида болаларнинг ҳар томонлама ривожланишига, уларда машғулотларга нисбатан қизиқиш уйғотишга, янги билимларни эгаллашга бўлган ҳавас ва ўқувлари, ҳамда турли хил масала ва саволларни ҳал қила олиш малакаларини ҳосил қилишга йўналтирилган.

Таклиф қилинаётган программа билан ишлашда материални ўрганишнинг индуктив йўлидан ҳам, дедуктив йўлидан ҳам, фойдаланиш мумкин. Болалар нарса-

лар тўпламлари устида амаллар бажаришдан сонлар устида амаллар бажаришга ўтадилар, бундан эса сонларнинг ва арифметик амалларнинг умумий хоссаларини ўрганишга ва бу хоссаларнинг ҳарфлар ёрдамида ёзилишини ўрганишга ўтадилар. Бошқа ҳолларда, масалан, амалларнинг умумий хоссаларини билишликка асосланиб, ўқувчилар хусусий ҳолдаги ҳисоблаш усулларини ва масалалар ечишнинг турли усулларини қарашга ўтадилар.

Бошланғич математикадан таълим бериш ўқувчиларнинг тарбияси ва ривожланиши билан яқин ва узлуксиз алоқада олиб борилиши керак. Математика билан шуғулланишдан болаларда илмий дунёқарашнинг элементар асосларини таркиб топтириш, билиш қобилиятларини ривожлантириш учун совет ўқувчисининг шахсий сифат ва хусусиятларини тарбиялаш учун фойдаланиш керак.

Программа математик тушунчаларнинг конкрет турмуш (ҳаётий) материалларида таркиб топтиришни (шакллантиришни) назарда тутди, бу эса болаларга улар дарсларда ўтадиган тушунча ва қоидалар амалда (практикада) хизмат қилишини бу тушунча ва қоидалар практика талабига кўра пайдо бўлганини кўрсатиш имконини беради. Бу ҳолда фан билан практика орасидаги боғланишни тўғри тушунишнинг шаклланишига асос солади.

Болаларнинг турли хил боғланишлар билан таништириш атроф-борлиқдаги ҳодисаларнинг боғлиқлик сабабларини очиб бериш учун жуда муҳимдир ва болаларни функционал боғланиш идеясига олиб келиш учун катта аҳамиятга эга.

Математика программаси янги масалаларни, янги ўқув ва амалий масалаларни мустақил ҳал қилиш учун зарур бўладиган кўникма ва малакалар билан қуроллантириш учун, меҳнатга нисбатан одат ва севгини тарбиялаш учун, жавобгарлик ҳиссини, қийинчиликларни баргараф қилиш, қатъиятини тарбиялаш учун катта имкониятлар очиб беради.

Болаларнинг билиш қобилиятларини, яъни тафаккур, хотира, диққат, ижодий тасаввур қилиш, кузатувчанлик хусусиятларини ривожлантиришда математиканинг катта аҳамияти борлиги умумият томонидан тан олинган. Бошланғич математиканинг ўзиёқ фикрнинг аниқ, қа-

тўй кетма-кетликда ва исботланувчан бўлишини талаб қилади. Математика ўқувчиларнинг мантиқий тафаккурларининг ривожланишига, уларни ўз нутқларининг қисқа, аниқ, равшан ва фикрларини тўғри баён қилиб бериш санъатига ўргатиш учун реал шарт-шароитлар яратиб беради. Бу шарт-шароитларнинг ҳаммасидан ўқитувчи болаларга математикадан таълим берганда тўла фойдаланиши керак.

Бошланғич синфларда математика ўқитишда систематик равишда ҳар доим (ҳар куни) ўтилганларни такрорлаш ҳам катта аҳамиятга эга, шу билан бирга бу такрорлаш илгари эгаллаб олинган билимларни, малака ва кўникмаларни бирмунча ўзгартирилган шарт-шароитларда татбиқ қилишни (қўлланишни) талаб қиладиган бўлиши керак, шундай қилинсада тегишли билимларни чуқурлаштириш ҳамда ўқитиш процессида илгари олинган кўникма ва малакалар мукамаллаштириши таъминланган бўлиши керак. Шу билан биргалликда ўтилганларни такрорлаш имкони борича ўрганилаётган янги материалнинг мазмуни билан узвий боғланади. Материални ўрганish ва такрорлашга худди шундай яқинлашиш муносабати билан ҳар қайси синф учун программада йилнинг охирида такрорлаш учун махсус вақт ажратилмайди (III синфдан ташқари).

Мазкур программа билан ишлашда шуни назарда тутмоқ керакки, бу программада ўқувчиларга бериш назарда тутилган билимлар, малакалар ва кўникмаларни болалар, асосан дарсда ўқитувчи раҳбарлигида эгаллаб олишлари керак. Шу билан бирга математика ўқитиш болалар томонидан уй вазифаларининг системали равишда бажариб келишини талаб қилади. Аммо уйга бериладиган бу топшириқларнинг ҳажми ва характери шундай бўлиши керакки, болаларнинг математикадан дарсдан ташқари ишлари ўртача 20—25 минутдан ошмаслиги керак ҳамда болалар уларни (ҳеч кимнинг ёрдамсиз) мустақил бажаришга дарсдан етарлича тайёрланган бўлишлари керак.

Дарс соатларининг программада алоҳида темаларга ажратилишини тахминий деб тушунмоқ керак. Ўқувчиларнинг билим савияларига, ўқитиш процессидан келиб чиқадиган қийинчиликларнинг характерига қараб, ўқитувчи баъзи темаларга ажратилган вақтни орттириши ёки камайтириши мумкин, бунда у шу шартни

эсдап чиқармаслиги керакки, шундай қилинганда йил охирида ҳар қайси йил учун программа томонидан белгиланган бутун материал ўқувчилар томонидан оғли ва пухта ўзлаштирилиши таъминланган бўлиши керак.

ПРОГРАММА

I СИНФ

(210 соат)

УНЛИК

Номерлаш ва энг содда шакллар (фигуралар)
(30 соат)

Предметлар саноғи. Натурал қатор биринчи ўнта сонининг номи, кетма-кетлиги ва белгиланиши (ёзилиши). Сонларни таққослаш (тенг, тенг эмас, катта, кичик). $=, \neq, >, <$ белгилари. Ноль сони ва унинг белгиланиши (ёзилиши).

Тўғри ва эгри чизиқни, тўғри чизиқ кесмасини, кўпбурчакларни (учбурчакларни, тўртбурчакларни ва ҳ. к) бир-биридан фарқ қилиш ва уларни тасвирлай билиш. Кўпбурчак элементларини (учларини, томонларини, бурчакларини) бир-биридан фарқ қила билиш.

Берилган кесма (сантиметрларда) узунлигини чизғич ёрдамида топиш (апиқлаш), берилган узунликдаги кесмани чизиш. 1, 2, 3, 5, 10 тийинлик танга-чақалар билан танишув, уларнинг тўплами билан танишув ва уларни майдалаш.

Қўшиш ва айириш (40 соат)

Амалларнинг номлари (қўшиш ва айириш) ва уларнинг белгиланиши («плюс» ва «минус» ишоралари). Қўшиш ва айиришда берилган ва изланаётган сонларнинг номлари (исмлари).

Кесмани берилган узунлик қадар катталаштириш ва кичиклаштира билиш. Кесмаларни айирмали таққослаш.

Ҳисоблаш усуллари: а) қўшишда: сонни унинг бўлаклари бўйича қўшиш ва қўшилувчиларнинг ўринларини алмаштириш йўли билан қўшиш; б) айиришда: берилган сонни бўлаклари бўйича айириш ва қўшиш билан айириш орасидаги боғланишдан фойдаланиб айириш. 10 ичида қўшиш жадвали, шунга мос ҳолда сонларнинг таркиблари. 10 ичида айириш. Нолни қўшиш ва нолни айириш.

$5 + 4$ ва $6 + 4$; $7 + 2$ ва $7 - 2$; $3 + 0$ ва $3 - 0$ кўринишдаги ифодаларни ўқиш, ёзиш ва таққослаш.

Тортиш ва сигимни аниқлаш процессида килограмм, литр ҳақида тасаввур ҳосил қилиш.

Қўшиш ва айиришга доир содда масалалар, шу жумладан, амалларнинг номаълум компонентларини топишга доир масалалар. Шартига кўра ифодалар тузиш билан масалалар ечиш. Шартига кўра тенгламалар тузиш билан масалалар ечиш.

ЮЗЛИК

Номерлаш (30 соат)

Ўнлик — саноқ бирлиги сифатида. 11—20 сонларининг оғзаки ва ёзма номерланиши; уларнинг ўнли таркиби; сантиметр, дециметр.

21—100 сонларининг оғзаки ва ёзма номерланиши; уларнинг ўнли таркиби. Сантиметр, дециметр, метр. 15, 20, 50 тийинлик тангалар ва 1 сўм, уларнинг тўплами ва уларни майдалаш.

$17 + 1$; $19 - 1$; $10 + 2$; $18 - 8$; $14 - 10$ кўринишидаги қўшиш ва айириш ҳоллари.

Қўшиш ва айириш. Геометрик фигуралар ва миқдорлар (110 соат)

Қўшиш ва айириш хоссаларининг 100 ичида оғзаки қўшиш ва айиришнинг асоси эканлиги.

$10 - (5 + 3)$ ва $10 - 5 - 3$ кўринишидаги ифодаларни ўқиш ва таққослаш.

Бир хонали сонларни қўшиш жадвали. Бир хил сонларнинг йиғиндисини топиш ва сонни бир хил қўшилувчиларнинг йиғиндиси кўринишида тасвирлаш.

Тўғри бурчак билан тапишув. Қогоз варағини букниш йўли билан тўғри бурчак ҳосил қилиш. Тўғри ва тўғримас бурчакларни бир-биридан фарқ қила билиш (ажрата билиш). Тўғри тўртбурчак (квадрат). Бу фигураларни катакли қоғозда тасвирлаш.

Унча қийин бўлмаган мураккаб масалалар. Шартига кўра ифодалар тузиш билан масалалар ечиш. Шартига кўра тенгламалар тузиш билан масалалар ечиш.

И С И Н Ф

(210 соат)

ЮЗЛИК

Қўшиш ва айириш. Геометрик фигуралар ва миқдорлар (24 соат)

Турли усулларни қўлланиш билан қўшиш ва айириш, масалалар ечиш.

Математик ифодаларни ёзиш учун ҳарфлардан фойдаланиш. Йиғиндининг ўрин алмаштириш хоссасининг ҳарфлар ёрдамида ёзилиши. Ҳарфларнинг берилган қийматларида $a + 22$, $b - 34$, $a + b$, $a + (b - c)$ ифодаларнинг қийматларини ҳисоблаш. $a + 3 < 7$; $b - 2 > 7$ кўринишидаги тенгсизликларни (ташлаш йўли билан) ва $12 + x = 20$; $x - 17 = 42$; $56 - x = 38$ кўринишидаги тенгламаларни ечиш. Айириш ва қўшишни текшириш. Геометрик фигураларни белгилаш учун ҳарфлардан фойдаланиш.

Кўпайтириш ва бўлиш. Геометрик фигуралар ва миқдорлар (124 соат)

Кўпайтиришни бир хил қўшилувчиларнинг йиғиндинини топиш деб тушунтириш. Бўлиш. Тенг қисмларга бўлиш ва каррала бўлиш; уларни умумлаштириш. Кўпайтириш ва бўлиш компонентларининг ва натижаларининг номлари. Бу амалларнинг белгиланиши («·» кўпайтириш, «:» бўлиш ишоралари).

Кўпайтиришнинг ўрин алмаштириш хоссаси ва ундан ҳисоблашларда фойдаланиш. Кўпайтириш ва бўлиш амаллари компонентлари ва натижалари орасида муносабатлар (боғланишлар), номаълум компонентни топиш.

Кўпайтириш жадвали. Бирга кўпайтириш ва бўлиш. Нолга кўпайтириш ва нолни бўлиш. Қолдиқли бўлиш.

Бўлиш ва кўпайтиришни текшириш.

$x \cdot 9$ ва $9 \cdot x$, $7 \cdot 8$ ва $7 \cdot 9$, $10 \cdot 0$ ва $10 \cdot 1$, $14 \cdot 1$ ва $14 : 1$ кўринишидаги ифодаларни таққослаш.

Ҳарфларнинг берилган қийматларида $a \cdot 4$, $b : 3$, $a : b$ $a \cdot b$ кўринишидаги ифодаларнинг қийматларини ҳисоблаш.

$6 \cdot x = 42$, $x : 4 = 12$; $36 : x = 4$; $99 : x = 11$, $(x - 5) + 12 = 40$, $(45 + 12) - x = 50$, $6 \cdot x = 42 - 12$ ва шуларга ўхшаш кўринишидаги тенгламаларни ечиш.

Арифметик амалларнинг бажарилиш тартиби.

Кўпайтириш ва бўлишга доир содда масалалар. Тўрт амалга доир биринчи синфдагига қараганда анчагина қийинроқ мураккаб масалалар.

Кесмапи бир неча марта узайтириш ва қисқартириш. Бир неча кесмани каррали таққослаш. Кесмапи тенг қисмларга бўлиш.

Тўғри тўртбурчакнинг периметри. Айлана. Доира. Айлананинг маркази ва радиуси. Доирани тенг қисмларга бўлиш. Геометрик фигураларни қисмларга бўлиш ва берилган бир қанча қисмлардан фигура тузиш.

Миқдорларнинг улушлари (6 соат)

Уларнинг белгиланиши ва таққосланиши. Соннинг улушларини топиш ва улушларига кўра соннинг ўзини топиш.

Вақт ва унинг ўлчаниши (6 соат)

Йил, ой, сутка, соат, минут. Вақтни соат бўйича аниқлаш.

МИНГЛИҚ

Номерлаш. Қўшиш ва айириш, кўпайтириш ва бўлиш (50 соат)

Оғзаки ва ёзма номерлаш. Узунлик ўлчовлари: километр, миллиметр, оғирлик ўлчовлари: килограмм, грамм.

Қўшиш ва айириш, оғзаки ва ёзма ҳисоблаш усуллари.

Ноль билан тугайдиган сонларни бир хонали сонга кўпайтириш ва бўлиш (оғзаки). Барча тўрт амалга доир масалалар.

**КУП ХОНАЛИ СОНЛАР, ГЕОМЕТРИК ФИГУРАЛАР
ВА КАТТАЛИҚЛАР (185 соат)**

Номерлаш (25 соат)

Сонларни миллионлар синфи ичида оғзаки ва ёзма номерлаш, оғирлик ва узунлик ўлчовлари метрик системаси. Ўлчовлар жадвали.

Қўшиш ва айириш (25 соат)

Ҳисоблашларнинг оғзаки ва ёзма усулларидан фойдаланиб миллионлар синфи ичида сонларни қўшиш ва айириш. Амал компонентлари билан натижалари орасидаги боғланиш (умумлаштириш). Қўшиш ва айириш амаллари компонентларидан биришнинг ўзгариши билан шу амаллар натижаларининг ўзгариши.

Кўпайтириш ва бўлиш (115 соат)

Ҳисоблашларнинг оғзаки ва ёзма усулларидан фойдаланиб кўп хонали сонларни кўпайтириш ва бўлиш. Бир хонали, икки хонали, уч хонали сонга кўпайтириш. Сонни кўпайтмага кўпайтириш ва бўлиш.

Амал компонентлари билан натижалари орасидаги боғланиш (умумлаштириш). Кўпайтириш ва бўлиш амали натижаларининг улар компонентларидан биришнинг ўзгариши билан ўзгариши.

$x \cdot 12 + 36 = 60$, $560 : x = 57 - 37$, $36 : x = 24 : 6$ ва ҳоказо кўринишдаги тенгламаларни ечиш. Шу хилдаги тенгламалардан масалалар ечишда фойдаланиш.

Турли миқдорлар (баҳо, миқдор ва жами пули, текис ҳаракатда тезлик, вақт ва масофа ва бошқалар) орасидаги боғланишларга мисоллар.

Тўрт амалга доир масалалар

Кўпбурчакнинг юзи (10 соат)

Фигура юзи ҳақида тасаввур. Юзларни ҳисоблаш бирликлари: квадрат сантиметр, квадрат дециметр, квадрат метр. Тўғри тўртбурчак юзи (бевосита топилш ва бавосита — формула бўйича топилш).

Вақт ва унинг ўлчаниши (10 соат)

Вақт ўлчовлари жадвали. Вақт ўлчовлари билан инфодаланган сонларни қўшиш ва айириш. Вақтни ҳисоблашга оид энг содда масалаларни ечиш.

Касрлар (7 соат)

Касрларнинг ҳосил бўлиши. Уларни ўқилиш ва ёзилиши. Касрнинг сурати ва махражи. Касрларни таққослаш (энг содда ҳоллари). Соннинг касриии топиш.

Такрорлаш (18 соат)

Бутун ўқув йили давомида ўрганилган усуллардан фойдаланиб оғзаки ҳисоблашлар бажарилади.

ТАБИАТШУНОСЛИК

УЎҚИРИШ ХАТИ

Табиатшунослик бошланғич мактабларнинг иккинчи синфидан бошлаб мустақил фан сифатида ўқув йилининг биринчи ярмида ҳафтасига бир соатдан, иккинчи ярмида эса икки соатдан ўқитилади. Биринчи синф ўқувчилари изоҳли ўқиш дарсларида йил фасллари, табиат ҳодисалари, табиат элементларига доир бошланғич тушунчаларни бадиий асарлар ва табиатга доир топилмоқларни ўрганиш йўли билан билиб олганлар. Иккинчи синфда эса ўқувчиларнинг биринчи синфда олган тушунчалари маълум системада табиатнинг ўзига хос қонун ва қоидалари асосида шакллантирилади.

Иккинчи синф ўқувчиларининг ёш хусусиятлари, билим даражалари ва турмуш тажрибалари ҳисобга олиниб, табиатшуносликни йил фаслларига доир тушунчаларни ўрганишдан бошлаб ўқитиш мақсадга мувофиқдир.

Табиатшуносликнинг бошланғич бўлими ўқувчиларни кейинги синфларда ўрганадиган табиатга оид билимларни онгли ўзлаштиришларига асос бўлади, чунки ўқувчилар иккинчи синфда йил фасллариининг алмашинуши ва бу фаслларда об-ҳавонинг ўзгаришига боғлиқ бўлган табиат ҳодисалари юзасидан дастлабки маълумот оладилар. Ҳисимлик ва ҳайвонларнинг фаслга қараб мосланиши билан танишадилар. Табиат билан боғлиқ бўлган кишилар меҳнатининг ўзига хос хусусиятларини кузатиб борадилар.

Бошланғич синфларда табиатшунослик фанининг ўқитилиши ўқувчиларда қузатувчанликни тарбиялаш ва табиат ҳодисаларига аҳамият бериш ҳамда бу ҳодисалар сабабини аниқлашга қаратилган.

Ўқувчи иккинчи синфда йил фаслларини ўрганар экан, ҳар бир фаслнинг ўзига хос белгиси ва унинг ке-

либ чиқиш сабабини кузатиш асосида билиб олиши лозим.

Улкамизда март, апрель ва май ойлари баҳор ойлари ҳисобланади. Баҳор келиши билан кунлар узайиб, тунлар қисқаради. Об-ҳаво ўзгаради. Баҳорда ёмғир кўпроқ ёға бошлайди. Ўсимликлар уруғдан униб чиқади. Куртақдан барг ўсиб чиқади. Ўсимликлар гуллайди. Ҳашаротлар пайдо бўлади. Иссиқсевар қушлар учиб кела бошлайди. Қиш уйқусидаги ҳайвонлар уйғонади. Қишларнинг баҳорги ишлари бошланади. Иккинчи синф ўқувчилари фаслларни кузатиш ва ўрганиш давомида табиатда содир бўладиган бундай ҳодисалар фақат қуёшнинг таъсири билан бўлаётганлигига ишонч ҳосил қилишлари керак. Бунинг учун қуёш баландлигининг ўзгаришини йил давомида кузатиб борилади. Об-ҳавонинг ҳолати ҳар кун кузатиб борилади ва об-ҳаво календарига ёзиб қўйилади.

Иккинчи синф программаси 4 бўлимга бўлинади:

I. Табиатда бўладиган кузги ўзгаришлар.

II. Табиатда бўладиган қишки ўзгаришлар.

III. Табиатда бўладиган баҳорги ўзгаришлар.

IV. Табиатда бўладиган ёзги ўзгаришлар.

Ҳар бўлим охирида умумлаштирувчи дарс уюштирилади.

Йил фаслларини юқоридаги тартибда ўрганиш ўқувчига дарсда олаётган билим ва тушунчасини табиатда кўриб, ишонч ҳосил қилиш имкониятларини беради.

Ҳар бўлимни ўрганишда кўргазмалар дарслар: чунончи, «Улкамизнинг маданий ўсимликлари», «Ёввойи ўсимликлар», «Куртақ ва куртақдан баргнинг ўсиб чиқиши», «Хона ўсимликлари», «Уруғ ва уруғнинг униб чиқиши», «Термометр», «Сув ва унинг хоссалари» каби темаларни уюштиришга эътибор бериш лозим.

Ҳар бир темани ўрганиш давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар албатта илмий асосда тушунтирилиши зарур.

Табиат ҳодисалари ўртасида бўладиган боғланишларни ўқувчиларга тушутириш уларда атеистик тушунишга ҳосил қилиш имкониятини беради. Ўқувчиларни табиатни кузатишга ўргатиш экан, табиатдаги рангларнинг уйғунлиги, уларнинг бир-биридан фарқи, табиатнинг ўзига хос мавсумий гўзаллигини кўрсатиш билан эстетик тарбия элементлари бериб борилади.

Ҳар фаслни ўрганиш давомида ўқувчиларни табиатга экскурсияга олиб чиқилади. Бунда у ўз теварақ-атрофи ва ўлкасининг гўзал табиати билан танишади. Уқувчи ўз ўлкасидаги кишилар меҳнати билан обод бўлаётган шаҳар ёки қишлоқнинг келгуси кўриниши ҳақида фикр юритади. Булар ўқувчини ўз ўлкаси ва унинг гўзал табиатини севишга ватанпарварлик ҳиссиётининг таркиб топишига имконият яратади.

Учинчи синфда «Табиатшунослик» фани олдида қатор илмий тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдириш вазифаси туради.

Ўқувчилар табиат элементлари ўртасидаги боғлиқликларни илмий асосда тушуниб борадилар. Бирмунча ер илмига доир маълумотлар билан танишадилар. Учинчи синф ўқувчилари уч йил давомида табиатшунослик юзасидан олган билим, тушунча ва тасаввурларни маълум тартибга туширган ҳолда бошланғич синфни тамомлайдилар.

Учинчи синфда ўрганиладиган асосий билимлар 4 бўлимга бўлинади:

I. Жонажон ўлкамиз табиати.

II. Ватанимиз глобусда ва картада. Ватанимиз табиатининг хилма-хиллиги.

III. Одам организмнинг тузилиши ва соғлиқни сақлаш.

IV. Табиат бойликларидан фойдаланиш ва уни қўриқлаш.

Бу бўлимлар ўз ичига бир қанча темаларни олади, ҳар бир бўлим маълум илмий мақсадга қаратилади. Ўқувчилар жонажон ўлкамиз табиати билан бир-иккинчи синфларданоқ таниша бошлайдилар, учинчи синфда эса жойда туриб томонларни аниқлаш, компас билан танишиш, карта ва план ҳақида тушунча, қуруқлик юзасининг шакллари, ер ости бойликлари, ўлкамиз сув ва тупроқлари, ўлкамиз аҳолисининг хўжаликдаги фаолияти ҳақида билим ҳамда тушунчага эга бўладилар.

Ўқувчиларда компас билан ишлаш, жой планини олиш ва уни ўқий билиш, картанинг шартли белгилари билан танишиш, ўз ўлкасининг картасини СССР картаси билан солиштира билиш каби малакалар ҳам ҳосил қилинади.

Иккинчи бўлимда ўқувчи глобус билан танишади. Ернинг суткалик ва йиллик ҳаракатлари ва бундан келиб

чиқадиган оқибатларни билиб олади. Ватанимиз глобус ва ярим шарлар картасида қандай ўринни эгаллаганлиги ва табиатининг хилма-хиллиги ҳақидаги маълумотларга эга бўлади. Ватанимиз табиатининг хилма-хиллиги СССР территориясида шимолдан жанубга томон ўзгариб борадиган табиат зоналари асосида тушунтирилади.

Учинчи бўлимда ўқувчилар одам организмининг тузилиши билан танишадилар. Ҳар бир орган устида гап борганда, албатта уни парвариш қилиш йўллари ҳам тушунтириб ўтилади.

Ҳозирги вақтда табиат бойликларини ўрганиш ва уларни ҳимоя қилиш давлат аҳамиятига эга бўлиб қолмоқда. Шунинг учун табиат бойликлари тупроқ, сув, ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонларни ҳимоя қилиш, қўриқлаш, улардан тўғри фойдаланиш йўллари ўқувчиларга тушунтириш, учинчи синф программаси олдида қўйилган энг муҳим вазифалардан биридир. Бу бўлимда табиат бойликларини қўриқлаш ҳар бир Совет кишининг вазифаси эканлиги ҳақида ҳам тўғри тушунча беришга эътибор бериш лозим.

Учинчи синфда ўқувчилар иккинчи синфда ҳосил қилган кузатиш малакаларини такомиллаштириб борадилар.

Кузатишнинг мазмуни

Йилнинг ҳамма фаслларида ўсимликлар, ҳайвон ҳаётида бўладиган ўзгаришларни йил давомида об-ҳавонинг ҳолатига қараб кузатиш. Одамлар меҳнатининг фаслларга қараб ўзгаришини кузатиш. Асбоблар (гномон, термометр, флюгер, ёғин ўлчагич) ёрдамида кузатиш асосий ишлардан бўлиб ҳисобланади.

Табиатни узлуксиз кузатиш, кузатиш натижаларини дарсда қайта ишлаб чиқиш, умумлаштириш ва қилинган ишларга ўқитувчи томонидан хулоса ясаш табиатшунослик фанининг бошланғич қисмини ўқитишдаги асосий метод ва иш усуллари ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг табиатга доир тушунчаларини онгли ўзлаштиришларига эришмоқ учун табиат ва табиат ҳодисаларига доир ёзилган бадиий асарлар, ҳикоялар, шеърлар, топишмоқлар ва дидактик ўйинлардан ҳам фойдаланилади. Табиатшунослик дарсларида диафильм, диапозитив кинофильм, кўрсатмали дарслар, экскурсия ва кузатиш натижаларини ишлаб чиқишга кенг ўрин бериш керак.

Табиатшунослнк дарси меҳнат дарслари билан боғлиқ ҳолда олиб борилади.

Иккинчи синфда об-ҳавони кузатиш

Биринчи синфдаги об-ҳавони кузатиш иши давом эттирилади, лекин ўқувчи мустақил равишда об-ҳавони кузатиб, календарга белги қўйиб боради. Ҳаво очниқ ёки булут, ёгин характери (қор, ёмғир). Энг биринчи совуқ, энг биринчи қор, энг қалин қор (қалинлигини ўлчайди), қуёш баландлигига қараб куннинг узайиши ва қисқариши, шамол, шамолнинг йўналиши, ўсимлик ва ҳайвонот оламида бўлаётган ўзгаришлар (баргини энг олдин тўккан дарахт, энг олдин гуллаган дарахт, қиш уйқусига кирган ҳайвон, энг кейин учиб кетган қуш, энг олдин учиб келган қуш) кузатилади ва календарга белгилаб борилади.

Бу ишлар давомида ўқувчилар об-ҳавони кузатиш, об-ҳаво календарини тўлдириш, ҳароратни термометр ёрдамида ўлчаш, шамол йўналишини флюгер ёрдамида кузатиш малакасига эга бўладилар.

Ҳафталик, ойлик об-ҳаво маълумотларидан фойдаланиб, об-ҳавога характеристика ёзишга ўрганидилар.

ПРОГРАММА

II СИНФ

(54 соат)

Табиатда бўладиган кузги ўзгаришлар (14 соат)

Кузнинг характерли белгилари. Куннинг қисқариб, туннинг узайиши. Куз кунларида ҳаво температурасининг ўзгариши. Термометр. Об-ҳавонинг ўзгариши. Кузги ёгинлар: ёмғир, шудринг, қиров, туман. Биринчи совуқлар. Тупроқ юзасининг музлаши.

Кузда ўсимликлар ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар: кўнгина ўтсимон ўсимликларнинг қуриб қолиши, хазонрезгилик, ўсимликларнинг ташқи кўринишига қараб дарахт, бута, ўт ўсимликларига ажратиш. Ўсимлик органлари: илдиэ, ноя, барг, гул меваси. Кузда ўсимликларнинг мева ва уруғ бериши. Ҳосилни йиғиш.

Пахта далаларидаги йиғим-терим ишлари. Манзарали ва мева дарахт кўчатлари ўтқазиш. Кузги шудгор.

Кузда ёввойи ва уй ҳайвонлари ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар.

Иссиқсевар қушларнинг учиб кетиши, кўршапалакларнинг уйқуга кириши.

Ўтроқ қушлар ва уларнинг ҳаёти. Куз охири ва қиш бошланиш даврида ҳайвонларнинг ҳаёти, типратқан, калтакесак, илон, тошбақа, юмронқозик ва бошқа ҳайвонларнинг уйқуга кириши. Бу ҳайвонларнинг ташқи кўриниши. Ёввойи ва уй ҳайвонларининг қиш совуқларига мосланиши. Чорва молларини қишловга тайёрлаш.

Кузги меҳнат. Далада, полизда, боғда ва хиёбонлардаги кузги ишлар. Инсон соғлигини сақлаш. Шамоллашнинг олдини олиш. Ўқувчиларнинг кундалик режими.

Экскурсиялар: дарахтлар, буталар, ўтларнинг кузги кўриниши билан танишиш мақсадида боғларга, хиёбонларга ва мактаб ўқув-тажриба ер участкаларига экскурсиялар ўтқазиш. Қишлоқ мактабларида чорвачилик ёки паррандачилик фермасига ҳайвон ёки паррандаларнинг кузги ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар билан танишиш мақсадида экскурсиялар уюштириш.

Предмет дарслари: 1) термометр; 2) ўсимликнинг органлари билан танишиш; 3) манзарали дарахтлар: терак, қайрағоч ва тут билан умумий танишиш.

Табиатда бўладиган қишки ўзгаришлар (10 соат)

Ўлкамиз қишининг характерли белгилари. Кунпиёқ қисқариб, туннинг узайиши. Ҳаво ҳароратининг пасайиши. Тупроқ ва сувнинг музлаши. Сув. Муз, қор ва уларнинг хоссалари. Кузги ўсимликлар (кузги бугдой, арпа ва бошқалар) учун қор қопламаниннг аҳамияти. Қиш вақтида дарахт ва буталар. Доимий яшил ўсимликлар. Хона ўсимликлари.

Қишлоқчи қушлар: чумчуқлар, мусичалар, сўфитўрғайлар ва қизилиштонлар. Қушларга ғамхўрлик қилиш.

Қиш вақтида ёввойи ва уй ҳайвонларининг ҳаёти.

Одамларнинг қиш вақтидаги меҳнати: пахта далаларида нам тўплаш учун яхоб бериш ва шўрланган ер-

ларни ювиш, сугориш каналларини тозалаш, далага маҳаллий ўғит чиқариш. Шаҳарларда кўчаларни қордан тозалаш. Организм совиб қолишининг олдини олиш. Қиш вақтида очиқ ҳавода ўйнаш. Қишда биноларни шамоллатиш. Соғлиқни сақлаш.

Экскурсиялар: Қиш вақтида дарахт ва буталарнинг ҳолати, қушларнинг одатини кузатиш мақсадида боғ ва хиёбонларга экскурсиялар уюштириш.

Предмет дарслари: 1) хона ўсимликлари; 2) қор ва муз; 3) қишловчи қушлар (мусичалар, сўфитўргайлар, қизилиштонлар ва чумчуқлар).

Табиатда бўладиган баҳорги ўзгаришлар (18 соат)

Ўлкамиз баҳорининг характерли белгилари. Кунларнинг узайиб, тунларнинг қисқариши. Кунлар исинишининг сабаблари. Қорнинг эриши. Баҳор ёмғирлари. Баҳорги сув тошқинлари. Тупроқда нам тўпланиши ва унинг ўсимликлар ҳаётидаги аҳамияти. Ўсимликларнинг уйғониши. Ўсимликларнинг уруғи, новдаси ва кўчати орқали кўпайтириш.

Дарахт ва буталар куртагининг бўртиши, ёш новдаларнинг ўсиб чиқиши, баргларнинг ёзилиши. Уларнинг гуллаши. Энг олдин гуллайдиган ўсимликлар— б и н а ф ш а, қ о қ и ў т, б о й ч е ч а қ, ч у ч м о м а ва бошқаларнинг гуллаши. Ўсимлик органларининг баҳорда ривожланиши.

Ҳайвонларнинг гуллаши ва болалаш.

Ҳашаротлар. Дастлабки ҳашаротлар. Фойдали ва зарарли ҳашаротлар.

Қушларнинг учиб келиши. Қушларнинг бола очиши. Қушлар уясини ҳимоя қилиш. Типратнкан, калтакесак, илон, тошбақа, юмронқозиқ ва бошқа ҳайвонларнинг қишки уйқудан чиқиши. Чорва молларини яйловга олиб чиқиш.

Кишиларнинг баҳорги меҳнати. Дала, боғ, полиз ва хиёбонлардаги баҳорги ишлар.

Экскурсиялар: ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаётида содир бўладиган баҳорги ўзгаришлар билан танишиш мақсадида дала, боғ ёки хиёбонларга экскурсия уюштириш.

Предмет дарслари: 1) ўсимликнинг уруғдан униб чиқиши (синфда ўсимлик уруғининг униб чиқишини кў-

риш мақсадида олдиндан тажриба тайёрлаш); 2) дарахт, бута, ўт ўсимликларининг энг олдин кўкариб гуллаши; 3) фойдали ва зарарли ҳашаротлар.

Табиатда бўладиган ёзги ўзгаришлар (8 соат)

Ўлкамиз ёзининг характерли белгилари. Кунларнинг янада узайиб, тунларнинг қисқариши. Ҳаво ҳароратининг кўтарилиши. Ўсимликларда мева ҳамда уруғларнинг ҳосил бўлиши. Мактаб ўқув-тажриба ер участкасидаги ўсимликларни парвариш қилиш.

Бегона ўтлар. Бегона ўтларга қарши кураш.

Ёз вақтида ҳайвонлар ва қушлар ҳаёти.

Фойдали қушлар уясини қўриқлаш.

Кишиларнинг ёз вақтидаги меҳнати

Соғлиқни сақлаш. Ёз вақтидаги кундалик режим. Чўмилиш қондалари. Ошқозон касалликларининг олдини олиш.

Ёзги топшириқлар: ўзи яшаб турган ердаги ўсимликлардан гербарийлар тузиш ва ҳашаротлардан коллекциялар тўплаш.

Амалий ишлар: йил давомида об-ҳавони кузатиш ва об-ҳаво календарини тўлдириб бориш.

Яқунловчи дарслар (4 соат)

Йилнинг турли мавсумларида ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаётида бўладиган ўзгаришларга яқун яшаш.

III СИНФ

(70 соат)

Жонажон ўлкамиз табиати (30 соат)

Жойда туриб томонларни аниқлаш.

Компас. План ва карта. СССР ва Ўзбекистон ССРнинг табиий карталари билан танишиш. Картанинг шартли белгилари.

Ўлкамиз ер юзасининг шакллари: тепалик, жар, ясси текислик, сертепа текислик, тоғлар.

Ўлкамизнинг муҳим фойдали қазилмалари, уларнинг жойлашган ўрин, қазиб олиниши ва ишлатилиши.

Табиатда сув, сувнинг айланиши. Ўлкамиз сувлари. Оқар сувлар, кўллار, ер ости сувлари. Сунъий сув ҳавзалари (каналлар, сув омборлари).

Бизнинг ўлка Ватанимизга нималар етказиб беради? Ўлкамиз аҳолисининг хўжалик фаолияти.

Саноат марказларига характеристика бериш қуйидаги маъмунда ўргатилади.

Тошкент — Ўзбекистоннинг пойтахти. Саноат ва маданиятнинг маркази. Чирчиқ ва Навоий химиклар шаҳарчаси. Фарғона ва Марғилон ипаги оламга машҳур.

Экскурсиялар: қуруқлик юзасининг асосий шакллари билан танишиш мақсадида мактаб атрофига, сув ҳавзасига экскурсия уюштириш.

Предмет дарслари: 1) фойдали қазилмалар; 2) маданий ўсимликлар; 3) фойдали ва зарарли ҳайвонлар; 4) ўлкамиздаги доривор ўт ўсимликлар.

Таъжрибалар: 1) Сувда эрийдиган ва эримайдиган моддалар. 2) Сувни тозалаш (филтрлаш).

Амалий ишлар: Қуёш ва қиёмат ёрдамида горизонтнинг асосий ва ёрдамчи томонларини аниқлаш. Табиат бурчагини жиҳозлаш учун гербарий, коллекция ва фотостендлар тайёрлаш.

Ватанимиз глобусда ва картада.

Ватанимиз табиатининг хилма-хиллиги

Глобус — Ернинг шаклидир. Ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати. Йил фаслларининг алмашилиши. Кеча ва кундуз. Материк ва океанлар. Глобус ва ярим шарлар картасида Ватанимиз табиатининг хилма-хиллиги. Табиатнинг узоқ шимолда ва жанубдаги кўриниши. Тайга ва аралаш ўрмон табиати. Дашт ва чўл табиати. Тоғ табиати.

Предмет дарслари: 1) тундра ўсимликлари; 2) ўрмон ўсимликлари; 3) чўл ва дашт ўсимликлари; 4) тоғ ўсимликлари.

Амалий ишлар: Теллурий ёрдамида қуёш таъсирида ер юзасининг иситилиши ва ёритилишини таъжриба асосида тушунтириш: Қуёшнинг иссиқлиги ва ёруғлигининг ер юзасига бир хилда таъсир этмаслиги ва ундан келиб чиқадиган оқибатлар (теллурий ёрдамида) СССРнинг зоналар картаси бўйича ишлаш.

Одам организмнинг тузилиши ва соғлиқни сақлаш

Скелет. Тўғри ўтиришнинг аҳамияти. Мускуллар, мускулларни чиниқтириш учун жисмоний меҳнат ва жисмоний тарбиянинг аҳамияти.

Қон томирлари. Юрак ва уни чиниқтириш. Нафас олиш органлари. Овқат ҳазм қилиш органлари. Овқатланиш қондалари. Тиш ва уни парвариш қилиш. Нерв системаси ва сезги органлари. Меҳнат ва дам олиш қонидаси. Совет кишиларининг соғлигини сақлаш учун партия ва ҳукуратимизнинг ғамхўрлиги.

Предмет дарслари: 1) скелет; 2) табиат бойликларидан фойдаланиш ва уни қўриқлаш; 3) ватанимизнинг ер бойлиги ва ундан фойдаланиш; 4) сув инсон хизматида; 5) ўсимлик ва ҳайвонот оламидан фойдаланиш ва уларни кўпайтириш; 6) ватанимиз табиат бойликларини қўриқлашда партия ва ҳукуратимизнинг ғамхўрлиги; 7) одам табиатни бўйсундирувчи ва ўзгартирувчидир.

МЕҲНАТ-ПОЛИТЕХНИКА ТАЪЛИМИ

УҚТИРИШ ХАТИ

Умумий таълим мактабларининг бошлангич синф ўқувчиларини меҳнат политехника жиҳатидан тайёрлаш, уларга меҳнат таълими ва меҳнат тарбияси бериш умумий таълим системасининг узвий қисмидир. Ўқувчиларни меҳнат — политехника жиҳатидан тайёрлашда кўзда тутилган мақсад уларни политехника билимларининг асослари ва дастлабки меҳнат кўникмалари билан қуроллантириш, меҳнатсеварлик, меҳнатга ва меҳнат аҳлларига коммунистик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашдир. План асосида ва муайян мақсадни кўзлаган ҳолда йўлга қўйилган таълим фаолияти жараёнида ўқувчиларни меҳнат — политехника жиҳатидан тайёрлашга доир қуйидаги асосий вазифалар амалга оширилади:

а) болаларнинг индивидуал ва коллектив меҳнат тажрибалари, ишлаб чиқариш тўғрисидаги билим ва тасавурлари кенгайтирилади ва системалаштирилади, шунингдек, ўқувчилар материаллар, уларнинг хоссалари, қуроллар ва улар билан ишлаш қоидалари тўғрисида маълум даражада билимга эга бўладилар;

б) ўқувчиларда энг кўп ишлатиладиган ва болаларнинг кучи етадиган материалларни энг оддий қўл асбоблари билан ишлашга доир конкрет кўникма ва малакалар ҳосил қилиш;

в) ўқувчиларда умуммеҳнат кўникмалари, меҳнат маданияти, меҳнатга актив муносабат, мустақил меҳнат қила билиш, меҳнат интизоми каби хислатлар таркиб топтириш, уларни меҳнатларини планлаштириш ва йўлга қўя олишга ўргатиш, ўқувчиларни графикнинг асосий элементларидан, меҳнат жараёнида энг оддий график (чизма) ҳужжатлардан фойдалана билишга ўргатиш;

г) меҳнат фаолиятида ўқувчиларни ҳар жиҳатдан: ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний жиҳатдан камол топтириш;

д) меҳнат жараёнида келажакда коммунистик қури-
лиш иштирокчиси шахсига хос сифатлар: умум фой-
дасига меҳнат қила билиш ва бунга тайёр бўлиш, кол-
лектив равишда, ташкилий суратда, план асосида, ижо-
дий равишда ва қунт билан миқдор, сифат кўрсаткич-
ларини қўлга киритишга интилиш каби хислатлар тар-
биялаш.

Бу вазифаларни бажаришнинг энг муҳим шарти бо-
лаларнинг таълим-тарбиявий фаолиятини активлашти-
риш, уларнинг меҳнат топшириқларини бажаришдаги
мустақиллигини оширишдир. Шунинг учун ҳам меҳнат
объектларини шундай танлаш, топшириқларни шундай
йўлга қўйиш керакки, тайёрланиши керак бўлган буюм-
ларни танлашда, уларнинг ижтимоий фойдасини ва ўқув-
тажриба ишларининг мазмунини аниқлашда болалар
актив иштирок эта оладиган бўлсин, бажариладиган иш-
лар учун зарур бўлган материалларни ҳисоблай билсин.
Ўқувчиларда бирор ишни бажара олиш маҳоратинигина
эмас, балки ижодий қобилиятини ҳам ўстириш зарур:
«айтиб турганни» бажариш ишларидан, тайёр конст-
рукциялар бўйича иш бажариш ва ўқитувчи айтган ҳам-
да кўрсатган иш усулларини такрорлашдан ўқувчилар
секин-аста мустақил равишда буюмларни конструкция
қилиш ҳамда тайёрлашга ўтадилар. Бунинг натижасида
эса ўқувчиларда мустақиллик, ташаббускорлик ва ижод-
чилик узлуксиз оша боради. Ўқувчилар борган сари
буюмларнинг конструкциясини янги шароитга мослашти-
риш, шунингдек, конструкциянинг сифатини янада яхши-
лаш мақсадида уларга янгидан-янги ўзгаришларни
киритадиган бўладилар. Ўқувчилар буюмларнинг турли
вариантларига доир конструкцияларни таққослашга,
уларни тайёрлаш юзасидан таклиф этиладиган иш усул-
ларини баҳолашга, қўйилган масалани ҳал этишнинг энг
маъқул йўллари танлашга ва бу йўлларни мантиқий
асослашга ҳамда уларни техник расм ва энг содда чиз-
малар тарзида тасвирлашга одатланадилар.

Ўқувчиларни меҳнат — политехника жиҳатидан тайёр-
лашнинг мазмуни ва ташкилий формаларининг турмуш
билан узлуксиз боғланишда бўлиши, болаларнинг тех-
никага, ишлаб чиқаришга қизиқиши, бошқаларнинг меҳ-
натини кузатиш уларда муҳим ижтимоий-фойдали меҳ-
нат масалаларини ҳал этиш эҳтиёжларининг вужудга
келишига ёрдам беради.

Ўқув материалларининг мазмуни

Программада ўқувчиларга техникага, қишлоқ хўжалигига ва хизмат кўрсатишга оид меҳнат элементларини ўргатиш кўзда тутилади.

Ўқув материали программанинг бўлим ва темалари бўйича қуйидагича тақсимланади:

Гартиб номсери	Меҳнат турлари	Соатлар соми		
		1- синф	2- синф	3- синф
А. Техникага оид меҳнат				
1	Қоғоз ва картон билан ишлаш	18	17	12
2	Газлама билан ишлаш	8	10	12
3	Турли материаллар билан ишлаш	10	12	12
4	Техника соҳасидан модель ясаш	10	14	14
Ж а м и		46	53	50
Б. Қишлоқ хўжалигига оид меҳнат				
1	Синфда ишлаш	2	3	3
2	Ўқув тажриба участкасида ишлаш Сабзавот ва декоратив ўсимликларни ўстиришга доир энг оддий тажрибалар	4	9	12
Ж а м и		6	12	15
В. Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ва уй рўзгор меҳнати				
	Экскурсиялар	2	2	2
		2	3	3
Ҳ а м м а с и		56	70	70

Бу бўлимларда курснинг мазмуни, ўқувчилар поли-техник — меҳнат тайёргарлигининг ҳажми ва сифати, ишланадиган материалларнинг умумий хоссалари ва сифатлари, бу материалларнинг кишилар ҳаётидаги аҳамияти билан амалий таништириш, типик асбоб ва қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган қўл асбоблари, улардан фойдаланишда қўлланиладиган иш усуллари билан таништириш, элементар тарзда ишлаб чиқариш жараёни, ишлаб чиқариш техникаси, технологияси ва корхонада меҳнатни йўлга қўйиш билан таништириш кўрсатилган. Шу билан бирга бунда деталлардан буюмлар қуриш-ясаш, турли ўсимликларни ўстиришга алоҳида эътибор берилади.

Ўқув вақтининг жадвалда кўрсатилганча тақсимланган программада қоғоз ва картон билан бажариладиган ишларнинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув меҳнати жараёнида бу материаллар ёрдамида турли-туман конструктив ва техиологик масалаларни ҳал этиш, улардан ўқув қўлланмалари, ўйинчоқлар, уй буюмлари ва ҳоказолар тайёрлашда фойдаланиш мумкин. Қоғоз ва картон билан ишлаш соҳасида ҳосил қилинган кўникма ва малакалар меҳнат дарсида ва турмушда дуч келган бошқа буюмларни қийналмай ясашга ёрдам беради.

Буюмлар шаклининг хилма-хил бўлиши, ишлатиладиган материалларнинг кўриниши ва рангининг ҳар хил бўлиши ўқувчиларда композицион қобилиятларнинг ўсишига, рангни идрок қила билиш ва эстетик маънодорликни фарқ қила олиш каби хислатларнинг камол топишига ёрдам беради.

Программанинг техникага оид меҳнат бўлимининг ўзида газлама ва бошқа материаллар билан ишлаш, масалан, тикиш, тўқиш, кашта тикиш кабиларга оид элементар ишларни бажариш кўзда тутилади. Бунда ўқувчилар табиий ва сунъий толалар тўғрисида, уларнинг пайдо бўлиши, классификацияси, ишланиш усуллари, тўқимачилик материалларидан хилма-хил буюмларнинг тайёрланиши, бу буюмларнинг инсон ҳаётида, ишлаб чиқаришда ва турмушда тутган ўрни ҳақида дастлабки тасавурларга эга бўладилар. Газлама билан ишлаш натижасида бошланғич синфларда ҳосил бўлган билим ва кўникмалар қизлар учун ҳам, ўғил болалар учун ҳам зарурдир: бу ўз кийим-кечагига қараш соҳасидаги меҳнатда катта ўрин тутди.

Техникага оид меҳнат бўлимида турли материаллар: ёғоч, темир, кўп тарқалган пластмассалар, табиий материаллар, пластилин ва шунга ўхшаш материаллар билан бажариладиган ишлар алоҳида ажратилган. Бу бўлимда ўқувчилар турли материалларни ишлашда қўлланиладиган иш усуллари, қурилиши ва ясалиши ўқувчиларга тушунарли бўлган ва улар меҳнатини енгиллаштирадиган жуда оддий мосламалардан (тиски (гира), доира қирқғич, чеклагич, йўналтиргич ва ҳоказолардан) фойдаланиш усуллари билан танишадилар. Ярим фабрикатлар, айрим деталлар ва деталлар тўпламидан фойдаланиш туфайли ҳам ўқувчиларнинг меҳнати анча енгил-

лашади. Ярим фабрикатлар ва деталлар тўпламини саккиз йиллик ва ўрта мактабнинг юқори синф ўқувчилари тайёрлашлари мумкин.

Бошланғич синф ўқувчиларининг политехникага доир тасаввурлари ва техник қуриш-ясаш қобилиятларини ўстиришда меҳнат дарсларида техника соҳасида моделлар ясашни йўлга қўйиш катта аҳамиятга эгадир. Программада тавсия этилган темаларда хилма-хил техникага оид моделлар ясаш назарда тутилади. Ҳар бир синфга доир амалий ишлар программасига махсус «Техника соҳасидан модель ясаш» бўлими киритилган, бу эса ўқувчиларнинг политехникага доир тасаввурларини, ишлаб чиқариш ва унинг инсон ҳаётидаги роли, техниканинг аҳамияти тўғрисидаги билимларини системалаштиришга имкон беради. Бу вазифаларни бажаришда ўқувчилар тайёрлаган техникага оид моделлардан табиатшунослик, нутқни ўстириш, математика дарсларида фойдаланиш, шунингдек техникага оид ўйинлар, мусобақа ва конкурслар ташкил этиш катта аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалигига оид меҳнат бўлимида ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалиги тўғрисидаги, сабзавот ва декоратив ўсимликларни ўстириш ҳамда парвариш қилиш ҳақидаги билимларининг мазмуни берилган. I синфда барра пиёз, дуккакли ва декоратив ўсимликлар ўстирилади. II синфда илдизмевалар ва гулзор учун керакли ўсимликлар ўстирилади. III синфда эса кўчат қилиб экиладиган ўсимликлар, шунингдек, кўп йиллик гул декоратив ўсимликларни ўстириш билан таништирилади. Аммо шуни айтиб ўтиш керакки, қишлоқ хўжалиги ўсимликларининг қайси хилини мактабда ўстириш учун танлаш маҳаллий шароитга ва ўқув-тажриба участкасида ишларни уюштира олишга боғлиқ.

Программада ҳар бир синф учун тажриба ишларининг тахминий рўйхати берилди.

Қишлоқ мактабларининг бошланғич синфлари программасига мевали дарахтлар ўстириладиган боғ ҳамда полизда бажариладиган қўшимча ишлар ҳам киритилган. Шу мақсадда программадаги «Техникага оид меҳнат» бўлимининг соатлари (II синфда уч дарс, III синфда эса беш дарс) қисқартирилади.

I синфда ўқув-тажриба участкасида ёзда бажариладиган ишларнинг тахминий рўйхати берилган.

Ўқув-тажриба участкасида ўқувчилар амалий ра-

вишда қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган қуроллар билан танишадилар. Бу қуроллар болаларнинг ёшига мувофиқ бўлиши керак¹.

Мазкур программадаги ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ва уй-рўзгор меҳнатига доир баъзи ишлар: тикиш ишларига (кийим-кечакка қарашнинг баъзи элементлари), қишлоқ хўжалиги меҳнатига (хонада ўстириладиган ўсимликларни парвариш қилиш) қоғоз ва картоп билан ишлашга (уй буюмларини тайёрлаш) доир материалларни ўрганиш вақтида бажарилади. Программада ўқувчиларни маиший хизмат кўрсатиш техникаси билан таништириш ҳам назарда тутилади.

Программада ҳар бир тема бўйича ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билимларнинг мазмуни, ҳажми аниқланган, ўқувчиларнинг лабораторияда бажарилган ишларининг қисқача таълимий ва политехник характеристикаси, ўқув меҳнати юзасидан тавсия этиладиган объектларнинг рўйхати берилган.

Ҳар бир тема бўйича амалий ишларни бажариш учун меҳнатга ажратилган вақтнинг асосий қисми (ўрта ҳисобда программада мазкур темани ўрганиш учун ажратилган ҳамма вақтнинг 80—90 проценти) ажратилади. Ўқувчиларга тегишли билимлар ҳар бир дарсда амалий ишларни бажариш вақтида берилади.

Болаларда ҳар қандай меҳнат фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган умумий меҳнат кўникмалари таркиб топтиришга алоҳида эътибор берилади. Бу кўникмалардан энг муҳимлари — бажарилиши лозим бўлган фаолиятни планлаштириш, меҳнатни йўлга қўйиш, ўз-ўзини назорат қилиш, бажарилган ишга баҳо бериш ва уни ҳисобга олиш, мустақил ишлай олишдир.

Программага маълум системада графика ишлари, техникага оид расмлар ва энг оддий чизмалар чизиш ишларининг элементлари ҳам киритилган. I синфда ўқувчилар қоғозда, газлама ва ишланадиган бошқа материалларда тўғри режалаб олишни ўрганадилар. Энг оддий чизмалардан жуда оддий буюмларни тайёрлашда фойдаланилади. I синфда чизмаининг ўзини чизиш эса ўқитувчи кўрсатмалари ва тушунтириши асосида бажарилади.

¹ И. Г. Розанов, П. А. Завнтаев, Н. Е. Шетлин „Уроки ручного труда в первом классе“, „Учпедгиз“, 1958, 3-нашр.

II снфда меҳнат топшириқлари фақат буюмнинг ўзига қарабгина эмас, балки унинг фотосурати асосида, буюмнинг ёзма баёни, олдиндан берилган шартлар ва ўлчамлар асосида, ё бўлмаса, ўқувчиларнинг ўз фикрлари асосида ҳам бажарилади.

Программада ўқувчиларнинг политехникага доир билимларини бойитиш мақсадида уларни ишлаб чиқариш, кишилар меҳнати билан умумий тарзда таништиришга алоҳида эътибор берилган. Программада ўқувчиларни экскурсияга олиб бориш объектларининг тахминий рўйхати берилган.

Бу ишларнинг ҳаммасини ўқитувчи ўлкани ўрганиш асосида, атрофдаги маҳаллий ишлаб чиқариш шароитларини ҳисобга олган ҳолда бажаради.

Экскурсияда ўқувчилар маҳаллий ишлаб чиқариш илғорлари билан учрашадилар, турли касб ва ихтисос эгаларининг меҳнати қандай йўлга қўйилиши, ишлаб чиқариш жараёнида машина, механизм, электр ва автоматларнинг ишлатилиши туфайли кишилар меҳнатининг енгиллашуви, меҳнат унумдорлигининг оширилиши, маҳсулот сифатининг яхшиланиши билан бевосита танишадилар.

ПРОГРАММА

I С И Н Ф

(56 соат)

I бўлим

А. ТЕХНИКАГА ОИД МЕҲНАТ

1. Қоғоз ва картон билан ишлаш (18 соат)

Қоғознинг баъзи хоссалари: қалинлиги, пишиқлиги, силлиқлиги, ранги, нам ва сиёҳнинг шимилиши билан танишиш. Қоғоздан буюм тайёрлашда букиш, тахлаш, елимлаб ёпиштириш, қийиш, тикиш усулларидан фойдаланиш.

Қоғоздан буюмлар тайёрлашда ёрдамчи материаллардан -- крахмал ёки клейстердан тайёрланган елим, декстрин елим, ипдан (тикиш учун) фойдаланиш.

Қоғоздан буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган қуролларнинг номларини билиш: тўмтоқ учли кичкина қайчи (14—15 см), идора нинаси, сантиметрларга бўлинган чизғич ва рангли қаламлар, бўёқлар учун мўй-қаламлар, андаза ва йўналтиргичларнинг вазифалари, уларни ишлатиш усуллари ва сақлаш қоидалари. Қуроллар билан ишлашда амал қилиниши лозим бўлган хавфсизлик техникаси.

Меҳнат таълими топшириқларини бажариш ишларини плаңлаштириш ва йўлга қўйиш.

Уқувчиларнинг колхозда ишлаши учун иш жойларини ташкил этиш (ҳар бир қурол, мослама ва тайёр буюм учун доимий жой танлаш).

Уқув дарслари ва лаборатория машғулотлари

Уқув дарси: «Дафтар тайёрлаш».

Лаборатория машғулотлари. Қоғознинг энг муҳим хоссаларини жуда оддий усулда текшириш.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

А. Энг оддий операцияларни ўрганиш билан бирга буюмлар тайёрлаш: андаза ёрдамида режалаш, белги-ланган ва унча узун бўлмаган чизиқлар бўйича буклаш, буклаб тахлаш ва қайчи билан қирқиш.

Суратлар сақланадиган (тахлаб қўйиладиган) қоғоз папка.

Саноқ материаллари: квадрат, учбурчак ва бошқалар (андаза ёрдамида бичилган фигуралар).

Уқиш-ёзишни, саноқни ўрганиш, шаклларни таниб олиш учун ишлатиладиган дидактик материаллар: кесма ҳарфлар, рақамлар, геометрик шакллар.

Саноқ материаллари сақланадиган конвертлар. Уруғлар сақланадиган халталар (икки усулда бичилган). Қоғоз қийқимлари солинадиган қути. Кутубхона формулярлари солинадиган халтача. Саноқ лентаси ва саноқ жадвали. Байроқчалар. Байроқчалардан ясалган гирляндалар. Қалпоқча — пилотка. Квадрат ва учбурчак шаклидаги қарсилдоқ.

Жуда оддий аппликацияли хатчўп.

Б. Намунага қараб чизғич ёрдамида чизиб буюмлар тайёрлаш. Тўғри чизиқ бўйлаб қоғозни қирқини: тўғри

бурчакли, учбурчак шаклидаги, думалоқ ва мураккаброқ шаклдаги фигураларни кесиш, қоғозни олдиндан режаламай туриб, бу фигураларни ёрқин 2—3 рангдаги қоғозлардан ёпиштириб ҳосил қилиш.

Кесма ҳарфларни ва бўғин карточкаларини елимлаб ёпиштириш.

Дидактик материаллар учун карточка елимлаб ёпиштириш.

Қийин сўзлар ёзиб бориладиган расмли ва расмсиз дафтарлар.

Қоғоздан қилинган метр.

Дарс жадвали ва кун тартиби ёзиладиган рамкалар.

Энг оддий ва тематик аппликациялар (геометрик шакллар, уйча, арча, минорача, автобус, аравача ва ҳоказо).

Қоғоздан ясалган мебель.

Ўйин ва ўйинчоқлар (пилдироқ ва бошқалар).

Лента қоғоздан тўқилган гиламча. Арчани безатиш учун гирляндalar. Арча ўйинчоқлари (фоиарчалар, саватча, қоғоздан қирқилган ҳайвоплар, юлдузчалар, ҳалқалар ва ҳоказо).

Карнавалда кийиладиган бош кийимлар (қалпоқча, чамбар ва бошқалар).

В. Техникага оид жуда оддий расмлар ва чизгич ҳамда бурчакли чизгич ёрдамида буюм яшаш. Ишнинг боришини мумкин қадар мустақил равишда планлаштириш ва назорат қилиш. Ижодий суратда буюм тайёрлаш. Қоғоздан ясалган буюмларни тахт қилиш.

Тайёрланадиган буюмларнинг жуда оддий чизмаларини ўқитувчи ёрдамида ўқиш ва чизиш. Меҳнатни тақсимлаш асосида коллектив бўлиб иш бажариш.

Юпқа картонга рангли қоғоз ёпиштириб ясалган мозаика (квадрат, тўғри тўртбурчак, учбурчак).

Табиат ва меҳнат календари.

Варақ календарь биркитиладиган картон тахта (аппликация билан безатилган).

«Кузги барглар», «Парк ва боғлардаги дарахт ҳамда буталар», «Ҳар хил шаклдаги барглар», «Кузда баргларнинг ҳар хил рангда бўлиши» темаларига бағишланган коллекциялар виставкасини тайёрлаш.

Стол ўстига қўйиб ўйнайдиган ўйинчоқлар ва жумбоқлар.

2. Газлама билан ишлаш (8 соат)

Усимлик толаларидан тайёрланган газламалар (ип газламалар) тўғрисида дастлабки маълумотлар. Газламадан тайёрланган кийим ва рўзгорда ишлатиладиган нарсаларни бичиб тикиш. Иплар тўғрисида дастлабки маълумотлар. Ипларни ишлатилиши ва уларни йўгон-ингичкалиги жиҳатидан таққослаш (тикишда, кашта тикишда, тўрлаб ямашда ишлатиладиган йўгон, ўртача ҳамда ингичка иплар).

Тикишда ишлатиладиган асбоб ва мосламалар (тикиш нинаси, қайчи, ангишвона, тўгнағич). Бу асбоб ва мосламалар билан ишлашда роя қилиниши лозим бўлган хавфсизлик техникаси. Иш қуроллари ва материалларни сақлаш қоидалари.

Нина ва ипни ишлатиш қоидалари. Уларни тикиш ва кашта тикишга тайёрлаш: тегишли узунликда ипни мўлжаллаб олиш, нинага ўтказиш, ипнинг учидан тугун ҳосил қилиш. Қавиш ва чокларнинг турлари: «тепчима чок», «тепчима чок билан оралатиб тикиш чоки», «тепчима чок билан жимжима тикиш чоки», «четларини йўрмаш чоки», «бахя чоки».

Йўгон ип, каноп ёки тасмани жуда оддий усулда (уч толали) ўриш. Тугма қадаш, ёқа, манжет, илмоқ тикиш усуллари.

Уқув дарслари ва лаборатория машғулотлари

Уқув дарси: «Сиз қандай газламаларни биласиз ва газламадан нималар қилинади».

Лаборатория машғулотлари. Газламаларда (дока ва читда) ипларнинг ўрилиши (тўқилиши) тўғрисида жуда оддий тасаввурларга эга бўлиш.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Доскани артиш учун, чанг артиш ва меҳнат дарси учун латта парчалари.

Латтадан ясалган тўғри тўртбурчак шаклидаги перо тозолагич.

Оловда турган кастрюлка ва чойнакни ушлаш учун махсус тикилган «снҗча».

Нина қадагич. Белгилар тикиш (социқда, нина қада-

гич ва шунинг сипгариларда). Йўгон ип ёки тасмадан ўриб қилинган хатчўп.

Рангли ленталар билан метрларга бўлинган ўлчаш канопи. Белбоғча.

3. Турли материаллар билан ишлаш (10 соат)

Меҳнат дарсларида турли табиий материалларнинг: дарахт новдалари, эмап ёнғоқлари, қамиш, похол, ғўза чаноғи, ёнғоқ, ер ёнғоқ, қум, лой ишлатилиши. Ўқувчиларга таниш ва энг кўп ишлатиладиган пластик масалар: пластилин, резина целлофан, полиэтилен ленталар, плёнкалар. Болаларнинг буюмлар тайёрлашда гуфурт қутилари, ғалтак ва иплардап фойдаланиши.

Ўқув дарслари ва лаборатория машғулотлари

Ўқув дарси: «Ажойиб материал» — лой ва ундан фойдаланиш (қизил ғишт, бадний-декоратив ва кулолчилик буюмлари). Пластилиннинг хоссаси — турли буюмлар яшаш материали эканлиги.

Лаборатория машғулотлари: Табиий материаллардан — лой, қум, тош ва бошқалардан (ўқитувчи танлашига қараб) буюмлар тайёрлашда фойдаланиш. Пластилиндан буюмлар яшаш.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Ёнғоқ, эман ёнғоғи, чўп ва бошқалардан тайёрланган саноқ материали.

Меҳнат дарсида буюмлар (масалан, байроқча ва шунга ўхшашлар) яшашда ишлатиладиган таёқчалар.

Табиий материаллардан (новда, ёнғоқ, ер ёнғоқ, ғўза чаноғидан) тайёрланган ўйинчоқ ва аттракционлар.

Новдадан тайёрланган жуда оддий кийим илгич.

Пластилин билан ишлашда қўлланиладиган энг оддий стеклар (ҳайкалтарош ишлатадиган ёғоч қалам).

Лойдан (ёки пластилиндан ясалган муляжлар ва макетлар (турли мева, сабзавот, балиқ ва қушларнинг муляж ва макетлари).

Сюжетли композициялар (лой ва пластилиндан ясалган турли буюмлар).

Техника соҳасидан модель ясаш (10 соат)

Мактаб теварак-атрофидаги корхоналар (устахоналар, колхоз темирчилиги, фермалар) тўғрисида қисқача маълумотлар.

Ҳаётда кўп учраб турадиган машиналарни (транспорт, қурилиш, қишлоқ хўжалик машиналарини) бири-биридан фарқ қила билиш.

Қандай ишлатилиши меҳнат дарсларида ўрғанилган материаллардан (қоғоз, юпқа картон, болалар ўйинчоқларининг — конструкторнинг деталлари, табиий ва бошқа материаллардан) берилган намунага қараб, ўйинчоқлар, техникага оид нарсаларнинг модель ва макетини ясаш.

Энг оддий техникага оид нарсаларнинг моделларида фойдалана билиш, уларни ҳаракат жараёнида кўрсата олиш ва бошқара билиш.

Уқув дарси: «Теварак-атрофимиздаги кишилар меҳнати» (кийим-кечак, меҳнат қуроли тайёрлаш, турар жой қуриш, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш).

«Техникага оид ўйинлар» учадиган, сузадиган ўйинчоқлар ва транспорт машиналари.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

И. С. Сахаровнинг жуда оддий «Конструктор — механик» деталлари тўпламидан моделлар йиғиш.

Жуда оддий учар моделлар: стрелка, планер, «парабола» («учар қанот» самолётининг модели, квадрат парашют).

Жуда оддий сузар моделлар (қайиқча, сол).

Жуда оддий аравача модели (гугурт қутилари ва фалтакдан).

Машиналарнинг жуда оддий схематик моделлари, шамол тегиримони, чархпалак, паровоз, мебель.

Ўқувчиларни мактаб яқинидаги корхоналар объектлари (завод, устахона, маиший хизмат кўрсатиш комбинати, почта бўлими, совхоз ремонт устахонаси, ўрмон саноати хўжалиги, қурилиш майдончаси ва шунга ўхшашлар) билан таништириш мақсадида ўтказиладиган экскурсиялар.

II бўлим

Б. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИГА ОИД МЕҲНАТ (6 соат)

Биринчи синф ўқувчилари махсус ўқув-тажриба участкаларида ишлаб, ўсимликларнинг сиртқи тузилиши тўғрисида, уларнинг ўсиш ва ривожланиш шароитлари тўғрисида тасаввурларга эга бўладилар ва бу тасаввурларни мустаҳкамлайдилар. Ўқувчилар ўқитувчи тузган план асосида ўсимликларнинг тузилиши ва рангига эътибор берадилар, ўсиш ва ривожланишини кузатадплар.

Ўқувчилар тупроқни юмшатиш (мотига, кичкина кегмон ва паншаха ёрдамида), йирпк уруғликни экиш, ўтоқ қилиш, суғориш, ўсимликларга тиргак қўйиш соҳасида керакли кўликма ва малакалар ҳосил қиладилар.

А малий ишларнинг тахминий рўйхати

Кузда. Ўқув-тажриба участкасида синф учун ажратилган ери ишлашга тайёрлаш: ўсимлик қолдиқлари ва хас-чўпдан тозалаш (кузги чопиқни юқори синф ўқувчилари бажаради).

Мақтаб участкаси яқинидаги хиёбон ва паркда ишлаш вақтида (тўкилган барглар ва шохчаларни йиғишда) юқори синф ўқувчиларига ёрдам бериш.

Ўқувчиларни хонада ўстириладиган ўсимликлар билан тапиштириш (қалин баргли ўсимликлар билан таништирган маъқул) ва уларни парвариш қилиш, суғориш, тупроқни юмшатиш, қуриб қолган баргларини олиб ташлаш, чағини артиш, гул тувакларини ва тагликларни артиш қоидаларини ўргатиш. Гул ва сабзавот уруғларини йиғиш. Ўқувчиларни райҳон, латин чечаги, ноготка, хушбўй нўхат гулининг ва дуккакли ўсимликларнинг уруғлари билан таништириш.

Баҳорда. Декоратив ўсимликлар ва сабзавот уруғларини сепиш ва кўчат қилиш (яшиқда, гултувак ва банкаларда).

Экиш учун ундирилган барра пиёз уруғларини танлаш, кўк пиёз экиш.

Уруғликни сепишга тайёрлаш: йирикроқ ва соғлом уруғликларни саралаш, уларни намлаб, ундириб олиш.

Уруғларни ерга сепиш. Декоратив ўсимликлар ва сабзавотларнинг кўчатларини ўтқазиш. Экинларни май-

сасига қараб таний билиш. Экинларга қараш: суғориш, чопиқ қилиш, ўтоқ қилиш, тиргаклар ўрнатиш.

Тажриба ишларининг тахминий тематикаси:

1. Усимликларнинг сувга, иссиққа ва ёруғликка эқтиёжини аниқлашга ёрдам берадиган тажрибалар (уй ша-роитида кўк пиёз ўстириш мисолида).

2. Қуруқ, намланган ва уна бошлаган уруғларни бир вақтнинг ўзида сепишни (пиёз, кашнич, редиска, помидор, бақлажон ва мурч), уларнинг униб чиқишини тажриба қилиб кўриш.

III бўлим

В. УЗ-ЎЗИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА УЙ-ЎЗЎР МЕҲНАТИ

(2 соат)

Бинони саранжом-саришта тутиш (1 соат)

Бинода озодаликка риоя қилиш ва тартиб сақлаш, ҳар кун хоналарни йиғиштириш ва шамоллатиш зарурлиги, хоналарни, кўрпа-ёстиқни йиғиштириш ва шамоллатиш қоидалари, каравотни йиғиштириш. Иш бурчагини йиғиштириш қоидалари.

А м а л и й и ш л а р н и н г та х м и н и й р ў й х а т и

Синф хонаси (уйда эса ўз хонасини) супуриб-сидиришда иштирок этиш. Хоналарни, кийим-кечакни шамоллатиш, ўз ўрнини тузатиш (уйда). Иш жойини супуриб-сидириш. Мебелнинг чангини артиш.

Мактаб ошхонаси ва буфетида ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (1 соат)

Чойнак-пиёладан фойдаланиш қоидалари. Дастурхон атрофида ўзини тутиш қоидалари. Чой ичиш, овқатланиш учун дастурхон тузаш.

Истеъмол қилиш олдидан резавор-мева, мева ва сабзавотни қайнаган сув билан ювиш зарурлиги.

А м а л и й и ш л а р н и н г та х м и н и й р ў й х а т и

Чой ичиш ва овқатланиш учун дастурхон тузашни, чойнак-пиёлалар ювишни, дастурхонни (мактаб буфе-

тида, ошхонасида ва уйда) йиғиштиришни машқ қилиш. Уйда ҳар кунни дастурхон тузаш ва идиш-товоқ юбишга ёрдамлашиш. Истеъмол қилган олдидан мева, резавор мева ва сабзавотларни ювиш.

П С И Н Ф

(70 соат)

И бўлим

А. ТЕХНИКАГА ОИД МЕҲНАТ

1. Қоғоз ва картон билан ишлаш (17 соат)

Картон турлари ва уларнинг хоссалари (пишиқлиги ва эластиклиги). Картоннинг ишлатилиши.

Қоғоз ва юпқа картондан содда конструкцияли текис ва ҳажмли буюмлар яшаш. Ишни коллектив планлаштириш, жуда оддий расм ва чизмалар чизиш.

Чизғич рейсшина, чизмачилик учбурчаги, циркуль ёрдамида материални ўлчаш, режалаш. Бир неча нарсанинг тайёрланишини назорат қилиш (ўлчаб таққослаш йўли билан).

Қоғозни режа чизиги ва букилиш изи бўйича қирқиш.

Қоғоз ва картонни фальц чизғич ёрдамида (қирқиш доскаси ва фанера устида) пичоқ билан кесиш.

Елимлаб ёиштириб ва ип билан тикиб, буюмнинг айрим деталларини бир-бирига бирлаштириш. Буюмнинг деталларини ўлчамлар ва ранглар жиҳатидан чиройли чиқадиған қилиб танлаш. Уқув буюмларини содда аппликациялар ёрдамида безаш (геометрик нақшлар ва ўсимлик нақшлари).

Уқув дарслари ва лаборатория машғулоти

Уқув дарси: «Картондан нималар қилинади» (китоб муқовалари, кўрсатма қурооллар, қути ва ҳоказолар).

Лаборатория машғулоти: картон билан юпқа қоғознинг хоссаларини таққослаш.

Қоғозни бўёқ эритмасига ботириш, пуркаш йўли билан ва мўйқалам ёрдамида бўйаш.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Турли рангларга бўялган қоғозлар коллекцияси.

Қийин сўзлар ёзиладиган (ёки бошқа мақсадларда тутиладиган) юпқа картон муқовали дафтар.

Юпқа картондан чизиқ бўйича қирқиш ва буклаш йўли билан папка яшаш. Андазадан фойдаланиш.

Орфографик картотека (қути, карточка).

Қўлда ясалган тематик китобчалар (дафтарга махсус танланган справка материаллари, топишмоқлар, газеталардан қийиб олинган материалларни ёпиштириб ясалади).

Лото типдаги дидактик ўйинлар (арифметика ва грамматикага доир ўйинлар, сурат билан ўйналадиган ўйинлар).

Она тили, математика, табиатни ўрганиш ва расм дарсларига оид дидактик материаллар.

Елим шишаси ўрнатиладиган қутичалар.

Ўқиш бурчаги.

Синфда ўтказиладиган «Сабзавот» кўرғазмаси учун тайёрланган қути ва идишчалар.

Соат циферблатининг модели.

Энг оддий транспорт ўйинчоқлари.

Стул устига қўйиб ўйналадиган ва картондан ясалган театр.

Арча ўйинчоқлари ва безаклари (гирляндалар, саватчалар, фонарчалар, юлдузчалар).

Карнавалда фойдаланиладиган буюмлар (бош кийимлар, ярим ниқоблар, оддий карнавал костюмлари, уларнинг ўзларига хос деталлари).

Қоғоз ва картондан ясалган жумбоқлар.

2. Газлама билан ишлаш (10 соат)

Шойи ва жун, сунъий синтетик газламалар ҳамда уларнинг қўлланилиши. Буюм намунасига, техник расми ёки чизмасига қараб газламани режалаб олиш.

Қавиш ва чоклар ишлатиб тикиш: бахя чок қилиш, сув тортиш чоки, четларини йўрмаш, петля чок қилиб тикиш.

Йўғон ипдан, канопдан уч ва тўрт ўримли қилиб тўқиш.

Газламани оддий кашта ва нақшлар тикиб безатиш.

Ўқув дарслари ва лаборатория машғулоти

Ўқув дарси: «Тикиладиган буюмлар учун ип танлаш» (хили, йўғонлиги ва ранги жиҳатидан).

Лаборатория машғулоти. Пахтадан ип йиғириш ва уни корхона иши билан таққослаш.

Газлама билан қоғознинг пишиқлиги ва эластиклигини таққослаш.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Мақтаб формаси епига тикиладиган белги.

Енгликлар тикиш.

Нонушта, уруғлик, калишлар солинадиган халтачалар.

«Ашула байрами», «Қушлар байрами», «Қитоб куну», Октябрь байрами ва спорт байрамларининг эмблемалари, ўриб ва тўқиб камар (чилвир), болалар «от ўйини» учун «тизгин», копток учун тўр халта ясаш.

Қўйимга илмоқ ва пистон қадаш. Сўкилган чокни тикиш.

3. Турли материаллар билан ишлаш (12 соат)

Ёғоч, оқ тунука, юмшоқ симдан фойдаланиб буюмлар тайёрлаш.

Ўқув дарслари ва лаборатория машғулоти

Ўқув дарси: «Уй макети тайёрлаш учун материаллар танлаш».

Лаборатория машғулоти. Болалар фойдаланадиган материалларнинг хоссалари билан танишиш ва уларни таққослаш.

Қоғоз, ёғоч, металлларни бир-бири билан таққослаш.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Табиатни ўрганиш қўлланмаси: «Ер сиртининг шакллари».

Экспериментларда ёзиб бориш учун ва сурат чизиш учун фанерадан ясалган планшет,

Ўлкани ўрганиш бурчагига қўйиладиган экспонатларни тахт қилиш.

Ўқув жадваллари.

Декоратив паннолар (қуритилган ўсимликлардан ясалган).

Ботаника ёзи (қуритилган барглardan ясалган) «Дала», «Боғ», «Полиз».

Қўлланмалар, ўйинлар ва аттракционлар учун ёғоч деталлар.

Ўқув пайкалида фойдаланиш учун ўлчов таёқчалари ва рейкалар, маркерлар.

Ўқув пайкаллари учун тиргак, доира ҳалқали қоziқча ва этикеткалар.

Йўл ўлчагич. Ип ғалтагидан қилинган пилдироқ (фанерадан ясалган), ғалтакни кесиб ясалган гилдиракли аравача, ғалтак аравача.

Асбоб ва қўлланмалар учун қулоқча ва илгаклар.

Лой ва пластилидан ясалган турли буюмлар: ўйинчоқлар, қушлар, ҳайвонлар, афсонавий қаҳрамонларнинг тасвирлари.

Табиий материаллардан (ёнғоқ, ер ёнғоқ, ғўза чаноғи, похол, новдадан), шунингдек, ингичка сим, юпқа тунука, газламадан арча ўйинчоқлари ясаш.

4. Техника соҳасида модель ясаш (14 соат)

Ўқувчиларнинг муайян райондаги техник қурилма ва инженерлик иншоотлари (кўприк, канал, радиоминора, темир йўл вокзали) ҳақидаги билимларини кенгайтириш.

Маҳаллий корхонадаги кишилар меҳнатининг ўзига хос хусусиятлари ва шароитлари тўғрисида, ишлаб чиқариш илғорларининг меҳнати ҳақида қисқача маълумотлар.

Берилган намуналар, жуда оддий техник расмлар, чизмалар ва тавсифлар асосида техник ўйинчоқлар, моделлар ва макетлар тайёрлай билиш. И. С. Сахаровнинг 1—2 «Конструктор—механик» деталларидан айрим ишларини бажариш.

Техник ўйинчоқ ва моделларни ишлаётиб намоиш қила билиш. Намойиш қилиш вақтида тушунтириб бериш, энг муҳим қисмларнинг номларини айта олиш.

Ўқув дарси: «Планер модели».

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Бино модели. Планер модели.

Транспорт машиналари (бульдозер, каток, самосвал)нинг модели.

Ричагли тарози.

Чигириқли қудуқ.

Электрлаштирилган энг оддий моделлар: «Чўнтак фонари» батареяси ҳамда лампочасидан фойдаланиладиган «Фонарь», «Юлдузча», «Светофор» ва бошқалар.

Флюгер (шамол кўрсаткич).

Мустақил магнит стрелкали компас.

Қурилиш майдонига экскурсия.

II бўлим

Б. ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИГИГА ОИД МЕХНАТ (12 соат)

Органик ва минерал ўғитлар. Гулзор учун дид билан декоратив ўсимликлар танлай билиш.

Илдизмева ва бир йиллик декоратив ўсимликлар танлай билиш кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш, ўғит бериш. Ер чопиш, қаторларни режалаш ёки жўяк режалаш, майсаларни яганалаш.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Қузда. Уқув-тажриба участкасида бажариладиган ишларни яқунлаш. Мактаб кўргазмасига материаллар тайёрлаш. Синф пайкали ва гулзорини гўнг солиб чопиш.

Еруғлик ва иссиқликнинг таъсирини ҳисобга олган ҳолда хона ўсимликларини жойлаштириш. Суғориш ва юмшатиш. Озиқлантириш, пуркаш ва дараза тубини ювиш. Декоратив ўсимликлар ва дуккакли ўсимликларни танлаш.

Қишлоқ мактаблари учун қўшимча ишлар

Пайкал, токзор, анор ва анжир дарахтларининг тағларини чоиб ўғитлаш. Ток, анжир ва атиргул қаламчаларини ўтқазиш.

Ёзда. Хона ўсимликлари: традесканция, бегона, яроғгул қаламчаларини ўтқозиш. Қаламчаларни парвариш қилиш қондалари.

Синф пайкалини экишга тайёрлаш: чопиш, хаскаш билан текислаш, қатор ёки жўякларни белгилаб чиқиш, илдиз олган қаламчаларни тупроққа кўчириб ўтқозиш.

Илдизмеваларнинг уруғларини экишга тайёрлаш.

Уруғларни экиш (тажриба ортириш). Ўсимликларни парвариш қилиш, майсаларга қараб таний билиш, сугориш, ерни юмшатиш, ўтоқ қилиш, яганалаш. Лавлаг ва бодринг экиш.

Гулзорда ишлаш: гулзорни хаскаш билан текислаш. Декоратив ўсимликларни экиш, ўтқозиш. Ўсимликларни парвариш қилиш.

Резавор-мева (анжир, узум) ларнинг қаламчаларини ўтқозишга тайёрлаш. Пайкални макер ёрдамида режалаш. Қаламчаларни ўтқозиш, сугориш ва ер сиртини гўнг ва шунга ўхшаш нарсалар билан юпқа қилиб қоплаш.

Тажриба ишларнинг тахминий тематикаси

Илдизмевалар зичлигининг ҳосилга таъсири.

Илдизмеваларни кузда экиш, уларнинг етилиш муддати ва ҳосилга таъсири.

Минерал (ёки органик) ўғитлар билан озиқлантиришнинг илдизмева ҳосилига таъсири.

Колхоз (совхоз) полизи, даласи, мева-резавор боғига экскурсия,

III бўлим

В. ҲЗ-ҲЗИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА УЙ-ЎЗҲОҲ МЕҲНАТИ (2 соат)

Турар жойни саранжом-саришта тутиш (1 соат)

Хонани шамоллатиш усуллари; ҳўл супурги ёки чўтка билан супуриш, мебель ва дераза тағларини намлатта билан артиш.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Синф хонасини артиб тозалаш, мебель ва дераза тагларини нам латта билан артиш.

Мактаб ошхонаси ва буфетида ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (1 соат)

Ошхона дастурхонини тузаш, идиш-товоқларини ювиш қоидалари.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Уйда ҳамда мактаб хонаси ёки буфетида дастурхон тузашда, идиш-товоқ ювишда қатнашиш.

III СИНФ

(70 соат)

И бўлим

А. ТЕХНИКАГА ОИД МЕХНАТ

1. Қоғоз ва картон билан ишлаш (12 соат)

Фабрикаларда қоғоз ва картон тайёрлаш тўғрисида қисқача маълумотлар. Қоғоз ва картон тайёрлашда ишлатиладиган хом ашё, ёғоч, похол, қамиш, макулатура, латта-путта.

Буюм тайёрлашда қоғоз ва картоннинг хусусиятларини ҳисобга олиш (қийшайиб қолиш ва бўртиб чиқишларнинг олдини олиш).

Буюм яшашнинг самарали планини ишлаб чиқиш.

Тайёр ёки ўзлари тузган оддий техник расм ва чизмалардан фойдаланиб, ясси ёки ҳажмий буюмлар тайёрлаш.

Ўқув дарслари ва лаборатория машғулотларининг тахминий руйхати

Ўқув дарси: «Папье-маше» (эпг оддий пластик масса). Папье-маше ишлатиб тайёрланган ўйинчоқ, қутнча, идиш, қўғирчоқлар.

Лаборатория машғулотлари: Елимлаб ёпиштириш йўли билан қоғозни энига ва бўйига узайтиришни текшириш.

Елимлаб ёпиштиришда қоғознинг буришиб қолиш сабаблари.

Картонга елимлаб қоғоз ёпиштирганда картоннинг бўртиб чиқиш сабабларини текшириш.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Геометрик шакллар: куб, брус (параллелепипед, цилиндр) моделларини яшаш (уларнинг ёйилмасини ва бичимини тайёрлаш йўли билан).

Коллекция учун қопқоқли қутилар тўплаш.

Қўл ҳунари буюмлари солинадиган қопқоқли қути.

Табиий материаллар коллекцияларини монтаж қилиш (табиатни ўрганиш ва ўлкани ўрганиш дарслари учун).

Думалоқ (цилиндр) қаламдон.

Ҳар хил мақсадларда ишлатиладиган папкалар.

Кичик китобларни муқовалаш.

Пионер отряди ва звеноларининг бурчаги.

Картойдан қилинган пюпитер (таглик).

I синфда ишлатиладиган картон андазалар (I синф ўқувчилари учун қўлланмалар).

Табиатни ва тажриба участкасини кузатиш кундалиги.

Қоғоз ва картондан ясалган арча ўйинчоқлари ва безаклари.

Палетка.

Босмаҳонага экскурсия.

2. Газлама билан ишлаш (12 соат)

Қавиш ва улаб тикиш, «занжирсимон» ёки «илма попоп», «арчасимон», «айри» чоклар тикиш, илмоқ билан тўқиш.

Тўқув станогини ҳақида қисқача маълумотлар, тўқиш рамаси—тўқиш станогининг дастлабки кўриниши. Газламада шпнинг, яъни асос ва арқоқнинг ўзаро ўрилиши. Моки.

Ўқув дарслари ва лаборатория машғулоти

Ўқув дарслари: «Газлама қандай тайёрланади», «Газламанинг турмушда ва техникада ишлатилиши».

Лаборатория машғулоти: Лупа (линза) ёрдамида газлама ипларининг ўзаро ўрилишини кўздан кечириш.

Газламаларнинг «ўнг» ва «тескари» томонлари.

Авра билан астарни бир-бирдан фарқ қила олиш.

Ҳар хил газлама турларини пайпаслаб бир-бирдан фарқ қила билиш.

Газлама, қоғоз ва ёғочни бир-бири билан таққослаш.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Безакли чок намунасига қараб тайёрланган сочиқ.

Каштали қўл ишлари солинадиган халтача.

Дастрўмол учун халтача, санитар сумкаси.

Кийим-кечак ямашнинг усули. Тўрлаб ямаш.

Тўрлаш.

Оёқ кийимига патак тайёрлаш.

Пионер қалпоқчаси — пилотқаси.

I синф ўқувчилари учун кийим илгич.

Тўқиб шапка (бош кийими) тайёрлаш.

Мактаб устахонаси, тикув фабрикаси ва ательега экскурсия.

3. Турли материаллар билан ишлаш (12 соат)

Ярим фабрикатлардан фойдаланишда бажариладиган асосий операцияларни бажара билиш ва турли материалларни қўл билан иштай билиш. И. С. Сахаровнинг ёш конструкторлар учун тузилган 2—23 — «Конструктор — механик» тўплами деталларидан фойдаланиб моделлар тайёрлай олиш.

Ўқув дарси. Турмуш ва техникада пластик массалар (кийим-кечак, идиш-товоқ ва уй-рўзғорда ишлатиладиган бошқа буюмлар, техник ўйинчоқлар)нинг ишлатилиши.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахминий рўйхати

Кўчат ўтқазишда ишлатиладиган қозиқчалар. Тирговуч қозиқчалар.

Режа.

Ватерпас.

Гимнастика таёқлари.

Кўрсаткич таёқча.

Эстафета таёқчаси.

Байроқча дастаси.

Бирор участка — пайкалнинг планини олиш учун фанерадан ясалган планшет.

Оддий эккер (тахта ёки фанерадан қилинган планшетга ўрпатилган).

Кўчат ўтқазиладиган оддий яшиқлар.

Табиатни ўрганиш моделларини солиш учун яшиқ.

«Жой рельефи» модели.

«Дарё ва ундаги иншоот» модели.

«Денгиз қирғоғи» модели.

Қуритилган ўсимликлардан фойдаланиб ясалган ботаника лотоси. «Дала», «Пичанзор», «Бошқа мамлакатларда ўсадиган ўсимликлар».

Стол устига қўйиб ўйнатиладиган турли ўйинчоқлар.

Турли жумбоқлар.

Симдан ясалган жумбоқлар.

Стол устида кўрсатиладиган қўғирчоқ театри учун бутофория деталлари.

«Турли мамлакатларда яшайдиган ҳайвонлар», «Болаларга таниш эртақларнинг қаҳрамонлари» (масалан, «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ»дан олтин балиқ ва чол) темалари асосида лой ёки пластилиндан турли шакллар яшаш.

Лой ёки пластилиндан геометрик шакллар (куб, шар, пирамида) яшаш.

4. Техника соҳасидан модель яшаш (14 соат)

Меҳнат қуроли (нина, пичоқ, бигиз) ҳақида қисқача маълумотлар.

Ишлаб чиқаришда, транспортда ва турмушда электр энергиясидан фойдаланиш.

Мустақил қуриш — яшаш элементларини ўз ичига

олган энг яхши техник моделлар тайёрлаш юзасидан мактабда ўтказиладиган конкурсда қатнашиш.

Болалар учун чиқарилган металл конструктор ва «Ёш электрик»нинг оддий тўпламидан фойдаланиб, от-вёртка, гайка калити ёрдамида модель ва макетларни йиғиш ва қисмларга ажрата олиш.

Электрда фойдаланишни амалда кўрсатиш, электр занжирининг асосий қисмлари: ток манбаи (чўнтак фонарчаси батареикаси), ўтказгичлар, изоляция материали, ток қабул қилувчилар (электр асбоблари), выключатель (узгич)лар.

Амалий ишлар ва буюмларнинг тахмий рўйхати

Симли телефон.

Ричагли тарозилар.

Вертолёт (энг оддий «пашша») модели И. С. Сахаровнинг «Конструктор — механик» ва «Ёш техникларга совға» деталларидан альбомлардаги намуналарга қараб яққа ва коллектив бўлиб турли техник қурилмаларнинг моделларини ясаш.

Энг оддий электр занжири: ток манбаи — чўнтак электр фонарчасининг батареикаси, ўтказгич, истемолчи (выключатель ишлатиб).

Ўйинчоқ-уйни электр билан ёритиш модели.

Ёруғлик телеграф модели.

Светофор модели.

Электромагнит модели (кўтаргич кран).

Электр станциясига экскурсия.

II бўлим

Б. ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИГИГА ОИД МЕХНАТ (15 соат)

Ўсимликларни кўчат қилиб ўстирганда уларнинг ўсишини ва ривожланишини бошқариш.

Ўсимликларни ўстириш соҳасида ҳосил қилиниши лозим бўлган янги кўникмалар: гулзорларни планлаштириш, режалаш, кўчат қилиш, уни ерга кўчириб ўтқазиш, ўтоқ қилиш, гул-декоратив ўсимликлар уруғини, илдизини ерга кўмиш (экиш).

Қишлоқ мактабларида мева дарахтларини, резавор-меваларни парвариш қилиш соҳасидаги энг оддий ишлар.

Амалий ишларнинг тахминий рўйхати

Кузда. Илдимевалар ҳосилини йиғиш ва ҳисобга олиш. Тажрибаларни яқунлаш. Муваффақиятли чиққан эксперимент натижаларини мактаб (район) кўргазмаси учун танлаб олиш.

Синф пайкалини, I синф пайкали ва коллектив участка ерлари ҳамда гулзорини кузги ишлаш.

Картошкагул ва гладиолус гулининг илдизини қазиб олиш, уларни қишда сақлаш учун тайёрлаш. Лола, наргис, нилуфар, кўп йиллик гул-декоратив ўсимликларнинг илдизларини ўтқазиш.

Қишлоқ мактаблари учун қўшимча ишлар

Резавор-мева буталари ва мева дарахтларини қишга тайёрлаш (тана ва асосий шохлардаги қуриган пўстни, қурбақа ўти, мох кабиларни қириб ташлаш, дарахт тубига ва резавор-мевалар эгатларига ўғит солиш, чопиш, буталарни эгиб бойлаш). Резавор-мева буталарини ўтқазиш.

Ёзда. Хона ўсимликларини новда ва илдизларидан кўпайтириш.

Хона ўсимликларини кўчириб ўтқазиш.

Яшиқларда помидор, қалампир, бақлажон кўчатлари ўстириш. Бу кўчатларни айрим тувакларга (парникларга) ўтқазиш.

Гуллар (астра, циния ва бошқалар)ни ерда кўчат қилиш. Кўчатларни парвариш қилиш.

Синф пайкали, I синфлар пайкали, коллекция участкаси ва гулзорини баҳорги экишга тайёрлаш. Коллекция участкасига экин экиш ва ўтқазиш (коллекция участкасига экиш учун ўсимликлар танлашда ўқитувчи табиатни ўрганиш программасига амал қилиб, фақат сабзаёт экинларинигина эмас, балки мактаб жойлашган зонага хос дала экинлари ҳам танлайди).

Кўп йиллик ўсимликларни баҳорда парвариш қилиш.

Картошкагул, гладиолус картошкаларини ва кўчатларини ерга ўтқазиш, уларни парвариш қилиш.

Резавор-меваларнинг таглари ва эгатларини юмшатиш. Ток, анор, анжирни очиш ва тирговучлар қўйиш.

Сабзавот-кўчатларини ерга ўтқозиш, қулупнай кўчатини ўтқозиш, ерга гўнг ва минерал моддалар солиш.

Тажриба ишларининг тахминий тематикаси

Органик ва минерал ўғитлар билан озиқлантиришнинг кўчатлар ўсишига ва ривожланишига таъсири.

Учини ва ортиқча ён шохларини олиб ташлаш — чеканка қилишнинг помидор ҳосилига таъсирини аниқлаш.

Теплица, оранжерия тажриба станцияси ва бошқа жойларга «Инсон табиатни ўзига бўйсундиради ва ўз мақсадларига мослаб ўзгартиради» деган темага бағишлаб экскурсия ўтказиш.

III бўлим

В. ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ва уй-рўзғор меҳнати (2 соат)

Турар жойни саранжом-сарипшта тутиш (1 соат)

Тахминий амалий ишлар

Синф хонасини ва уйда ўз хонасини саранжом-сарипшта тутишда ва безатишда қатнашиш. Ҳовли ва уй олдини супуриб-сидириш.

Мактаб ошхонаси ва буфетида ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (1 соат)

Дастурхон атрофида ўзини тутиш қоидаларини мустаҳкамлаш, чойнак ва идиш-товоқларга қараш қоидаларини такомиллаштириш. Байрам дастурхонини тузашда қатнашиш.

Сабзавотдан салатлар тайёрлаш.

Тахминий амалий ишлар

Чойнак ва товоқларни ювиш. Дастурхон тузаш. Сабзавотдан салатлар тайёрлаш.

Қишлоқ мактаблари учун қишлоқ
хўжалик меҳнатига доир ёзги
ишларнинг тахминий мазмуни

I синф

Бир йиллик ўсимликларни ўстиришни давом эттириш: тирговучлар қўйиш, ерни юмшатиш ва ўтоқ қилиш, суғориш, гулдасталар тайёрлаш, етилишига қараб уруғликлар тўплаш ва ҳисобга олиш, уларни қуритиб сақлаш.

Юқори синф ўқувчиларига мева ва резавор-мева ҳосилини йиғиб олишда, зараркунадаларга қарши курашишда кўмаклашиш, тўкилган ҳосилни йиғиш.

II синф

Илдизмеваларни парвариш қилишни давом эттириш, ягана қилиш, ҳосилни йиғиш ва ҳисобга олиш. Резавор-мева буталарини парвариш қилиш, ерни юмшатиш, ўтоқ қилиш, қўшимча озиқлантириш, суғориш.

Мева ва резавор-мева ҳосилини йиғиб олишда ҳамда зараркунадалар билан курашишда юқори синф ўқувчиларига кўмаклашиш, тўкилган ҳосилни йиғиш, чўғурчуқ ва боққа зарар келтирадиган капалакларни йиғиш.

Гулзорни юмшатиш, ўтоқ қилиш, қўшимча озиқлантириш, суғориш, тирговичлар қўйиш, гулдасталар тайёрлаш.

III синф

Ўтқазилган ўсимликларни парвариш қилиш: қўшимча озиқлантириш, суғориш, ерни юмшатиш, ўтоқ қилиш, уч ва ён шохларини қирқиб ташлаш (чеканка қилиш), тирговичлар қўйиш. Ҳосилни йиғиш ва ҳисобга олиш.

Коллекцион участка ва гулзорни парвариш қилишнинг давом эттириш. Сабзавот ва резавор-меваларни пар-

вариш қилишни давом эттириш: ўсимлик тупларини ва эгатларини юмшатиш ҳамда ўтоқ қилиш, қўшимча озиқлантириш ва суғориш.

Кулупнай, узум, анор, анжир ҳосилини йиғиш ва ҳисобга олиш. Эгатларга ўғит солиш, чопиқ қилиш.

Боғ ва полиз зараркунандаларига қарши кураш: капалакларнинг уяларини топиш ва куйдириш, дарахт таналарига «ғов камар»лар боғлаш, боғ ва полиз зараркунандаларини куйдириш, тўкилган ҳосилни териб олиш. Ғўзани чеканка қилиш, тут дарахтларини парвариш қилиш.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ

УЎҚТИРИШ ХАТИ

Умумий таълим мактабларида жисмоний тарбия ўқувчиларни ҳаётга, ижтимоий-фойдали меҳнатга, Ватан муҳофазасига тайёрлаш мақсадида, уларнинг бекамму кўст камол топишларига хизмат қилади. Мактабдаги жисмоний тарбия умумий таълим характерида бўлиши, болалар организмга ҳар томонлама таъсир кўрсатиши керак. Мактабда жисмоний тарбиянинг вазифаларп қуйидагилардан иборат.

1. Ўқувчилар соғлигини мустаҳкамлаш, уларнинг жисмоний жиҳатдан тўғри, чинқиб ўсишларига кўмаклашиш.

2. Ўқувчиларда одамнинг жисмоний камолоти ва бунга муайян иқлим шароитида ёки бошқа хил шароитда қандай йўллар билан эришиш ҳақидаги махсус билимлар системаси ҳосил қилиш; ўқувчиларга гигиена малакалари бериш; уларни гавдани тўғри тутишга, физкультура ва спорт билан систематик шуғулланишга одатлантириш.

3. Ҳаракатнинг асосий сифатларини (тезкорлик, кучқувват, чидамлик, чаққонлик, эпчилликни) ҳар томонлама ривож топтириш.

4. Мактаб болаларини табиий ҳаракат қилишга, ўз ҳаракатларини идора қила билишга, ортиқча ҳаракатларсиз нафис ҳаракат қилишга одатлантириш; ҳаётда ва спортда зарур бўлган янги ҳаракатларга кўнниктириб, шундай ҳаракатлар қила билишга ўргатиш ҳамда уларда мавжуд кўникмаларни янада ривожлантириш.

Оила билан мактаб бир мақсадни кўзлаб иш тутсагина, мактаб болалари мактабда ва уйда жисмоний машқлар қилаётганда онгли ҳамда мустақил бўлишларига эришилсагина, бу вазифаларнинг барчаси муваффақият билан амалга оширилиши мумкин.

Жисмоний тарбиянинг мактабдаги асосий формалари қуйидагилардан иборат: жисмоний тарбия дарслари, ўқувчининг кун тартибидаги жисмоний машқлар (физкультпаузлар, танаффус вақтларида ва дарсдан кейин ўтказиладиган соғломлаштириш тадбирлари).

1—3 синфлар учун программа икки вариантда берилган. Биринчиси асосий гимнастика, ҳаракатли ўйинлар ва сувда сузишдан иборат.

Дарс соатларининг сеткаси
Сузиш машғулоти ўтказишга шароити бор
мактабларнинг I—III синфлари учун

Синфлар	Асосий гимнастика ва ҳаракатли ўйинлар	Сузиш ва ҳаракатли ўйинлар	Соатлар жами
I	30	42	72
II	30	42	72
III	42	30	72

Кундалик жисмоний машқлар жисмоний тарбиянинг яна бошқа воситалари (сувдан, қуёшдан, ҳаводан фойдаланиш) билан қўшиб бажарилса, шахсий ва ижтимоий гигиена талабларига риоя қилинса, ундай машқларнинг нафи янада ортади. Машғулотларни кўпроқ очиқ ҳавода галма-галдан гоҳ соя, гоҳ кунгай жойда ўтказиш, нам сочиқ билан баданни ишқалаш, устдан сув қўйиш, чўмилиш ҳамда оқар сувли бассейн ёки махсус ҳовузи бор жойларда I синфдан бошлабоқ, сузишдан махсус машғулотлар ўтказиш тавсия этилади.

Сузишдан машғулот ўтказишга шароити бўлмаган мактаблар учун I—III синфлар программасининг иккинчи (то шароит яратилгунча, вақтинча) варианты берилган.

Дарс соатларининг сеткаси
Сузиш машғулоти ўтказишга шароити
бўлмаган мактабларнинг I—III синфлари учун

Синфлар	Асосий гимнастика	Ҳаракатли ўйинлар	Соатлар жами
I	42	30	72
II	42	30	72
III	42	30	72

I—III сифларда асосий гимнастика машқларини майдончада, залда ёки табиий шароитда ўтказилаётганда, фақат дарс ўтиш билан чегараланиб қолмай, балки вақти-вақтида сайр қилиб юриш билан алмаштириб туриш тавсия этилади.

Мактабда ўқитиш жараёнида болаларга ҳамма вақт гавдани тўғри тутишни ўргатишга катта эътибор бериш лозим. Программада қоматни тўғрилайдиган, дадил қаддам ташлайдиган махсус машқлар бор. Буларни ўргатишда юриб кетаётганда ҳам, бир жойда турганда ёки ўтирганда ҳам гавда ҳолатини онгли назорат қилиш одат бўлиб қолишга алоҳида эътибор бериш керак. Программада ҳаракатни умумий координация қилишни ўстирадиган, гавда мускулларини пиштадиган, нафас органларини ривожлантирадиган, вестибуляр аппаратни мустаҳкамлайдиган машқлар каби яна бир қанча машқлар кўпроқ берилган. Бу жиҳатдан ҳаракатли ўйинларнинг муҳим аҳамияти бор.

Программада ҳаракатни умумий координация қилишни ўстиришга, қўл бармоқлари кучини кўпайтиришга ёрдам берадиган ўйинлар; мувозанат сақлаш, вестибуляр аппаратини чиниқтириш элементлари бўлган ўйинлар берилган. Болалар боғчасида ўргатилган машқлар билан мактабдаги машғулотларни ўтишда маълум изчиллик бўлиши учун музикали ўйинлар алоҳида бўлимда берилган. Кузатувчанликни, эътиборни, замон ва маконда мўлжал ола билишни кўпроқ ўстирадиган ўйинлар махсус бўлимни ташкил этган. Программага ўзбек халқ ўйинлари ҳам киритилган.

Утилиши шарт бўлган асосий материал сифатида сузиш биринчи бор жисмоний тарбия программасига киритилди. Ўсиб келаётган организмнинг гармоник ривожланишида сузиш машғулотларининг аҳамияти жуда катта. Сузиш жараёнида юрак-томир системаси, нерв фаолияти, вестибуляр анализаторнинг ишлаши такомиллашади. Сузиш машғулотлари умуман, жазирама иссиқ вақтларда эса айниқса, организмнинг иш қобилиятини анчагина орттиради. Программадаги сузиш бўлими ўрганишга қулай тартибда, машғулотлар рўйхати тариқасида берилган. Ҳар дарсдаги машқлар миқдорини, уларнинг оғир-енгиллигини, ўқувчиларнинг саломатлиги, жисмоний камолоти ва жисмоний чиниққанлиги даражасини, қанчалик сувга ўрганганлигини, шунингдек, ташқи (ҳа-

воининг, сувининг ҳарорати, шомол тезлиги, қуёш радиацияси каби) шаронгларни ҳисобга олиб, ўқитувчи белгилайди. Программага сувда ўтказиладиган ҳаракатли ўйинлар ҳам киритилган.

Сузиш учун ажратилган соатларни сузишни ўргатиш методикасини биладиган мутахассис ўқитувчи бериши лозим.

Сузиш машғулотларини ўқув йилининг I ва IV чоракларида табиий ёки сунъий ҳовузларда ўтказса бўлади. Усти ёпиқ ёки сув иситиладиган очиқ бассейнлари бор шаҳарларда, бошлангич сузиш мактаблари ташкил этиш ёки бассейндаги бошқа хил иш формаларини қўллаш йўли билан бундай бассейнлардан фойдаланиш керак бўлади.

Ўқув ишларини планлаштириш

Мактабда ўқув ишларини планлаштиришдаги асосий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат: 1. Ўқув соатлари ва ўқув материални чоракларга тақсимлаш йиллик графиги. 2. Бир чоракдаги ўқув ишлари графиги. 3. Дарс соатининг иш плани. 4. Дарс конспекти.

Программанинг ҳар бўлимига ажратилган соатлар чоракларга тақсимлаб чиқилади (агар сузиш машғулотлари ўтказилмайдиган бўлса, графикка киритилмайди). Бундай тақсимот қилишда, ўқитувчи иқлим шароитини ва мактабдаги конкрет иш шароитини ҳисобга олади. I—III синфлар учун битта график тузилади.

Ўқув соатлари ва ўқув материални чоракларга тақсимлаш йиллик графиги... синф учун

Программа бўлимаари	I 18 соат	II 14 соат	III 22 соат	IV 16 соат	Соатлар жами
Асосий гимнастика					
Ҳаракатли ўйинлар					
Сузиш					

. . . чоракдаги ўқув ишлари графиги

Ўқув материали- нинг мазмуни	Дарслар тартиби																		
	1:	2:	3:	4:	5:	6:	7:	8:	9:	10:	11:	12:	13:	14:	15:	16:	17:	18:	

Ўқув материалини ўрганиш бутун чорак давомида рационал тақсимланиши учун ўқув ишлари графикни олдиндан тузиб чиқиш керак.

Графикнинг бундай муфассал бўлиши, чорак давомида ҳар дарс соатига иш плани тузишни енгиллаштиради. Дарс соатининг иш планида дарснинг асосий қисми анчагина тўла белгилаб чиқилади. Дарс конспекти ҳамма фанлар учун умумий тарзда тузилади.

Ўқув материални бир чоракка планлаштиришда қўйилган вазифаларни, ўқув нормативларини назарда тутиш лозим. Бир чоракка мўлжалланган жисмоний машқларни шундай планлаштириш керакки, ўқувчилар уларни ўзлаштириб, белгиланган нормаларни топшира оладиган бўлсинлар. Маълум кўникмани билиб олиш учун мустақкамлаш ва такомиллаштириш бир-биридан ажраб қолмаслиги керак. Контрол машқлар миқдори бир чоракда 4—5 хил турдан ортмаслиги лозим.

План тузаётгандаёқ кўпчилик дарсларни, жумладан гимнастика дарсларини очиқ ҳавода ўтказганда гигиена талабларига риоя қилиш шарт. Майдонча сув сепилган, сатҳи текис, соя жойлари бор бўлиши керак. Ҳавонинг ҳароратига қараб кўпроқ ёки озроқ машқ қилиш нормаларига риоя қилиш керак.

Жисмоний тарбия дарслари жадвалнинг биринчи ёки охириги соатларига қўйилмаслиги керак. Жисмоний тарбия дарслари икки кун қаторасига қўйилмайди, дарслар орасида камида икки кун узилиш бўлиши керак. Дарсларнинг ҳафта давомида текис тақсимланиши жисмоний машқлар натижасини ҳисобга олиш ва кўпроқ ёки камроқ машқ қилишни белгилаш учун қулай бўлади.

Жисмоний тарбиядан чорак баҳоси ва йиллик баҳо чорак ёки йил давомида ўқув нормаларини топширишда қўйилган баҳолардан чиқарилади. Ўқув нормаларини топшириш эса мумкин қадар синф мусобақаларида ўтказилиши керак.

Ҳамма ўқувчилар йилига икки марта медицина текширувидан ўтишлари керак. Соғлиқни сақлаш министрлиги 1962 йил 17 июлда 360- буйруқ билан СССР да жисмоний тарбия устидан врач назорати ўрнатиш ҳақида низом гасдиқлаган. Шу низомга асосан мактабларда медицина текшируви бутун бир чорак давом этмай, балки сентябрда тугалланиши шарт.

Жисмоний машқлардан вақтинча озод этилган ўқув-

чилар дарсда бўлишлари мажбурий. Ўқитувчи улардан судьялар, ташкилотчилар каби ёрдамчилар сифатида фойдаланиши мумкин.

Тайёрлов медицина группасига ўтказилган ўқувчиларни врач билан ўқитувчи доимий кузатиб боришлари керак. Бундай ўқувчилар билан жисмоний тарбия дарсида енгилроқ режим асосида ишланади. Лекин ўқитувчи бу ўқувчиларнинг 1—2 йилдан кейин асосий медицина группасига ўтишларини унутмаслиги керак. Уларнинг ҳар бирига алоҳида эътибор бериш, машқларни бажаришдаги талабни аста-секин орттира бориш, кучларига яраша қўшимча уй вазибалари бериш, ота-оналар билан яқин муносабатда бўлиш, уйдаги жисмоний тарбия режими талабларининг бажарилишини назорат қилиб бориш, умумий жисмоний тайёргарлик секциясига жалб этиш, бассейнлардаги «Согломлаштириш группа»ларга юбориш каби тадбирларга роя қилинса, соглиги сусайган болалар юқорида кўрсатилган муддатда асосий группага ўта оладилар.

Ўқитувчи болаларни донмо жисмоний машқ қилишга одатлантириши керак. Шу мақсадда уйда соғломлаштириш тадбирларини кўриш учун махсус программа тавсия этилган.

Тавсия этилаётган программада илгариги программага нисбатан анчагина янгиликлар бўлгани учун, авторлар коллективи амалий ходимлардан программани мукаммалроқ ва қулайроқ бўлишига ёрдам берадиган мулоҳаза ва таклифлар олишни умид қиладилар.

I-СИНФ

Умумий назарий маълумотлар

Биринчи синф ўқувчисининг кун тартиби. Баданни ва оғиз бўшлиғини озода тутиш шахсий гигиена талаблари.

Гимнастика вазибалари

1. Сафланиш ва қайта сафланишлар вақтида сафдаги ўз жойини тез топиб олишга ўргатиш.
2. Гавдани ҳамма вақт тўғри тутишга одатлантириш.
3. Эркин қадам ташлаб юриш ва югуришга ўргатиш.
4. Сакраганда ва машқ асбобидан ерга сёқ учида майин тушишга ўргатиш.

5. Улоқтириш томонига юз ўғириб бир жойда туриб, енгил буюмларни улоқтиришга ўргатиш.

6. Югуриб келиб баландликка ва узунликка сакраганда бир оёқда депсинишга ўргатиш.

7. Ойда 1—2 марта эрталабки гигиена гимнастикаси комплексини бажаришга (5—6 машқдан иборат) ўргатиш.

8. Биринчи синф ўқувчисининг шахсий гигиенаси, ҳаракат режими ҳақида қизиқарли формада қисқача тушунча бериш; юриб кетаётганда, бир жойда турганда партада ёки стулда ўтирганда гавдани тўғри тутишни тушутириш ва болалар уни мустақкам ўзлаштириб олишларига эришиш; катталар назорати остида ва уларнинг ёрдами билан мактаб ва уй кун тартибидаги жисмоний машқларни систематик бажаришга одатлантириш.

9. Уюшқоқликка, ташаббускорликка, мустақилликка ҳоли-қудрат ижодий иш тутишга ва коллектив ҳаракат қилишга одатлантириш.

Назарий маълумотлар

Гимнастика дарсларида ўқувчиларга қўйиладиган талаблар.

Эрталабки гигиена гимнастикасининг ва уйга берилган топшириқларни ишлаётгандаги физкультпаузанинг аҳамияти.

Амалий материал

Гимнастик сафланиш ва қайта сафланишлар. Қолоннага сафланиш, шеренгага сафланиш. Колоннага биттадан сафланиб юриш. «Становись!», «Разойдись!», «Шагом марш!», «Класс стой» командаларини ижро этиш. Шеренгадан қайта сафланиб қўл ушлашиб донра ҳосил қилиш. Колоннада ва шеренгада турганда қўллар узунлигида орани очиш.

Турган жойда сакраб ва оёқларнинг бирини олиб, бирини қўйиб ўнгга (чапга) бурилиш. Биттадан сафланиб турганда колоннадан, ҳар отделение ўзининг олдиндан белгиланган жойига бориб, колоннага учтадан, тўрттадан сафланиш.

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Буюмларсиз машқлар: асосий тик туриш, оёқларни кериб

туриш. Қўлларнинг ҳолатлари пастда, ён томонларда, юқорида, белда, орқада, бош орқасида, елкаларда. Қўз-ни юмиб ва юммасдан, қўлларни турли суръат билан асосий йўналишларида ҳаракат эттириш. Нафасга мос-лаб, қўлларни «бош орқасида», «елкаларда» ҳолатда бир оз тутиб туриш. Оёқлар учида кўтарилиш. Қўлларга тая-ниб чўққайиш. Гавдани тўғри тутишга аҳамият бериб, қўлларни турли ҳолатда (ён томонларда, бош орқасида) тутиб чўққайишлар. Гавдани энгаштириш ва буриш (бир неча марта такрорлаш). Тақлид қилиш машқлари: «Ўтин ёриш», «Лайлак», «Тегирмон», «Насос», «Балиқча».

Турган жойда сакрашлар: иккала оёқда, (оёқларни жуфт қилиб, оёқларни кериб), бир оёқда. Шу машқлар-нинг ўзини 90° айланиб (турли суръатда, кўзни юммас-дан ва юмиб), нафасга мослаб ижро этиш.

Қатта тўп билан бажариладиган машқлар. Тўпни до-ира бўйлаб узатиш; колоннада биттадан турганда, бош-дан ошириб кейинда турганга узатиш. Оралиғи 3—4 қа-дам икки шеренгада туриб, тўпни юмалатиб бир-бирига ўтказиш. Тўпни юқорига отиб илш.

Қоптокчалар билан бажариладиган машқлар. Қоп-токни юқорига отиб, икки қўллаб илиш. Қоптокни ерга уриб сапчитиб, икки қўллаб илш. Қоптокни 2—3 м ба-ландликда деворга уриб, икки қўллаб илиш. Қоптокни юқорига отиб, қўшимча ҳаракатлар (чапак чалиб, чўқ-қайиб туриб) қилгандан кейин, илиш. Қоптокни ерга уриб, қўшимча ҳаракатлар қилиб илиш. Қоптокни ўрга-нилган усуллар билан бир қўллаб ва икки қўллаб бир-биринга отиб илиш (оралиқ 3—4 м).

Қоматни расолайдиган ва оёқ мускулларини пишта-диган машқлар. Бўйинни, куракларни, думбани, то-вонларни деворга теккизиб туриб, девордан олдинга 3—4 қадам қўйиб яна қайта ўз жойинга туриш; бўйинни ва куракларни деворга теккизиб туриб чўққайишлар; деворга орқа ўгириб туриб, қўлларни ён томонларга кўтариш. Бошда — 150—200 грамм юк билан оёқлар учида кўтарилиш, одимлаб юриб скамейкага чиқиш, гимнастик скамейкада юриш.

Оёқлар учида кўтарилиш ва қайтиб оёқлар таги-ни ерга тўла теккизиш. Оёқлар тагининг ташқари ёнла-рида юриш. Оёқ тагидаги ботиқ ерларни буюм устига қўйиб, чамбарак, гимнастик таёқча, арқон устида юриш; гимнастик таёқча устига оёқлар тагининг ўртасини қў-

йиб туриб гоҳ устига оёқлар учини теккизиш; ҳар хил майда буюмларни оёқ панжалари билан тутиш ва бир жойдан иккинчи жойга олиб қўйиш.

Тирмашиб чиқиш. 20—30° қиялатиб қўйилган гимнастик скамейкага тўрт оёқлаб тирмашиб чиқиб тушиш, ёнламасига (ўнгга, чапга) тирмашиб юриш.

Тўсиқдан ўтиш. Баландлиги 80 см гача бўлган тўсиқдан ошиб ўтиш.

Мувозанат сақлаш. Баландлиги 60 см скамейкада якка чўпда қўлларни турли ҳолатда тутиб юриш; тўп ва коптокча олиб юриш, бошга майда буюмлар қўйиб юриш, олдинга жуфтлама қадам ташлаб юриш. Ерда ва юқори кўтарилган таянчда кўз юмиб ва кўз юммасдан оёқлар учида туриш, бир оёқни иккинчисидан олдин қўйиб туриш. Яккачўпдан, скамейкадан 15—20 см баландроқ тортилган чизимчадан ҳатлаб юриш. Яккачўп, скамейка устида бошга бирон нарса қўйиб чўққайиш. Баландлиги 50 см скамейка устига чиқиб ва тушиш.

Акробатика. Ўтирганга, ётганда, чўнқайганда гужанак бўлиш. Қўлларга таяниб чўнқайиб ўтирган ҳолатдан орқага думалаш ва олдинга думалаб, ўтириб гужанак бўлиш. Бир тиззага таяниб туриш, ярим шпагат ҳосил қилиш. Ерга қараб ётиб белни букиб, қўлларни ён томонларга узатиб, оёқларни ердан узиш («Балиқча»).

Танца қадамлари. Бир мақомда юриш. Олдинга ва ён томонларга жуфтлама қадамлар қўйиш. Дикирлаб қадам қўйиш. Оёқ учини ташқарига буриб юриш.

Юриш югуриш. Гавдани тўғри тутиб, кенг эркин одимлаб юриш. Қўлларни турли ҳолатда (белда, орқада, бош ортида) тутиб, оддий юриш, оёқлар учида юриш, оёқлар тагининг ташқи ва ички ёнларида юриш. Уқитувчи санаб турганда қараб юриш. Чапак чалиб юриш. Ҳамма бараварига санаб юриш. Гавдани тўғри тутиб ва тўғри нафас олиб югуриш. Гоҳ югуриб гоҳ юриб (20 м югуриш, 10 м — юриш) 60 м масофани босиб ўтиш.

Узун аргамчининг айланиши йўналган томондан унинг тагига кириб, икки оёқда оралиқ сакрашлар аралаш сакраб нариги томонга чиқиб кетиш. Қисқа аргамчи билан турган жойда икки оёқда оралиқ сакрашлар аралаш сакраш. 60 см гача чуқурликка сак-

раб, майин тушиш. Турган жойдан узунликка сакраш. Рўпарадан югуриб келиб, бир оёқда депсиниб баландликка сакраб, икки оёқда ерга майин тушиш (планканинг, чизимчанинг баландлиги 40 см) 5—6 қадамдан югуриб келиб, узунликка сакраб ерга икки оёқда майин тушиш.

Улоқтириш. Улоқтириш йўналишига юз ўгириб туриб, 2,5 м баландликда ўрнатилган 1×1 м ўлчамдаги шчитга 2 м наридан ўнг қўлда, кейин чап қўлда бош ортидан коптокча отиш. Шунинг ўзи, аммо масофа аста-секин ошириб борилади: ўгил болалар 6 м гача, қиз болалар 4 м гача.

Ўқув нормалари ва талаблари

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Зарядка комплексини бажариш. Коптокчани отиш ва илиш.

Тирмашиб чиқиш. Гимнастика деворчасига чиқиш ва тушиш.

Мувозанат сақлаш. Баландлиги 60 см яккачўпда, скамейкада ундан 15—20 см юқориқоқда тортилган чизимчадан ҳатлаб юриш.

Акробатика. Чалқанча ётиб гужанак бўла билиш.

Танца қадамлари. Жуфтлама қадам билан сакраб-сакраб юриш.

Юриш югуриш. Гавдани тўғри тутиб, юриш, галма-галдан бир юриб, бир югуриб 60 м масофани босиб ўтиш (ижро техникасига баҳо қўйилади), 30 м га югуриш.

Сакраш. Қалта арғамчи оша бир ўнг, бир чап оёқда сакраш, рўпарадан югуриб бир оёқда депсиниб, 40 см баландликдан сакраб ўтиш; турган жойдан узунликка сакраб, ерга икки оёқда тушиш (иккала оёқда депсина билиш ва ерга иккала оёқда туша билиш баҳоланади). 60 см баландликдан пастга оёқ учида сакраб тушиш.

Улоқтириш. Коптокчани бош орқасидан отиш техникаси; 25 м баландликда ўрнатилган 1×1 м ўлчамдаги нишонга ўгил болалар 6 метр наридан, қизлар 4 метр наридан копток отиш.

Уйга бериладиган топшириқлар

1. Ҳар куни эрталабки гигиена гимнастикасини ва гавдани тўғри тутишдан дарсда ўрганилган махсус машқларни бажариш.

2. Икки қўллаб копток илиш.

3. Ерга чизилган чизиқдан юриб, мувозанат сақлашда дарсда ўрганилган машқларни бажариш.

4. Турли дастлабки ҳолатларда (ўтириб, ётиб, тик туриб) ғужанак бўлишни машқ қилиш.

5. Танца қадамлари: сакраб-сакраб жуфтлама қадам ташлаш.

6. Арғамчидан бир ўнг, бир чап оёқда сакраш.

7. Турган жойидан узунликка сакраш.

Мусобақалар ва байрамлар

1. «Саломатлик куни» байрамида иштирок этиш.

2. Зарядка комплексини бажаришдан синфлараро мусобақаларда қатнашиш ва шу мусобақаларда биринчи, иккинчи ўрин олган синфларнинг мактаб спорт байрамида иштирок этиши.

Ҳаракатли ўйинлар

Барча мускулларни ўстирадиган машқ элементлари бор ўйинлар. Қўшнига коптокча узатиш. Қосмонавт. Коптоқдан ўзиш. Ким олдин? Қоч бола, сор келди.

Югуриш ўйинлари. Ёмғир ёғалоқ. Октябрлар. Байроқчани ол. Икки аёз. Чўпон. Балиқчи Салка. Қўлингни бер.

Баландликка ва узунликка сакраб ўйнаш (турган жойдан ва югуриб келиб сакраш ва тез юриб ўйнаш).

Узоққа ва нишонга улоқтириб ўйнаш. Ким узоқроқ ташлайди. Мерган бўл. Доирага тўп тушир. Чопқир кийикни отиш. Чуқурга тўп тушир. Қўл таёқ.

Асосан кузатувчанликни, эътиборни, замон ва маконда мўлжал олишни кучайтирадиган ўйинлар. Тез сафга тур. Паканалар билан новчалар. Чумчуқлар. Қўз бойлағич. Пат.

Музыкали ўйинлар. Сичқон тутар. Музикачи варрақлар. Оқ теракми-кўк терак.

(Сузиш дарси ўтказишга шароити бор мактабларда ўтиладиган материал)

В а з и ф а л а р :

1. Сузишнинг аҳамияти ва сузувчининг гигиенаси ҳақидаги билим асосларини ўргатиш.
2. Сувда чўкмай туришга ўргатиш.
3. Сузишнинг спорт усуллари техникасининг элементлари билан таништириш.
4. Болаларнинг соғлигини мустаҳкамлашга, чинқишларига ва мутаносиб ўсишларига кўмаклашиш.
5. Сувга дадил тушиб, сувда юришдан қўрқмасликни ўргатиш.

Н а з а р и й м а ъ л у м о т л а р

Киши ҳаётини сақлашда, соғлигини мустаҳкамлашда сузишнинг аҳамияти: сузишдан машғулот ўтказаятганда ва чўмилаятганда гигиена талаблари, сузиш бассейнидан фойдаланиш қоидаси: сузиш машғулотлари пайтида интизом.

Сувга ўргатадиган машқлар. Сувга тушиш. Зинапоядан ёки таги қия жойдан белгача сувга тушиш, бассейн четига ўтириб, иккита қўлни ўнг (чап) ёндаи бассейн четига тескари қўйиб, белдан келадиган сувга сакраб тушиб, бассейн четини ушлаб туриш.

Сувда юриш. Белдан, кўкракдан келадиган жойда олдинга, ёнламасига, орқага юриш; ҳаракат йўналишини ўзгартириб ва у ёқ-бу ёққа бурилиб юриш. Қўлларни сувга тикиб, юришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган ҳаракатлар қилиб юриш. Сувда «Денгизда жанг» ўйини.

Сувда югуриш ва сакраш. Бир қўл ва икки қўл ёрдамида сувда югуриш ва сакраш. Сувда «Товоибалиғу зоғарабалиқ» ўйини.

Сувга шўнғиш. Фақат юзни сувга тикиш, фақат бошни сувга тикиш; сувни бошдан ошириб шўнғиш, сув тагида нафасни тўхтатиб туриш; олдинга иккигача санагунча, кейинчалик 5 гача, 10 гача санагунча сув тагида туриш. Сувдаги ўйинлар: «Сузғич», «Беш санар», «Пуфакча».

Сувда нафас чиқариш. Фақат бошни сувга тиқиб, сувни бошдан ошириб сув тагида нафас чиқариш. Сув тагида нафас тўхтатиб тургандан кейин сувга нафас чиқариш. «Презд» ўйини.

«Пўкак». Сув тагидан «пўкак» бўлиб қалқиб чиқиш. «Пўкак» бўлиб қалқиб чиққандан кейин, тўла нафас чиқариб. ғужанак бўлиб, сув тагига тушиш.

«Медуза», «Пўкак» бўлиб қалқиб чиққандан кейин гавдани ёйиб, оёқларни, қўлларни сув тагида чўзиб, бошни сувга тиқиб, гавдани эгиб туриш, яъни «медуза» деб аталадиган машқни бажариш. «Медуза» ҳолатидан қўлларни ён томонларга узатиб, оёқларни кериб сув бетига чиқариб, бошни сувга тиқиб туриш, яъни «крест» машқини бажариш. Уйинлар: «Пўкак», «Велосипед».

«Чўзилиш». «Чўзилиб» туриш ҳолатини ўзлаштириш. Қуруқликда: оёқ учларида кўтарилиб, гавдани ростлаб туриб, қўлларни юқори кўтариб, олдинга қараган кафтларни бир-бири устига қўйиб, бошни қўллар орасида сиқиб туриб, юқорига чўзилиш. Сувда, «крест» ҳолатидан оёқларни жуфтлаб, қўлларни олдинга чўзиб бирлаштириб «чўзилиш» ҳолатига ўтиш.

Сирпанишлар. Сув тубидан депсиниб, «чўзилиш» ҳолатига ўтиб сув бетида сирпаниш. «Чўзилиш» ҳолатида туриб, бассейн четидан депсиниб сирпаниш. Нафасни тўхтатиб, узоққа сирпаниб бориш. Сувда «Найзалар» ўйини. Қўлда тахта ушлаб, бассейн четидан депсиниб сирпаниш (бошни сувга тиқиб ва сувдан чиқариб, тахта ушлаган қўлларни узатган ҳолатда, қўллар тахта устига қўйилган ҳолатда). Қўллар ҳолатини ўзгартириб сирпаниш. Қўлларни сузишга ёрдам берадиган ва сузишга қаршилиқ кўрсатадиган қилиб ҳаракатлантириб сирпаниш.

Қўлларни сувдан чиқармай кроль усулида кўкракда сузиш. Усулни тўла кўрсатиш. Оёқ ва қўллар ҳаракатини алоҳида-алоҳида кўрсатиш.

Бассейн четида ўтириб, оёқлар ҳаракатини ўрганиш. Бассейн четини ёки бирор нарсани ушлаб туриб, сувда кўкрак бериб ётиб оёқлар ҳаракатини ўрганиш.

Нафасни тўхтатиб, кўкракда сирпанаётганда оёқларни ҳаракатлантириш.

Тахта ушлаб, оёқлар ёрдамида сузиш.

Қўлларни сувдан чиқармасдан «кроль» усулида ҳара-

катлантиришни қуруқликда туриб ўрганиш. Худди шунинг ўзини сувда туриб ўрганиш. Шунинг ўзини сув тубида юриб кета туриб бажариш.

Сувда турган жойда ва сув тубидан юриб кета туриб, нафасга мослаб қўлларни ҳаракатлантириш. Юзни сувга тиқиб ва нафасни тўхтатиб, қўлларни сувдан чиқармай кроль усулида кўкракда сузиш.

Битта нафас циклида (нафас чиқариш, нафас олиш) сузиш. Цикллар сонини аста-секин ошира бориш. Нафас тартибни бузмасдан сузиш масофасини аста-секин 15—25 м гача узайтириш.

15—20 м масофага қўлларни сувдан чиқармай кроль усулида кўкракда қайта-қайта сузиш.

Сувга сакраш. Бассейн четидап тиккасига сакраш. Старт курсисидан тиккасига сакраш. Старт курсисидан тиккасига сакраб, 5—10 м сузиб бориш.

Ўқув нормалари ва талаблари

(Қизлар ва ўғил болалар учун)

1. Старт курсисидан тиккасига сакраш.
2. Тахта ушлаб, кроль усулидаги оёқ ҳаракатлари ёрдамида камида 50 м масофага сузиш.
3. Истаган усулда 15 метрга сузиб борса—«қониқарли», 15 метрдан ортиққа сузса—«яхши», 25 метр сузса—«аъло» баҳо қўйилади.

Мусобақалар ва байрамлар

Сувда спорт байрами. Байрам ўқув йили тугашига багишланади.

1. Бассейн кўндалангига 10—15 м масофага сузишдан шахсий команда мусобақалари.

2. Синфларнинг терма командалари ўртасида турли қаршилиқлардан ўтадиган ва муайян топшириқлар бажарадиган эстафетали сузиш.

3. Меҳмонга айтилган ва мактабдаги энг яхши сузувчиларнинг намуна машқлари.

4. Сув полосасидан намуна ўйини.

Ёз пайтида уйга бериладиган топшириқлар

1. Ҳар куни сузиб туриш.
2. Ўрганилган машқларни қайта-қайта такрорлаш.
3. Катталар назоратида 15—20 м ва ундан ортиқ ма-софага сузиб туриш.

II СИНФ

Умумий назарий маълумотлар

II синф ўқувчисининг кун тартиби. Дам олиш куни тартиби. Табиий факторлар ва улардан чиниқиш мақса-дида фойдаланиш.

Гимнастика вазифалари

1. Гавдани тўғри тутишга ва одатдаги шароитда ун-га риоя қила билишга ўргатишни давом эттириш.

2. Ўқитувчининг сигналларига ва командаларига тез эътибор беришни ўргатиш.

3. Гимнастик сафланишлар, ўйинлар ва бошқа машқ-лар пайтидаги коллектив ҳаракат малакалари ва кўник-маларини такомиллаштириш.

4. Ҳамма биргаликда бир хил қадам ташлаб юриши-ни ўргата бошлаш.

5. Оёқлар учини қўйиб югуришни ўргатиш; югуриб келиб, «оёқ йигиб» баландликка сакрашни ўргатиш; мўлжалга юз ўгириб, турган жойдан енгил буюмларни улоқтиришни ўрганиш; югуриб келиб узунликка сак-рашни ўргатишни давом эттириш.

6. Мувозанат сақлаш машқларида вестибуляр аппа-рат функцияларини такомиллаштириш.

7. 6—7 машқдан иборат эрталабки гигиена гимнас-тикаси комплексини (ойда 1—2 марта) ўргатиш.

Назарий маълумотлар

Спорт зали майдончаси ва бошқа машғулот жой-ларини супириб-сидириб йиғиштиришдаги талаблар.

Амалий материал

Саф машқлари, гимнастик сафланиш ва қайта саф-ланишлар. Колоннада биттадан сафланган ҳолатдан до-пра ҳосил қилиб сафланиш. Бир чеккадан сидирга санок

ва «бир-икки» саноги. Бир шеренгадан ўқитувчи санаб турмасдан икки шеренга бўлиб қайта сафланиш.

Жуфтлама қадамлар билан орани узоқлаштириш ва яқинлаштириш. Турган жойда ўнгга (чапга) бурилишни қисмларга ажратиб бажариш. Кўрадиган ва эшитадиган сигналларга биноан сафланиш ва қайта сафланишлар. Юришни чап оёқдан бошлаш.

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Қўлларни олдинга, ён томонларга, юқорига узатиб туриб букиш ва ёйиш. Олд томондаги ва ён томондаги текислик бўйлаб бир қўлни айлантириш. Қўлларнинг «елкаларда, кўкрак олдида» ҳолатлари. Елкаларни кўтариш ва тушириш. Елкаларни олдинга ва орқага ҳаракатлантириш. Панжаларни турли текисликлар бўйлаб ҳаракатлантириш ва айлантириш. Қўлларни галма-гал ҳаракатлантириш. Олдинга, орқага ва ён томонларга оёқларни тебратиш. Қўлларга таяниб чўққайган ҳолатдан оёқларнинг иккаласини бирга, галма-галдан букиш ва ёзиш ҳамда оёқларни галма-гал кўтариш. Чўққайган ҳолатдан тиззаларда турнишга ўтиш. Чордана қуриб ўтирган ҳолатдан қўлларга таяниб ва қўлларга таянмай туриш. Тиззаларда турган ҳолатдан қўлларга таяниб ва қўлларга таянмай ўнг ва чап томонларга ўтириш. Бошни турли суръатларда эгиш, буриш, айлантириш. Оёқ кериб туриб, гавдани олдинга энгаштириб ерга қўл етказиш. Қўлларни ҳаракатлантириб туриб, гавдани ён томонларга энгаштириш. Ерга қараб ётган ҳолатда гавдани орқага эгиб, оёқларни ердан узишга интилиш. Оёқларни чалиштириб туриб, бир оёқда депсиниб сакраб, 180° айланиш. Худди шунинг ўзи олдинга 4—8 марта сакраб бориб бажариш. Урганилган қўл, оёқ, гавда, бош ҳаракатларининг жўнгина бирикмаларидан иборат машқлар бажариш. Шунинг ўзини кичкина байроқчалар билан ижро этиш. Эрталабки гимнастика комплексларининг ўрганиш.

Тўп билан бажариладиган машқлар. Тўпни баландроқ отиб илиш. Тўпни отгандан кейин, чапак чалиб илиш. Доира ясаб туриб тўпни ўнгга, чапга отиб узатиш. Икки шеренгага сафланиб, бир-бирига тўп отиш.

Коптокча билан бажариладиган машқлар. Коптокни бир қўллаб отиб-отиб ўйнаш. Коптокни деворга отиб, икки қўллаб, бир қўллаб, бир айланиб илиш. Жуфт-жуфт бўлиб (оралиқ —4—5 м), бир-бирига копток отиш. Турган жойда коптокни ерга уриб ўйнаб, аста-секин орқага

айланиш. Шунинг ўзини коптокниги сапчиш баландлигини ўзгартира туриб бажариш. Коптокни баскетболдаги каби олиб юриш.

Гавдани расолайдиган ва оёқ таги ботиғини мустаҳкамлайдиган машқлар. Деворга орқа бериб туриб, оёқни букиб кўтариб, олдинга ёзиб узатиш ва ён томонга узатиш. Шунинг ўзини оёқлар учиде кўтарила туриб бажариш. Девордан ажралмай туриб, ўнгга, чапга энгашиш.

Бошда 150—200 г юк билан бажариладиган машқлар: қўлларни белга қўйиб чўққайиш ва туриш; чўққайганда қўллар бармоғини товонларга теккизиш ва туриш; гимнастика деворчаси ёнида ўнгга ва чапга силжишлар; гимнастик скамейка томонидаги тахта-чўп устида қўлларни ён томонларга узатиб ёнламасига юриш: шу тахта-чўп устида бир оёқда туриб, иккинчи оёқни букиб кўтариш (қўллар бош орқасида).

Оёқ таги мускулларини ўстирадиган машқлар: скамейкада ўтириб, оёқ таги ботиқлари билан коптокча, гимнастика тўқмоқчаси каби майда буюмларни тутиб туриш.

Тирмашиб чиқиш ва ошиб ўтиш. 30° қиялатиб қўйилган скамейкадан тўрт оёқлаб чиқиб бориб, гимнастика деворчасига ўтиш. Гимнастика деворчасига гоҳ оёқ қўйиб, гоҳ озроқ вақт осилиб туриш. Ўнг қўлда осилиб, чап оёқни қўйиб, чап қўлда осилиб, ўнг оёқни қўйиб, гимнастика деворчасига чиқиш. Баландлиги 90 см тўсиқдан ўтиш.

Мувозанат сақлаш (баландлиги 70 см скамейка ёки яккачўпда). Тўлдирма тўп устидан, яккачўпдан 20—30 см юқориоқ тортилган чизиқчадап тиззаларни баланд кўтариб одимлаб ўтиб юриш. Тўпни отиб-илиб, қўллар билан энг оддий ҳаракатлар қилиб, ўнгга ва чапга жуфтлама қадамлар билан юриш. Бир неча тез қадамлар ташлаш. Қўлларга таяниб чўққайиш ва туриш. Кўзни юмиб ва юммасдан бир оёқда ёнлама туриб ва тўғри туриб, иккинчи оёқни олдинга, ён томонларга, орқага узатиш. Оёқлар учиде 90° айланиш.

Акробатика. Ён томонга айланиб сакраш. Чўққайиб ва гужанак бўлиб ўтирган ҳолатлардан олдинга дўмба-лоқ ошиш. Қўлларга таяниб, ўнг тиззада туриб, чап қўлни, чап тиззада туриб ўнг қўлни юқорига кўтариш. Жуфт-жуфт бўлиб, бир-бирига юзланиб туриб, ярим шапагат қилиш.

Танца машқлари. Белгиланган шакл ҳосил қилиб ритм билан юриш. Музика, қўшиқ суръатига мослаб сакрашлар. Жуфтлама қадам билан орқага юриш Олдинга, ён томонларга сакраб-сакраб қадам ташлаш

Юриш ва югуриш. Сусланишли ва тезланишли юриш (100 м гача). Эни 20 см йўлакчаларда оёқ учида юриш. Тиззаларни баланд кўтариб юриш. Эни 30 см йўлакларда 40 м гача масофага оёқлар учида югуриш (асосан оёқ учининг тўғри қўйилишига эътибор берилди). 100 м га гоҳ югуриб, гоҳ юриб бориш (30 м — югуриш, 20 м — юриш). Белгиланган вақтда қанча йўл босишни ҳисоблаб юриш (топшириққа қараб 30 секунд 1 минут юрилади) 30 м га тез югуриб, вақтни ҳисоблаш.

Сакраш. Қисқа аргамчидан бир оёқда оралатиб сакраш, бир ўнг бир чап оёқда сакраш, 70 см баландликдан сакраб тушиш. Югуриб келиб баландликка сакраш, бир оёқда депсиниб сакраб, тепада осиглик нарсаларга (тўп-гами ё бошқа нарсами) қўл етказиш. Рўпарадан югуриб келиб, бир оёқда депсиниб 50 см баландликдаги планка ёки чизимча устидан сакраб ўтиб, икки оёқлаб ерга тушиш. Югуриб келиб узунликка сакраш: бир-биридан 50—70 см узоқликда чизилган 4—6 доираларнинг биридан иккинчисига сакраб кетма-кет ўтиш; кенглиги 100—110 см жойдан: сакраб ўтиб, икки оёқлаб ерга тушиш (депсиниш мумкин бўлган зона кенглиги — 60 см).

Улоқтириш. 3 м баландликка ўрнатилган 1×1 м ўлчамдаги шчитга 8 м (ўғил болалар) ва 6 м (қизлар) масофадан улоқтириш йўналишига юз ўгириб туриб, тўпни бош орқасидан отиш. 2,5 м юқори кўтарилган тўсиқлардан (чизимча, волейбол тўри) коптокча ва шу каби енгил буюмларни отиб ўтказиш. Коптокни ва бошқа отиш буюмларини турган жойдан узоқликка отиш.

Ўқув нормалари ва талаблари

Сафланиш ва қайта сафланиш. Турган жойда ўнгга ва чапга бурилиш.

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Эрталабки гимнастика комплексини ва байроқчалар билан бажариладиган машқларни баҳо олиш учун ижро этиш.

Тирмашиб чиқиш. Гимнастика деворчасига турли усулларда тирмашиб чиқиш.

Тўсиқлардан ўтиш. Баландлиги 90 см тўсиқдан ўтиш.

Мувозаниат сақлаш. Балаандлиги 70 см яккачўп, скамейкада юриш; коптокни отиб-илиб олиб 2—3 қадам юриш, қўлларга таяниб чўққайиш, ўриндан туриш, қўлларни ён томонларга, юқорига ва олдинга ҳаракатлантириб юриш.

Акробатика. Чўққайиб ўтирган ҳолатдан ~~чўққайиб~~ чинга дўмбалоқ ошиб, гужанак бўлиб ўтириб олиш.

Танца машқлари. Олдинга, ён томонларга сакраб-сакраб одимлаш.

Югуриш. 30 м га 5,8; 5,9; 6,0 секундда югуриш.

Сакраш. Қисқа арғамчидан оралатиб сакраш бир ўнг, бир чап оёқда сакраш, ижро техникасини баҳолаш. Турган жойдан 100—150 см, узунликка сакраш.

Улоқтириш. 3 м юқори кўтарилган 1×1 м ўлчамдаги шчитга 8 м (ўғил болалар) ва 6 м (қизлар) масофадан коптокча отиш.

Уйга бериладиган топшириқлар

1. Эрталабки зарядка комплексини ва ўқитувчи белгилаб берган қоматни ростлайдиган махсус машқларни ҳар куни ижро этиш.

2. Байроқчалар билан бажариладиган, байрам кунига тайёрланган машқларни такрорлаш.

3. Чўққайиб ўтирган ҳолатдан, олдинга дўмбалоқ ошиб, гужанак бўлиб ўтириб олиш.

4. Олдинга, ён томонларга сакраб-сакраб одимлаш.

5. Қисқа арғамчидан оралатиб сакраш, бир ўнг, бир чап оёқда сакраш.

6. Турган жойдан узунликка сакраш.

7. Ўқитувчи белгилаган индивидуал топшириқлар.

Мусобақалар ва байрамлар

1. Эрталабки зарядка комплексини бутун синф билан бирга энг яхши ижро этишдан мусобақалар ва ғолиб чиққан синфларнинг мактаб спорт байрамида иштирок этиши.

2. Байроқчалар билан бажариладиган машқлар (байроқчаларни ҳамма ўзи ясайди) — ижро этиб спорт байрамида қатнашиш.

3. Синф ўқувчилари орасида уч кураш: югуриш, сакраш, улоқтириш.

Ҳаракатли ўйинлар

Барча мускулларни ўстирадиган машқ элементлари бор ўйинлар. Бўрон. Уядаги қушчалар. Ҳайқалтарош. Сувдан ўтиш. Дорбоз.

Юғуриш ўйинлари. Оқ айиқлар. Почта. Қугқариб ол. Картошка экиш. Бекинмачоқ. Овга чиққан балиқчилар. Гижинг тойлар. Инсиз қолган қуён. Карвон-карвон.

Узунликка ва баландликка турган жойдан ва югуриб келиб сакрайдиган ўйинлар. Бақа билан лайлак. Қуёнлар. Қоровул лайча. Йўл-йўл жойда сакраш (мураккаб-лашган варианты). Экранга қуён кирди.

Узоққа ва мўлжалга улоқтириш ўйинлари. Ким узоққа отади (мураккаб-лашган варианты—парироқ масофадан оғирроқ буюм улоқтирилади). Мерган овчи. Овчилар. Доирага тушириш (кўзни юмиб). Қубба. Қўл таёқ.

Кўпроқ кузатувчанликни, эътиборни, замон ва маконда ўлжал олишни яхшилайдиган ўйинлар. От ўйин. Тулкилар билан наъматак. Сигналга қулоқ сол. Зийрак побон. Тез сафлан (сигналлар, сафланишлар ҳар хил бўлади). Каптар. Чумчуқлар.

Музыкали ўйинлар. Қарнайми-сурнай. Қафасдаги қушчалар.

СУЗИШ

(Сузиш дарси учун шароити бор мактабларда тўлиқ ўтиладиган материал)

В а з и ф а л а р :

1. Спортча сузиш усуллари техникаси ҳақида асосий маълумотлар бериш.

2. Кроль усулида кўкракда сузиш ва чалқанча сузиш техникасини ўрганиш.

3. Старт турларини ва кроль усулида кўкракда сузгандаги энг оддий бурилишларни ўрганиш.

4. Болаларнинг соғлигини мустаҳкамлашга, мутаъосиб ўсишларига ва чиниқишларига кўмаклашиш.

Н а з а р и й м а ъ л у м о т л а р

Спортча сузиш усуллари техникасини тасвишлаб ва кўрсатиб бериш, бу усулларнинг нисбий тезликларини гапириб бериш.

Ўтганларни такрорлаш. Биринчи синфда ўтилган машқлар ва ўйинлар материаллини қайта-қайта такрорлаш.

Ким узоққа сирпанишдан, 25 м масофага кўкракда кроль усули билан тахта ушламай, оёқлар ҳаракати ёрдамида; қўлда тахта билан 5—7 метргача нафас тўхташиб бориб тез (вақтни ҳисоблаб) сузишдан мусобақалар.

Сувдаги ўйинлар: «Акулалар билан дельфинлар», «Ким чаққон».

Кроль усулида кўкракда сузиш. Узатилган қўлларда тахта ушлаб, бошни сувдан чиқариб олиб, оёқлар ёрдамида кроль усули билан кўкракда суза ётиб, бир қўл билан кроль усулида қулоч отиб, кейин қўлни ҳавода айлантириб дастлабки ҳолатга қайтариш (олдин бир қўллаб кейин галма-гал икки қўлда такрорлаш).

Шунинг ўзини бошни сувга тиқиб бажариш: қулоч отиш охирида сувда нафас чиқариш; қўлни ҳавода айлантириш бошланғишида, бошни қулоч отаётган қўл томонга буриб, нафас олиш.

Бассейн четидан депсиниб, оёқлар ҳаракатсиз сув бетида қисқа масофага сирпаниш: қисқа масофага кроль усулидагидек оёқлар ҳаракати ёрдамида сирпаниб бориш, оёқларни ҳаракатдан тўхтатмай, бир қўлда қулоч отиб, кейин қўлни ҳавода айлантириб, дастлабки ҳолатга қайтариб сузишдан тўхташ. Худди шунинг ўзини олдин бир қўлда, кейин иккинчи қўлда бажариш. Худди шунинг ўзини бир неча марта узлуксиз қулоч отиб бажариш. Бассейн четидан депсиниб, 5—8 метр масофага кроль усулида кўкракда нафас тўхташиб сузиш.

Энгашиб олиб турган жойда ва бассейн тубида юриб кета туриб, қўл ҳаракатларига мослаб нафас олиш.

Нафас цикли (нафас чиқариш, нафас олиш)ни қўшиб, кроль усули билан кўкракда сузиш. Нафас цикли микдорини аста-секин икки, уч мартага етказиш ва ундан ҳам ошира бориш. Нафас тартибини бузмасдан, сузиш масофасини аста-секин ошира бориб, 25 метргача етказиш.

Кроль усулида чалқанча сирпаниш. Бассейн тубидан депсиниб, узатилган қўллардаги тахтани сонлар устида тутиб, чалқанча сирпаниш. Шунинг ўзини тахтасиз бажариш. Бассейн четидан депсиниб, қўлларни тана бўй-

лаб узатиб, қўлларни бош орқасига олиб чалқанча сирпаниш. Сувда «Торпедо» ўйини.

Қўлларни турли ҳолатларда тутиб, оёқларни кроль усулидагидек ҳаракатлантириб чалқанча сирпаниш. Қўлларни тана бўйлаб узатиб, қўллар билан сузишга ёрдам берадиган ҳаракатлар қилиб, оёқларни кроль усулидагидек ҳаракатлантириб, чалқанча сузиш.

Бир қўлни тана бўйлаб узатиб, бош орқасига олиб, иккинчи қўлни ишлатиб кроль усули билан чалқанча сузиш. Шунинг ўзини қўлларни галма-гал ишлатиб бажарпш.

Ҳамма ҳаракатларни тўла мослаб, 25 м гача кроль усулида чалқанча сузиш.

Старт олиш ва бурилишлар. Бассейн қирғоғида оёқ осилтириб, қўлларни юқорига чўзиб ўтирган ҳолатдан секин-аста олдинга энгаша бориб, сувга ташланиш. Қирғоқда энгашиб турган ҳолатдан сувга ташланиш. Шу машқларнинг ҳаммасини старт курсисидан такрорлаш.

Сувга ташланаётганда оёқ ердан узилиши пайтида бассейн четидан ва старт курсисидан депсиниш.

Қирғоқда ва старт курсисидан энгашиб, қўлларни бош орқасида чўзиб турган дастлабки ҳолатдан старт олиб сакраш.

Қўлларни силкиб, курсидан қаттиқ депсиниб старт олиб сакраб, оёқ-қўлларни узатиб сувга кириш, сувдан чиқиб сирпаниш ва кроль усулида сузиш.

Қўлларни силкиб, бассейн четидан депсиниб, чалқанча сирпаниш. Чалқанча старт олгандан кейин, сувдан чиқиб кроль усулида чалқанча сузиш.

Бассейн четини ушлаб унга юз ўгириб турган ҳолатдан бурила туриб депсиниб, кўкракда сирпаниш. Бассейн четидан бир қадам бери туриб, шу машқнинг ўзини бажариш. Бир неча қадам наридан юра бошлаб, гоҳ ўнг қўл билан қулоч отганда, гоҳ чап қўл билан қулоч отганда бассейн четига яқинлашиб шу машқнинг ўзини ижро этиш. Бир неча қадам наридан суза бошлаб бассейн четига яқинлашиб, шу машқнинг ўзини ижро этиш.

Ғужанак бўлиш ва чалқанчасига айланиш. Бассейн четига орқа ўгириб, ундан бир қадам берида бассейн четини ушлаб туриб, ғужанак бўлиб орқага айланиб, бассейн четига оёқ қўйиб депсиниш. Шу машқнинг ўзини қилиб, сирпаниб кетиш,

Орқа билан юриб, бассейн четига яқинлашганда бурилиб, депсиниб сирпаниш.

Бир неча қадам наридан суза бошлаб, гоҳ ўнг қўл билан қулоч отганда, гоҳ чап қўл билан қулоч отганда бурилиш шчитига яқинлашиб, чалқанчасига бурилиш.

Ўқув нормалари ва талаблари

1. Қисқа масофаларга (10—12 м) кроль усули билан кўкракда ва чалқанча сузиш техникаси учун баҳо қўйиш.

2. 25 м масофани бир хил спортча усулда сузиб ўтса — «қониқарли» икки хил спортча усулда сузиб ўтса — «яхши», ортиқ масофани сузиб ўтса — «аъло» баҳо қўйилади.

Мусобақалар

Иккинчи синфлар ўртасида қишки (25 м га эркин усулда сузишдан) ва ёзги (25 м га эркин усулда ва 25 м га чалқанча сузишдан) шахсий команда биринчилиги ўтказиш.

Ёз пайтида уйга бериладиган топшириқлар

1. Кроль усули билан кўкракда ва чалқанча сузиш техникасини такомиллаштириш.

2. Кроль усули билан кўкракда ва чалқанча ҳар куни 25 м дан 50 м гача масофа дам олмасдан сузиб туриш.

3. Ҳар куни 10—15 метр масофага катта тезликда сузиб туриш.

III СИНФ

Умумий назарий маълумотлар

III синф ўқувчисининг кун тартиби. Сочлар, тирноқлар, кийим ва пойабзални тартибли тутиш. Кишидаги ақлий иш қобилиятини ўстиришда жисмоний машқлар ва табиат омилларининг аҳамияти. Қомат расолиги ва киши саломатлиги учун чиниқтириш қоидалари, тўғри юришнинг аҳамияти.

Гимнастика вазифалари

1. Тик туриш, ўтириш ҳолатларида қоматни тўғри тутиш малакасини мустаҳкамлаш, турли ҳаракатлар вақтида қоматни тўғри тутишга ўргатиш. Елка, қорин ва оёқ

мускулларининг тўғри ривожланишини таъминловчи мускулларни ривожлантиришга айниқса кўпроқ эътибор бериш.

2. Ҳаракат сифатларини такомиллаштиришни, вестибуляр анализатор функцияларини ривожлантиришни давом эттириш.

3. Олдинга дўмбалоқ ошишни ўргатиб бўлиб елкада тик туришни ўргата бошлаш. «Чапга», «ўнгга», «орқага айланиш» ҳаракатларини қисм-қисмга бўлиб ўргатиш. Осилиш ва таянишнинг энг оддий усулларини ўргатиш.

4. Эрталабки гигиеник гимнастиканинг ҳамда физкульт паузаларнинг илгари ўрганилган комплексларини мустақил ижро этишни ўргатиш.

Назарий маълумотлар

Соғломлик ва эрталабки гимнастика. Синфдан ташқи вақтларда очиқ ҳавода физкультура минутлари, ўйинлар ва кўнгил очар спорт машқларининг аҳамияти.

Амалий материал

Саф машқлари, гимнастик сафланиш ва қайта сафланиш. Рапорт. Бир жойда туриб ўнгга ва чапга бурилиш. Орқага айланишни қисмларга бўлиб бажариш. Бир-бири томон ва диагонал бўйича юриш (залда, майдончада). Турган жойда 9—6—3 кишидан зинапоя шаклида қайта сафланиш.

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Қўлларни олд ва ён томонлардаги текислик бўйлаб айлантириш. Қўлларни бир-бирига тескари ҳаракатлантириш. Бир қадам олга ва бир қадам тескари ташлаб, бир оёқда тиззалаш. Чўнқайиб, бир оёқда чўнқайиб қўлда ерга таяниш. Гавдани олдинга, орқага, ўнгга ва чапга қўл ҳаракатлари билан мослаб энгаштириш. Гавдани қўл ҳаракатларига мослаб ҳар томонга буриш. Оёқларни бирга, навбатма-навбат букиш ва ёзиш. Қоринда ётиб, оёқларни навбатма-навбат кўтариб тушириш. Чалқанча ётиб, оёқларни навбати билан кўтариб тушириш. Товонлар устида ўтилган ҳолатдан оёқларни чўзиб, сонларни ерга тегишиб ётган ҳолга ўтиш. Бошни тез буриш, тез эгиш. Ўтирган ҳолатда бошни тез ва секин айлантириш. Қўл, оёқ, бош ва гавда билан бажариладиган ҳаракатларни қўшиб

ижро этиш (8 саноқли машқ ижро этишни билиш). Ки-
чик чамбар билан ижро этиладиган, барча мускулларни
ўстирадиган машқлар.

Тўп билан бажариладиган машқлар. Шеренгада, ко-
лоннада сафланиб тўпни ўнгга, чапга, бошдан ошириб
оёқлар орасидан узатиш. Тўпни баланд отиб, тўла айла-
ниб илиш. Икки қўллаб пастдан, ўнг ёки чап елкадан,
бош ортидан 180° айланиб, бир-бирига тўп отиш.

Коптокча билан бажариладиган машқлар. Коптокни
ўнг қўл (чап қўл) билан ташлаб, чап қўл (ўнг қўл) би-
лан илиш. Коптокни ерга уриб шу ҳаракатни такрорлаш.
Кўтарилган оёқ тагидан копток отиш ва уни илиш. Ўнг
қўл билан орқадан ерга коптокни уриш ва чап тарафдан
айланиб уни илиш. Юриб кетаётганда коптокни юқори
отиб, илиш. Коптокни ерга уриб шу ҳаракатни такрор-
лаш. Иккита копток билан ҳуққавозлик қилиш.

**Гавдани расалайдиган ва оёқ таги ботиғини мустаҳ-
камлайдиган машқлар.** Бошга юк қўйиб (150—200 г) ор-
қага айланиш, оёқларини чалиштириб ўтириш, орқага
айланиб ўтиришни бирга ижро этиш, гимнастика девори-
да юқорига чиқиб тушиш; бир чизиқда оёқ учларида ту-
риш; бош устида юк кичини бажариладиган машқлар (2-
синфда ўтилган материал асосида).

Ерда ётган арғамчини оёқ бармоқлари билан оёқ та-
гига йиғштириш; коптокни оёқ таги ботиқлари орасида
тутиб, 2—3 марта юқорига сакраш; парвоз пайтида тиз-
зани тўгрилаб оёқ учларида (товонлар бир-бирига тегиб
туради) сакраш.

Тирмашиб чиқиб тўсиқлардан ўтиш. Гимнастик ска-
мейкада қоринда ва чалқанча ётган ҳолатда қўллар би-
лан гавдани букмасдан тортиш. Оёқларни чалиштириб,
арқонни қисиб осилиш, ихтиёрий усулда тирмашиб чи-
қиш. Баландлиги 1 м бўлган тўсиқдан ошиб ўтиш.

Мувозанат сақлаш (скамейка, яккачўп — баландлиги
90 см), тўпни отиб илиб юриб, букиб кўтарилган, тўгри
кўтарилган оёқлар тагида чапак чалиш, арғамчидан
ҳатлаб ўтиш. Оёқ учларида тез юриш. Бир оёқдан бир
сонда ўтиришга ўтиш. Икки оёқлаб ўртача баландликка
сакраш. Оёқ учларида 180° айланиш. Юриб кетаётганда
ярим чўққайишлар. Чўққайиб ўтирган ва бир сонда ўтир-
ган ҳолатда қўлга таяниб сакраб туриш.

Бир оёқда туриб, иккинчисини олдинга букиб узагиб,
қўлларни турли ҳолатларда тутиш.

Акробатика. Икки тиззада турган ҳолатдан, бир тиззада турган ҳолатдан ён томонларга тўнтарилиш. Таяниб чўққайган ҳолатдан олдинга дўмбалоқ ошиб, таяниб ўтириш. Таяниб чўққайган ҳолатдан орқага думалаш; таяниб ўтирган ҳолатдан орқага думалаб, кўкракларга таяниб, гавдани букиб ётиш. Биров ёрдамида кўкракларда тик туриш. Жуфт ва уч киши бўлиб оддий акробатик пирамидаларни ижро этиш.

Танца машқлари. Олдинга алмашлаб қадамлаш. Ер тапиллатиб, қадамлаш. Ўрганилган материал асосида 8 санокли комбинацияларни ижро этиш.

Аралаш осилиш. Тик туриб ва ётиб осилиш (олдиндан, ёнбошдан, орқадан), чўққайиб осилиш. Аралаш осилиб қўл ва оёқ ҳаракатлари (турганда, ётиб, ўтириб); ўнг қўлни, чап қўлни пастга тушириш, оёқни ён томонга, орқага узатиш; бир тур аралаш осилпшдан иккинчисига ўтиш.

Юриш ва югуриш. Қадамлар кенглигини ва тезлигини ўзгартириб юриш. Тўғри чизиқ бўйлаб, товоиларни параллел қўйиб югуриш. 40 метргача масофага тез югуриш. 150 м га гоҳ югуриб, гоҳ юриб бориш. Тўсиқлар оша югуриш (таёқлар, тўлдирма тўплар, югуриш йўлкасининг кенглиги 60 см).

Сакраш. Арғамчини орқага айлантириб, олдинга силжиётганда, оралик сакрашлар, икки оёқда сакраш. Арғамчини олдинга айлантириб, бир оёқда сакраб, ерга тўғри тушиш. Икки оёқда депсиниб, 70—80 см баландликдаги тўсиқлар устига чиқиб, тиззалаб туриб қолиш. 5—7 қадам жойдан тўғри югуриб келиб оёқ билан ерга тушиш (баландлиги 50—70 см арғамчи, планка). Югуриб келиб узупликка сакраш: кенг тўсиқлар устига чиқиб қолиш (баландлиги 30—40 см, кенглиги 1,5—2 м). Юриб кета туриб, бир оёқда депсиниб сакраб, икки оёқ билан тушиш (депсиниш зонаси кенглиги 40 см). Ораси 40 см йўлакчага аниқ сакраш (биринчи йўлакча депсиниш зонасидан 110 см нарида, иккинчиси — 150 см, учинчиси — 190 см узоқликда).

Улоқтириш. 3 м баландликка ўрнатилган вертикал нишонга 10 м гача (ўғил болалар), 8 м гача (қизлар) масофада турган жойдан копток отиш. Нишон—диаметри 80 см лик думалоқ доира, унинг ичида учта бир-биридан кичик ҳалқа чизиқлари бор, биринчи ҳалқа диаметри 40 см, иккинчиси 50 см, учинчиси 80 см, 3 м ва ундан ҳам

кўпроқ юқори кўтарилган тўсиқлардан (чизимча, баскетбол шчиги) копток ва шу каби енгил буюмларни отиб ўткашиш.

Ўқув нормалари ва талаблари

Сафланиш ва қайта сафланиш. Орқага айланнишни қисмларга бўлиб бажариш.

Барча мускулларни ўстирадиган машқлар. Баҳо олиш учун эрталабки гигиеник гимнастика комплексини ва кичик чамбар билан машқлар бажариш.

Югуриш. 30 м га югуриш; 6,0—6,1—6,2 секунд (қизлар), 5,6—5,7—5,8 секунд (болалар).

Сакраш. Қисқа арғамчида бир оёқдан иккинчисига ўтиб сакраб, олдинга силжиш. Тўғридан югуриб келиб, бир оёқда депсиниб, баландликка сакраш (50—70 см). Югуриб келиб, узунликка сакраш (160—155 см).

Улоқтириш. Ўчта катта-кичик доира чизиги бор (40—60—80) думалоқ нишонга 8 м (қизлар) ва 10 м (болалар) масофада турган жойдан копток отиш: нишоннинг баландлиги 2—2,5 м. Узоқликка улоқтириш: 35—30—25 (болалар); 20—17—15 (қизлар).

Тирмашиб чиқиш. Арқон ёки лангарга ихтиёрий усул билан тирмашиб чиқиш: 1,5—2—2,5 м (қизлар); 2—2,5—3 м (болалар).

Тўсиқлардан ўтиш. 1 м гача баландликдаги тўсиқдан ўтиш.

Акробатика. Чўққайиб таянган ҳолатдан олдинга дўмбалоқ ошиб, яна чўққайиб таяниш.

Мувозанат сақлаш (яккачўп, скамейка баландлиги 90 см). Энгилган оёқ осгида чапак чалиб юриш, чўққайиб таяниш ва бир сонда ўтириш. Бир сонда ўтирган ҳолатдан қўл тираб сакраб тушиш. Қўлда ушлаб арғамчидан ҳатлаб юриш, 180° айланиш. Чўққайган ҳолатдан сакраб тушиш.

Танца қадамлари. Алмаш қадам билан юриш.

Уйга бериладиган топшириқлар

1. Рапорт беришни ўрганиш. Эрталабки зарядка комплексини ҳамда ўқитувчи белгилаб берган, қоматни ростлайдиган махсус машқларни ҳар куни ижро этиш.

2. Спорт байрамида қатнашиш учун кичик чамбар билан бажариладиган машқларни пишиқлаш — чамбарни ўзи мустақил ясайди.

3. Турган жойда орқага айланишни қисмларга бўлиб бажариш.

4. Коптоқлар билан ҳуққавозлик қилиш.

5. Қисқа арғамчидан бир оёқдан иккинчисига ўтиб сакраб, олдинга силжиш.

6. Таяниб ўтиргап ҳолатдан дўмбалоқ ошиб, таяниб ўтириш.

7. Алмаш қадамлар.

8. Ўқитувчи белгилаб берган индивидуал топшириқлар.

Мусобақалар ва байрамлар

1. Зарядка комплексларини энг яхши ижро қилишдан мусобақалар.

2. Спорт байрамида буюмлар (кичик чамбар) билан машқ ижро қилиб қатнашиш.

3. Уч курашдан (югуриш, сакраш, ирғитиш) синф мусобақаси.

Ўйинлар

Барча мускулларни ўстирадиган машқ элементлари бор ўйинлар Эҳтиёт бўл. Тўпни бошдан ошириш. Коптоқ ҳавода. Чўпон бола. Тўғри йўлда тўсиқ ошиб, югуриб, юк кўтариб эстафета. Альпинистлар.

Югуриш ўйинлари. Уйсиз қуён. Кундуз ва тун. Чўртан балиқ. Лаққа балиқ. Асир олиш.

Баландликка ва узунликка турган жойдан ва югуриб келиб сакрайдиган ўйинлар. Қарама-қарши югурадиган, сакраш аралашган эстафета. Чизимчадан сакраб ўтиш. Қармоқча.

Узоққа ва мўлжалга улоқтириш ўйинлари. Нишонга ур. Қалъани ҳимоя қил. Овчилар ва ўрдақлар. Ҳаракатдаги нишон.

Асосан кузатувчанликни, эътиборни, замон ва маконда мўлжал олишни яхшилайдиган ўйинлар. Ўз байроғингизга боринг. Топишмоқ. Таъқиқланган ҳаракат. Кузатувчилар. Қушим боши. Чертмоқ.

Музикали ўйинлар. Музикали варрак. Денгиз ҳаяжонда.

СУЗИШ

(Сузиш дарси учун шароити бор мактабларда тўла ўтиладиган материал)

В а з и ф а л а р :

1. Спорт сузиши ҳақида маълумот бериш.
2. Кроль усулида кўкракда сузиш ва чалқанча сузиш техникасини такомиллаштириш.
3. «Брасс» ва «Дельфин» усулида сузиш техникаси билан таништириш.
4. Болаларнинг соғлиғини мустаҳкамлашга ва мутаносиб ўсишларга кўмаклашиш.

Н а з а р и й м а ъ л у м о т л а р

Сузиш мусобақаси, сузиш усуллари ва масофалар, мутаносиб ўсишларига кўмаклашиш.

Қ а й т а р и ш у ч у н м а т е р и а л

Ўтилганларни такрорлаш. Бошланғич сабоқ машқларни такрорлаш.

Кўкракда ва чалқанча сирпаниш машқларини кўп марта такрорлаш.

Ёнбошлаб сирпаниш. Кўкракда сирпаниб келиб, сув қаршилигини кўпайтирмай ёнбошга, чалқанчасига айланиб сирпанишда давом этиш. Турли ҳолатлардан, сув қаршилигини кўпайтирмай, бир неча хил бурилишлар.

Ўйинлар: «Туннелдан ўт», «Арғимчоқ», «Торпедалар».

Кроль усулида кўкракда ва чалқанча сузиш. Тахта ушламасдан, қўлларни турли ҳолатларда тутиб, оёқлар билангина кроль усулида кўкракда сузиш, сувга нафас чиқармасдан, сувга нафас чиқариб сузиш.

Бир қўлни гавдага ёпиштириб туриб, бир қўлни олдинга узатиб олиб кроль усули билан кўкракда ва чалқанча бир қўллаб сузиш.

Фақат қўлларни ишлатиб кроль усулида кўкракда ва чалқанча сузиш (оёқлар чамбар ёки тахтада; оёқлар чамбар ва тахтасиз).

25 м масофага кроль усулида кўкракда ва чалқанча қайта-қайта бемалол ва тез сузиш.

Бурилишларда тўхтаб қолмай, 50 м дан 100 м гача

ва ундан ортиқроқ масофага кроль усулида кўкракда ва чалқанча сузиш.

Старт олиб қисқа масофаларга (10—15 м) кроль усулида кўкракда ва чалқанча тез суръатда сузиш.

Кўкракда ва чалқанча сузиб, паст суръатда ва тез суръатда бурилишлар.

Брасс ва дельфин усулларини тўла кўрсатиш, оёқ ва қўл ҳаракатлари техникасини алоҳида-алоҳида кўрсатиш.

Шуғулланувчиларнинг ўзлари брасс ва дельфин усуллари техникасини тўла ҳамда оёқ ва қўллар ҳаракатларини алоҳида-алоҳида синаб кўришлари керак.

Ўқув нормалари ва талаблари

Ижро техникасини баҳолаш учун кроль усулида кўкракда ва чалқанча 25 м масофага сузиш.

50 м масофани бир хил усулда сузиб ўтса — «қониқарли», икки хил усулда сузиб ўтса — «яхши» баҳо қўйилади. 100 м масофани бир хил усулда ёки 50 м дан зиёд масофани икки хил усулда сузиб ўтса — «аъло» баҳо қўйилади.

Мусобақалар ва байрамлар

1. Синфлараро мусобақаларда икки марта иштирок этиш: биринчи ярим йиллик охирида 25 м га эркин усулда ва 25 м гача чалқанча сузишдан, иккинчи ярим йиллик охирида 25 м га эркин усулда, 25 м га чалқанча сузишдан.

2. Синфлар командаларининг III синфлар ёзги шахсий команда биринчилигида иштирок этиши: 25 м га эркин усулда, 25 м га чалқанча, 50 м га эркин усулда, 50 м га чалқанча сузишдан.

Ёз пайтида уйга бериладиган топшириқлар

Худди 2-синфдаги топшириқларнинг ўзи-ю, лекин 25 м дан 100 м гача дам олмасдан сузиб туриш.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

УҚТИРИШ ХАТИ

Коммунистик жамият кишисининг ҳар томонлама камол топиши эстетик тарбия билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, тасвирий санъат эстетик тарбиянинг самарали таъсир кўрсатувчи воситаларидан биридир.

Мактабда тасвирий санъатдан ўтказиладиган машғулотлар қуйидагиларни кўзда тутати.

Ўқувчиларда теварак-атрофдаги нарса ва воқеаларга эстетик муносабатни таркиб топтириш, уларни гўзалликни ҳис қила билишга ва тушунишга ҳамда шу ҳис ва тушунчаларни ҳаётга татбиқ этишга ўргатиш;

Ўқувчиларга реалистик расм чизиш асослари ҳақида билим бериш, уларда нарсанинг ўзига қараб расмини чизиш, хотирадан, тасаввурдан расм чизиш соҳасида кўникма ва малакалар ҳосил қилиш;

декоратив — амалий санъатнинг хусусиятлари билан таништириш, тасвирий санъатнинг барча ўқув машғулотларини болаларда ижодий қобилият, дид, тасаввурларини ўстиришга қаратиш;

Ўқувчиларни тасвирий санъат ва декоратив — амалий санъатнинг буюк асарлари билан таништира бориб, уларда бу санъат тилининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги тушунчаларнинг ўсишига ёрдам бериш;

уларда асарларга нисбатан эмоционал идрокни, санъатга қизиқишни ва уни севишни тарбиялаш;

турли-туман ижтимоий фойдали фаолиятларга эстетик талабларни ҳисобга олган ҳолда ижодий ёндошиш кўникмаси ҳосил қилиш;

Ўқув фанлар ўрганилаётганда, шунингдек техник ижодиётда расмдан тасвирий санъат сифатида фойдалана билишга ўргатиш.

Синфда амалий ишлар олиб борилади ва ўқувчилар тасвирий санъат асарлари билан таништирилади,

Амалий машғулотларга расм чизишнинг қуйидаги турлари кирази: нарсанинг ўзига қараб расмини чизиш (шунингдек, хотирадан ва тасаввурдан расм чизиш), тема асосида расм чизиш ва декоратив расм чизиш. Машғулотларнинг бу турлари таълим жараёнида умумий таълим-тарбия вазифалари билан боғлиқ бўлган топшириқлар циклини ташкил қилиб, бир-бирини тўлдириб бориши лозим.

Ўқувчиларни декоратив ишларда ишлатиладиган турли материаллар, уларни ишлаш усуллари, шунингдек, ўқувчиларнинг буюмлар шакли тўғрисида тушунчаларини кепгайтириш имконига эга бўлишлари учун тасвирий санъат машғулотлари бошланғич синфларда фаолиятнинг аппликация, тўқиш, кашта тикиш, ўйинчоқлар тайёрлаш, лой ва пластилидан буюмлар ясаш каби турлари киритилган меҳнат дарслари билан чамбарчас боғланган бўлиши лозим.

Расм чизиш машғулотлари ўқувчиларнинг нарса ва ҳодисаларнинг типик хусусияларини кузатиш ва тасвирланаётган нарсани ифодалаб тасвирлаш қобилиятини ўстиришга қаратилгандир. Бу вазифалар нарсанинг ўзига қараб расмини чизиш ва теварак-атрофдаги ҳаёт ёки бадий нарсалар темаси асосида расм чизиш машғулотларида кўпроқ амалга оширилади. Ўқувчиларнинг ижодий образли тафаккурини ўстириш билан уларда яхши тушуниб, реалистик тасвирлаш малакалари ўртасида бирлик бўлишини таъминлаш мақсадида машғулот турлари ўртасида мустаҳкам боғланиш мавжуд бўлиши зарур.

Болаларда ҳаётнинг гўзаллигини кўра билиш ва акс эттира олиш кўникмаси тарбиялаш учун моделлар, композиция тематикасини ва ҳаётнинг турли томонларини (табиатни, маиший турмушни, ўқув ишларини, меҳнатни, техникани, спортни ва шу кабида) акс эттирувчи декоратив безашга оид топшириқлар танлаш катта аҳамиятга эгадир.

Бунда машғулотнинг асосий тури нарсанинг ўзига қараб расмини чизишдир. Нарсанинг ўзига қараб расм чизиш ўқувчиларда нарса ва ҳодисаларнинг ҳажми ва фазода жойланишини тўла-тўқис идрок этишни тарбиялайди, нарса ва ҳодисаларнинг бирмунча типик белгиларини кузата билиш ва акс эттира олиш қобилиятини ўстиради.

Расм чизиш машғулотларида ўқувчиларда борлиқни кўриб идрок этиш ва ҳаётни нарсанинг ўзига қараб чизилган раемдан, хотирадан, тасаввурдан баддий — ифодали қилиб ҳамда тўғри акс этира билиш кўникмаси ҳосил қилишни аста-секин амалга ошириш керак.

Расм дарси жараёнида ўқувчилар расм шаклининг унинг мазмунига мос келишини тушунишга, расмни тасвирлашни асосий бош мақсадга бўйсундиришга, бунда тасвирлашнинг энг ифодали композиция йўлини топа билишга ўрганишлари лозим. Улар расмда нарсаларнинг нисбатини, шаклини, рангини кўра билиш ва тўғри акс этира билишга, тасвирнинг ана шу барча томонларининг (нисбатларининг, рангининг мослиги, юқори ёки қуйи уфқнинг ифодалилиги, ёритилганлик хусусиятлари ва бошқаларнинг) эстетик ифодалилигини ҳис этишга ўрганишлари лозим. Ўқувчилар ижодий режага қараб турли материаллардан фойдаланишга (қалам, акварель, гуашь ишлатишни, оқ ёки рангли қоғоздан аппликация учун фон ёки материал сифатида фойдаланиш ва бошқалар) ни ўрганишлари лозим.

I— III синфда асосий вазифа ўқувчиларда нарсаларнинг нисбати, тузилиши, шакли, ранги нуқтаи назардан таҳлил қилиш малакаси ҳосил қилишидир. Шунингдек, ўқувчилар тасвирлаётган нарсанинг аввал умумий ва эстетик жиҳатдан аҳамиятли томонларини аниқлаб бўлганларидан кейин нарсанинг қисмлари ва деталларини акс этиришни ўрганадилар. Бу синфларда ўзига қараб, хотирадан, тасаввурдан расми чизиладиган нарсалар шаклининг перспектив ўзгаришларининг (айрим ҳолларда бу ҳолат фронтал, бошқа ҳолларда ён томони билан деб аталиши мумкин) акс этирилиши талаб этмайдиган ҳолатда қўйилади. Бироқ болалар пейзажни тасвирлаётганларида перспективанинг шундай ҳодисасини акс этириш билан танишадиларки, бу бирор нарсани иккинчи нарса паналаб туриши, узоқлаша борган сари нарсалар ҳажмининг кичикроқ бўлиб кўринишидир. Барча синфларда ҳажми унча катта бўлмаган, ҳар бир партага улашиб бериладиган моделлардан (гуллар, дарахт барглари, ҳашаротлар, қутичалар, идишларнинг моделларидан) фойдаланилади. Расмлар темасини ўқитувчи кўрсатиб

беради ёки ўқувчиларнинг ўзлари танлаб оладилар. Бу машғулотларда бола чизган расмнинг жонли чиқишига, персонажлар образининг характеристикасига, расмдаги элементларнинг маъно жиҳатидан боғланишига, шакл кўринишининг гармониклигига ва рангни фарқ қила билишига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Ўқувчиларнинг темалар танлаши ва уларнинг тўғри тасвирлай олиш соҳасидаги мустақилликларини ва уни чизишда эмоционаллик, ифодалик ва дадилликни рағбатлантирган ҳолда улардаги дастлабки ижодий фаолиятни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқ керак. Ўқувчиларнинг тема асосида расм чизишларида уларнинг ижодий муносабатларини рағбатлантиришда турли бадий материални қўлланиш айниқса катта аҳамиятга эга. Акварель, гуашь, аппликация ҳамда оқ ёки рангли қоғоз энг яхши материаллар ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг расм чизишни яхшилаб ўрганиб олишлари кўпроқ расм чизишнинг меҳнат дарсидаги машғулотлар билан тўғри алоқа ўрнатилишига боғлиқдир. Масалан, 1-синфларда меҳнат дарсида лой ёки пластилиндан оддий сабзавотлар, қўзиқоринлар, мевалар ясаб болаларнинг нарсалар шакли, мутаносиблигини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради.

Декоратив ишлар ўқувчиларда нарсдан қайси мақсадда фойдаланиш, унинг шакли, безакларининг материали ва элементларининг ўзаро боғлиқлиги тушунчасини тарбиялаш, уларни бадий жиҳатдан ҳаққоний тасвирланган нарсани дидсиз, мешчанларча ишланган нарсдан фарқ қила билишга ўргатиш зарур. Бу қанчалик тез амалга оширилса, ўқувчилар шунчалик кўпроқ халқ санъати асарларини ва бадий санъат буюмларининг энг яхши намуналарини фарқ қила биладиган бўладилар.

Декоратив санъат билан танишиш нақшлар чизишдан бошланади. Бу нақшлар намунага қараб чизилади ёки ўқувчилар томонидан ижодий равишда чизилади. Ўқитувчи кичик ёшдаги ўқувчиларнинг декоратив безаш фаолиятида актив иштирок этишга бўлган интилишларига, нақшга бўлган қизиқишларига таянган ҳолда, уларда безаладиган нарсанинг нимага ишлатилиши, шакли ва материални назарда тутган ҳолда нақш ўйлаб топиш малакаси ҳосил қилишга ундайди.

Ўқувчиларга барглар, гуллар ва капалакларнинг ўзига қараб расмини чиздириш билан уларни нақш чизишга тайёрланади. Бундан мақсад тасвирланаётган элемент шакллари умумлаштириш, нарсани декоратив жиҳатдан янада ифодалироқ тасвирланиши талабларига жавоб берадиган рангларни топа билишдир. Бу расмлар декоратив тарзда қайта ишлангандан кейин фойдаланилади.

Ўқувчиларда рангнинг безакдорлигини ҳис қилишларини муваффақиятли равишда ўстириш мақсадида декоратив ишлар дарсларида қуюқ кўринадиган, ёқимли бўлган ҳамда акварелга нисбатан қўлланилиши осон бўлган гуашь бўёқларидан фойдаланишни тавсия этиш лозим. Шунингдек, рангли (нурсиз бўлса яхши бўлади) қоғозлардан қилинган аппликациялардан қўлланиш ҳам фойдалидир.

Ўқувчиларнинг тасвирий санъат машгулотларида ҳосил қилинган ритм, ранглар нисбатининг уйғунлиги, шакл ва рангларнинг мутаносиблиги ҳақида ҳосил қилган тушунчалари кейинроқ бориб меҳнат дарсларида қўлланилади. Шунинг учун ҳам декоратив ишлар ва меҳнатга оид топшириқлар қандай вазифалар орқали бажарилиши ва уларни ўтказиш вақти билан мос бўлиши лозим. Масалан, бу синфда дарахтларнинг оддий баргларини чизиш, меҳнат дарсларида қоғозлардан ўсимликлар шаклини қирқиш ва уларни қалин қоғозга ёпиштириш машгулотлари билан узвий боғлангандир; шунингдек, «Куз» темасида расм чизиш «Куз» темасида аппликация ясаш машгулоти билан, арча ўйинчоқлари расмини чизиш, қоғоздан арча ўйинчоқлари (байроқча, қарсилдоқ) ясаш машгулоти билан, гуллар нақшини чизиш, китоб учун хат-чўп ясаш (аппликация) машгулоти билан узвий равишда боғлангандир.

Расм чизиш ва декоратив ишларга оид амалий топшириқлар, асосан, узоқ вақт давомида (1 соатдан 3 соатгача) чизиладиган расм тарзида бажарилади.

Ўқитувчига ёрдам бериш мақсадида мазкур программада ўқув темаларига доир амалий машгулотлар группаларга ажратиб берилган. Бунда топшириқлар группаси ўқув йили давомида ўтиладиган тартибда жойлаштирилган. Бироқ, ўқитувчи йиллик план тузишда, ўз истагича, машгулотлар турининг методик мақсадга мувофиқлигига риоя қилиб, бу изчилликни ўз-

гартини мумкин. Шунингдек, ўқитувчи программада кўрсатилганидан ташқари расм чизиш учун бошқа нарсаларни, расм чизиш ва декоратив ишлар учун берилган темаларни алмаштиришни, бунда у ёки бу синф олдида қўйилган таълим-тарбия вазифаларига ҳамда шароитга амал қилиши лозим.

Бошланғич синфларда ўқувчиларга расм чизиш, декоратив ишлар юзасидан уйга вазифалар ҳам берилади.

Тасвирий санъат билан танишиш ўқувчиларда эстетик идрок, бадий дид ўстиради, революциягача бўлган рус, ўзбек санъати ва совет санъати тўғрисида айрим маълумотлар беради. У ўқувчиларнинг ғоявий, эстетик, ахлоқий тарбияларига ёрдам бериши лозим. Ўқувчилар тасвирий санъат асарлари билан танишиш жараёнида ҳосил қилган билимлари, бир томондан, ўқувчиларнинг тасвирий санъат соҳасида малака ҳосил қилишларига ёрдам беради, иккинчи томондан, уларнинг турли материаллардан, турли техникадан фойдаланишлари туфайли образли ифодалилик характерини тушунишларини ўстиради, ўқувчилар бадий дидининг ўсишига ёрдам беради.

Ўқувчилар билан санъат тўғрисида ўтказилган суҳбатлар уларни классик мерос билан чуқур таништириб, реализмнинг буюк анъаналари аҳамиятини йўқотмаслиги ва санъатнинг халқ учун хизмат қилиши, санъатда социалистик реализмнинг давом эттирилиши ва ривожланиши тўғрисида ўқувчиларда тушунча ҳосил қилади.

I—III синфларда тасвирий санъат тўғрисидаги суҳбатнинг ўқув материали асосан ўқувчиларнинг амалий ишлари билан чамбарчас боғлангандир. Санъат асарларини кўрсатиш ва улар ҳақида сўзлаб бериш болаларда санъатга қизиқиш, муҳаббат ҳиссини ва санъат билан шугулланиш эҳтиёжини туғдиради. Асарларни кўрсатаётганда болаларни унда ифодаланган асосий фикрни ва бадий тасвирийнинг баъзи бир воситаларини тушунишга ўргатиш лозим.

I — II синфда тасвирий санъат асарлари билан таништириш амалий машғулотлар дарсида ўтказилиб, 10 — 15 минут давом этади.

III синфда бундай машғулотлардан ташқари тасвирий санъат ҳақида суҳбат ўтказиш учун махсус соатлар ажратилади.

Программада бадий асарларнинг намунавий рўйхати ўқувчиларга бир дарсда кўрсатилиши тавсия этилган миқдордан кўпроқ берилган. Бундай қилишдан мақсад ўқитувчига шароитга қараб танлаб олиш имконини беришдир.

Ўқитувчида программада кўрсатилган суратлар репродукцияси бўлмаган тақдирда: уларни таълим-тарбиявий вазифаларга жавоб бера оладиган ва муайян ёшдаги ўқувчилар тушуна оладиган суратлар билан алмаштириш мумкин. Репродукциялар билан бирга, диапозитивлар, кино ва диафильмлардан ҳам фойдаланиш лозим.

Имкони бўлган жойларда музейларга ва бадий суратлар галереясига, шунингдек санъат ёдгорликларига экскурсиялар уюштириш лозим.

Ўқувчиларнинг бадий тарбияларини янада кучайтириш мақсадида ҳар бир мактабда тасвирий санъат бўйича синфдан ташқари ишлар йўлга қўйилиб, уларга иложи борида кўпроқ ўқувчилар жалб қилинади (буни фақат истеъдодли болаларни тортиш билан қаноатланмаслик керак).

Синфдан ташқи ишлар тури қуйидагича бўлиши мумкин:

Мактабда машғулотлар ўтказиш учун керакли шарт-шароит яратилади ва уларга мутахассис сифатида раҳбарлик қилиш имконини берувчи тўғараклар ташкил қилинади.

1. Лекция ва тематик эрталиклар. Совет тасвирий санъати арбоблари билан учрашувлар ўтказиш.

2. Тасвирий санъат асарлари репродукцияларининг даврий кўриклари ташкил этиш.

3. Тасвирий ижоддан ўқувчиларнинг синфда ва синфдан ташқарида бажарган ишларининг ҳар йиллик ҳисобот кўриклари ўтказилади (улар ичидан мактабда доимий экспозиция қилиш учун энг яхши ишлар танлаб олинади).

4. Нарсанинг ўзига қараб ёки тема асосида энг яхши чизилган расмлар, адабий асарга ишланган энг яхши иллюстрация, декоратив — амалий характердаги ишлар, табиий материаллардан (ёngoқ, дуб ёngoги, ўсимликлар илдири ва шунинг кабилардан) одам, ҳайвонлар фигурадини ясаш каби ишлар учун конкурслар ташкил этилади. Конкурсларни ўқувчилар ишини мак-

таб ҳаётига, унинг биноларини, мактаб деворий газета-сини безашда амалий қўлланш билан боғлаш мақсадга мувофиқдир.

5. Галерея ва музейларга, санъат ёдгорликларига, рассом ва ҳайкалтарошлар устахоналарига, халқ бадий ҳунармандлари жойларига экскурсиялар уюштириш лозим.

ПРОГРАММА

I СИНФ

(ҳафтада 1 соат)

Бу синфда тасвирий санъат машғулотларида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

Ўқувчилар эътиборини (нима мақсадда ишлатилиши, шакли, ранги жнҳатндан) қизиқ нарса ва ҳодисаларга жалб этиб, уларда чизиш истаги уйғотиш, болаларни йилнинг турли фаслларида табиат гўзаллигини томоша қилишга ўргатиш;

расм чизиш процессида шакл, мутаносиблик, қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги, рангини кузатишга ўргатиш;

тема асосида расм чизишда ҳосил қилинган дастлабки кузатиш малакаларини ўстириш;

хотирадан расм чизишнинг айрим малакаларини ҳосил қилиш;

тасвирланаётган нарсаларни мазмунан боғлай билишга, қоғозга ранг бера олишга ўргатиш;

фазони тасвирлай олишга ўргатиш (энг олд томонда турган нарсалар тубини узоқроқда турган нарсалардан пастроққа жойлаштириб бир нарсани иккинчи нарса паналаб турганини тасвирлаш);

расм чизишда турли томонларга эркин, қийналмасдан (кўндаланг, тик, қия), қоғозни айлантирмасдан чизиқлар торта билиш малакаси ҳосил қилиш;

ранглари фарқ қилиш ва ранг номларини: қизил, сариқ, яшил, бинафша, зарғалдоқ, кўк, ҳаво ранг, жигар ранг, оқ ранглари билиш;

бўёқ билан (акварель ёки гуашь билан) ишлашнинг элементар усулларини ўргатиш;

бўёқни сув билан ийлашга ва у билан керакли юза-

ни текис бўяшга, мўйқалам учи билан деталларни тўлдиришга ўргатиш;

нақш элементларининг такрорланиши ёки навбатманавбат келиши (шакл ва ранг жиҳатидан) тўғрисида тушунча бериш, йўл ичига оддий нақшлар чиза билиш;

ўқувчиларнинг тасвирий санъат асарларига бўлган қизиқишларини ва тасвирий санъат асарларини актив идрок қилишларини ўстириш;

ўқувчиларда шакл ва рангни сезиш хислатини ўстира бориб, уларга бадиий воситалар тўғрисида умумий маълумот бериш;

уларни халқ ўйинчоқлари, нақшларининг гўзаллигини ҳис қилишга ўргатиш; болаларни ўз иш жойларини яхши тутишга, тўғри ўтиришга, расм чизаётганда қоғозни тўғри қўйишга, қалам, мўйқаламни тўғри ушлашга ўргатиш.

Машғулотлар мазмуни

1-тема. Қалам ва бўёқда расм чизишнинг дастлабки усуллари (2 соат)

Намунавий топшириқлар: а) «Ёзми қандай ўтказдик» темаси асосида расм чизиш; б) намунага қараб йўл ичига нақш чизиш (қалам ёки гуашда).

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: ҳисоб чўпларини картон ёки қоғоздан яшаш.

2-тема. Табиатдан олинган шакллардан нақшлар чизиш (6 соат)

Силуэтнинг декоратив ифодалилигини тасвирлаш.

Намунавий топшириқлар: йўл ичига намунага қараб барглар ёки гуллар тасвиридан нақш чизиш; оддий баргнинг (тол, ёнғоқ) ёки гулнинг ўзига қараб расмини чизиш (қалам, акварель, гуашда ёки аппликация)¹.

Темага оид бадиий буюмлар: саяфетка, сочиқ ва бошқа нарса четига оддий жияк тикилган буюмлар.

¹ Аппликация: масалан, китоб учун хатчўп яшаш, геометрик нақш билан безаш меҳнат дарсида бажарилиши мумкин.

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар. Гуллар аппликацияси яшаш, пластилиндан сабзавот ва мевалар яшаш.

3-тема. Расмда куз манзарасини тасвирлаш.

Октябрь байрамига тайёргарлик (4 соат)

Намунавий топшириқлар: а) «Куз», «Дарахтлар кузда» ва бошқа темалар асосида расм чизиш; б) турли шакл ва рангдаги байроқчаларнинг ўзига қараб расмини чизиш (тўғри тўрт бурчакли, уч бурчакли)¹; в) «Октябрь байрамида болалар» темаси асосида чизиш (қаламда, акварель ёки гуашда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: И. Левитан — «Олтин куз»; «Слободка»; В. Поленов — «Олтин куз»; Н. Карахан — «Олтин куз»; В. Серов — «Октябрь» дарахтлар тасвирланган таблицалар.

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: рангли қоғозлардан дарахт силуэтларини қирқиш ва уни ёпиштириш; қоғозлардан байроқчалар яшаш.

4-тема. Янги йил учун расмлар чизиш (4 соат)

Намунавий топшириқлар: нарсанинг ўзига қараб хотирадан ва тасаввурдан арча ўйинчоқлари — шарчалар, маржонлар, балиқчалар, қарсилдоқлар, арча шохчалари шаклини чизиш; «Янги йил арчаси», «Ўйинчоқлар осилган шохчаси» темалари асосида расм чизиш (қаламда, акварель ёки гуашда).

Темага оид буюмлар ва тасвирий санъат асарлари: ўзбек халқ ўйинчоқлари, янги йил арчаси учун ўйинчоқлар. Рассомларнинг қиш ҳақидаги суратлари.

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: арча учун энг содда безатиш буюмлари яшаш: ипга терилган байроқчалар, конфет қоғозлар ва бошқалар.

5-тема. Расмда тўғри бурчакли учбурчак ва доира шаклидаги нарсаларни тасвирлаш (8 соат)

Намунавий топшириқлар: дафтар, ўқувчи портфели, конверт, хона деразаси, дуррача, ҳаво шари

¹ Денгиз алифбеси байроқчаларининг намунасида ҳам фойдаланиш мумкин.

кабиларнинг ўзига қараб расмини чизиш (қалам ва акварелда); дастлабки кузатишлар; эртақларга иллюстрацияларни кўриш асосида «Деразалар қандай бўлади?», «Афсонавий дераза» темалари асосида расм чизиш (қаламда, акварель ёки гуашда).

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: китоб учун ясалган аппликатив нақшлар (масалан, квадратча ва доирачаларнинг алмашилиши патижасида ҳосил бўладиган) билан безатиладиган хатчўп ясаш; мева, сабзавот, балиқ ва қушларни пластилиндап ясаш.

6-тема. Адабий асарларга иллюстрациялар ишлашда тасвирланадиган нарсаларнинг маъно жиҳатидан боғлиқлигини акс эттириш (2 соат)

Предметнинг ўзаро мазмун жиҳатдан боғлиқлигини, баъзи предметларни бошқалари тўсиб қолишини тасвирлаш.

Намунавий топшириқлар: «Бўғирсоқ» эртагига (оддий сюжет — Бўғирсоқнинг дераза тоқчасида турган ҳолати, деразадан тушиб кетиб, йўлда думалаб кетаётган ҳолати, «Шолғом», «Митти» ва бошқа эртақларга расмлар чизиш (гуаш ёки акварелда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: Е. Чарушин — «Қатталар ва кичиклар» китобига ишланган иллюстрациялар, I-синф «Алифбе»сидаги «Митти» ҳикоясига ишланган иллюстрациялар.

7-тема. Баҳорги кузатишларни расмда акс эттириш (3 соат)

Намунавий топшириқлар: қуртакли шохчанинг ўзига қараб расмини чизиш; тема асосида, масалан: «Сувда сузиб юрган кемачалар» деган тема асосида расм чизиш (қалам, акварелда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: Т. Саврасов — «Қора қарғалар учиб келишди», И. Остроухов — «Эрта баҳор», И. Грабарь — «Май ойининг бошланиши».

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: тема асосида аппликатив ишлар бажариш; масалан, аквариумдаги балиқларни кузатиш орқали «Сувдаги балиқлар» темасини ишлаш.

**8-тема. Адабий асарларга ишлаган
иллюстрацияларда персонажлар образини
акс эттириш (3 соат)**

Намунавий топшириқлар: «Уч айиқ», «Эчки болалари ва бўри» ёки «Икки эчки», «Эчки ва бўри» каби ўзбек халқ эртақларига иллюстрациялар ишлаш (қаламда, акварелда).

Вазифани халқ ўйинчоқларининг ўзига қараб расмини чиздирилгандан сўнг бериш мумкин.

Темага оид тасвирий санъат асарлари: В. Васенцов—«Уч айиқ» ва бошқа расмларнинг эртақларга ишлаган иллюстрациялари; ҳайвонларни тасвирловчи ўйинчоқлар.

9-тема. Мустақил суратда нақш чизиш (2 соат)

Намунавий топшириқлар: шакли оддий бўлган баҳор гуллари, уларнинг ўзига қараб чизилган хомаки расмлари асосида йўл ичига нақш ишлаш (қаламда, гуашь ёки акварелда).

Декоратив санъат буюмлари: ўсимлик элементларидан йўлсимон нақшлар тасвирланган кашталар.

Меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар: китоб учун ўсимлик шохларидан қирқиб ясалган нақшли хатчўп (апликация).

**10-тема. Ёз темасида расм чизиш
ҳақида суҳбат (1 соат)**

Нарсанинг ўзига қараб, тема асосида расмлар чизиш.

Суҳбатга оид тасвирий санъат асарлари: С. Герасимов—«Мажнунтол гуллади», И. Левитан—«Қайинзор», П. Беньков—«Ўзбек ҳовлиси» ва бошқалар.

* * *

II СИНФ

(ҳафтада 1 соат)

Бу синфда тасвирий санъат машгулотларида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

Ўқувчиларнинг расмда табиатдаги нарсаларни тасвирлашда ҳиссий муносабатларини акс эттиришга инти-

лишларини ўстира бориб, мазмундаги қизиқ жойларни таъкидлаб ўтишга ўргатиш лозим;

ўқувчиларда расмнинг қоғоз varaғнда жойлашуви унинг ҳажмлари билангина эмас, балки шакл ва рангларнинг кўриш мувозанатининг зарурлиги ҳамда эл муҳим томонларининг кўриниб туриши билан боғлиқлиги тушунчасини ўстириш;

ўқувчиларда нарсанинг умумий шакли (тўғри бурчак, думалоқ ва ҳоказо), нисбати, қисмларининг боғланиш характери нуқтаи назаридан изчиллик билан таҳлил қилиб, расмни нарсанинг ўзи билан таққослаш ва шу изчилликда расм чизиш (умумийдан қисмларга ўтган ҳолда) малакасини ҳосил қилиш;

болаларга тема асосида расм чизишда одам гавдаси тузилишини тасвирлай билишни ўргатиш;

қоғоз юзасига нарсалар асосини тўғри жойлаштириш, бир нарсани иккинчи нарса паналаб турган ҳолатини акс эттириш йўли билан нарсаларни фазода тасвирлаш кўникмаларини такомиллаштириш;

декоратив шаклдаги силуэтнинг ифодалилиги тушунчасини ўстириш; болаларни квадрат (тўртбурчак) ичига нақш чизиш усуллари билан таништириш; нақш ранги ва фонини ўзаро уйғунлаштиришни ўргатиш;

рангнинг тўқ ва ёрқин тусларини кўриш ва акс эттиришга ўргатиш (тўқ қизил, оч қизил); бўёқлар билан ишлаётганда тасвир контурининг чизиғидан чиқиб кетмаслик;

тик, кўндаланг қия чизиқлар чизиш малакаларини ўстириш (бу чизиқларнинг нарсанинг ўзидаги ва расмдаги ҳолатини аниқлашни ўргатиш); бу чизиқлардан ёрдамчи чизиқлар тариқасида фойдаланиш кўникмаси ҳосил қилиш.

Кўздан кечирилаётган сурат, китоб иллюстрациясини мустақил тушуна билишни ўргатиш; расмларда йилнинг қайси фасли, куннинг қайси вақти, қандай ҳаво тасвирланганини билиш; суратлар тўғрисида ўз фикрини айтиш (суратнинг қайси ери кўпроқ ёққанлигини); асар мазмунини анализи билан боғлиқ бўлган саволларга жавоб беришни (расмом ўз суратида нимани тасвирлаган, суратдаги муҳим нарса нима) ўргатиш.

Санъат асарида рангни идрок қилишни ўстириш, бунда чиройли ва гармоник ранглар уйғунлиги мисол қилиб кўрсатилади.

Расм чизиш процессида материаллардан фойдаланиш кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш.

Машғулотлар мазмуни

1-тема. Куздаги табиатни кузатиш асосида расм чизиш (6 соат)

Ранг тонини аниқроқ бериш кўникмасн ҳосил қилиш, расмда сюжетни акс эттира олиш кўникмасини ўстириш.

Намунавий топшириқлар: нок, терак, ўрик, акация баргларига қараб уларнинг расмини чизиш, улардан йўл ичига нақш чизиш, кузатиш асосида, масалан, «Ўқувчиларнинг кузги ишлари» темаси асосида расм чизиш (қалам ва акварелда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари ва бадиий буюмлар: Н. Ромадин «Хмелёвка қишлоғи», акварель бўёқ билан ишлаш техникаси асосида болалар китобига ишланган иллюстрациялар.

2-тема. Ўқувчиларнинг квадрат ичига нақш чизишлари (3 соат)

(Марказ, томонлар, бурчаклар ва бошқаларни кўрсатиб нақшнинг композицион схемасини тузиш билан таъништириш.)

Гуллар, ўсимликлар баргларининг хомаки чизилган расмларидан фойдаланиш.

Намунавий топшириқлар: табиий шаклларни қайта ишлаш асосида қутининг квадрат томонига нақш чизиш (акварель, гуашь ёки аппликация).

Темага оид бадиий буюмлар: нақш ишланган қутилар, шкатулкалар, ёстиқ жилдлари.

3-тема. Буюмда қисмлар катта-кичиклигининг конструктив боғланиши ва нисбатини тасвирлаш (4 соат)

Намунавий топшириқлар: арра (ёйсимон арра ёки аррача), белкурак, болға, капкир, ёғоч болға, ўйинчоқлар ва ҳоказоларнинг ўзига қараб расмини чизиш.

4-тема. Адабий асарларга йшланадиган иллюстрацияларда тема, сюжет ва образли тасаввурларни акс эттириш; расм элементларини уларнинг шакли ва рангининг кўриш даражасини ҳисобга олган ҳолда қоғозда жойлаштириш кўникмасини тарбиялаш (6 соат)

Намунавий топшириқлар: рус халқ эртақларига, масалан «Ғозлар — оқ қушлар», К. Чуковскийнинг «Доктор Айболит» эртагига ҳамда ўзбек халқ эртақларидан «Уч жўжа ва ўрдакча» ва бошқа эртақларга суратлар ишлаш (қалам, акварель ёки гуашда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: В. Васнецовнинг «Алёнушка» сурати, рассомларнинг эртақларга ишлаган иллюстрациялари; ҳайвонларни тасвирловчи ўйинчоқлар ҳамда фойдали ҳайвонлар ва қушлар тасвирланган иллюстрациялар.

5-тема. Нақш чизиш (турли композициялар қўллаб нақшлар чиза билиш малакаларини ўстириш) (4 соат)

Намунавий топшириқлар: қўғирчоқ гилам-часи ёки сўзана, китоб, хатчўп ва ҳоказолар учун ўзига қараб ёки хотирадан чизилган гуллар ва барглардан нақш чизиш (қалам, акварель ва гуашда).

Темага оид бадий буюмлар: тўғри тўртбурчак шаклидаги буюмларда турли-туман нақшлар чизиш (сўзана, қутича, дорпеч, гилам).

6-тема. Тема асосида расм чизиш (ўқувчиларда кузатувчанлик, тасаввур (фантазия), композиция ва ранг жиҳатидан фойдали расм ишлаш малакаларини ўстириш) (7 соат)

Намунавий топшириқлар: «Ҳазога парвоз», ёки «Ойга учиш», «Паррандачилик фермасида», «Сойдаги ўрдаклар» (қишлоқ мактаблари учун); «Ўйинчоқлар магазинида», «Ҳиёбондаги болалар» (шаҳар мактаблари учун); хотирадан товуқ, ўрдак, ракета ёки ўйинчоқлар расмини чизиш (қалам, акварель ёки гуашда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: Т. Яблонская—«Баҳор», Т. Гапоненко—«Паррандачилик фермасида», А. Рилов—«Мовий кенгликда», У. Тансиқбоев—«Иссиқкўл оқшоми», болалар китобларига ишланган иллюстрациялар.

**7-тема. Баҳорги гулларнинг ўзига қараб расмини
чизиш ва улардан байрам учун нақш тузиш
(ҳар хил нарсалар тасвирдан нақшлар тузишда
улардан ижодий равишда фойдалана билиш
малакаларини ўстириш) (4 соат)**

Намунавий топшириқлар: қалам ва акварелда гуллар ҳамда баргларнинг хонаки расмини чизиб, улардан 1 Майга атаб нақш чизиш (қалам, гуашь ёки акварелда).

**8-тема. Ёз темасида расм чизиш ҳақида
суҳбат (1 соат)**

Суҳбатга оид тасвирий санъат асарлари: И. Левитан — «Шабда», А. Васнецов — «Кама», И. Остроухов — «Сиверко», У. Тансиқбоев — «Сирдарё», «Тоғларда».

III СИНФ

(ҳафтада 1 соат)

Бу синфда тасвирий санъат машғулотида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

Ўқувчилар эътиборини нарсалар тузилиши, шакли, рангининг гармониклигига, ўсимликлар шакли симметрияси, ҳашаротлар, инсон томонидан яратилган нарсаларнинг гўзаллигига жалб қилган ҳолда уларнинг теварак-атрофдаги ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш;

Ўқувчиларда расм учун сюжет танлаш, композициядаги энг асосий ва шакли ҳамда ранг жиҳатидан кўриниши барабар бўлган ҳолда расмга образли характеристика бера олиш малакаларини ўстириш;

Ўрта чизиқни ёрдамчи чизиқ сифатида қўллаб, нарсаларнинг симметрик шаклини акс эттиришни ўргатиш; нарсаларнинг кўриш нуқтасидан узоқлаша борган сари кичикроқ бўлиб кўриниши ҳодисасини акс эттириб, нарсанинг фазода тасвирлаш кўникмаларини такомиллаштириш;

Ўқувчиларни одам тасвири билан таништиришни давом эттириш; бўёқлар аралашмасидан фойдаланиб,

буюмлар рангини акс этириш, турли тусларни (масалан, ҳаво рангсимон яшил рангни ва бошқа рангларни) ҳосил қилиш;

ўқувчиларни декоратив санъат билан таништириб, реал ва декоратив шаклларнинг ўхшаш ва фарқ қиладиган томонларини кўрсатиш (масалан, кашта тикишда); доира ичига нақш чизишни, бунинг учун бўёқлар билан ишлаганда ва аппликация қилганда гармоник жиҳатдан уйғун рангларни топишни ўргатиш;

меҳнат дарсларида буюмлар ишлаш учун ўз ўй-фикрларини расмда бера олишнинг дастлабки кўникмаларини бериш;

ўқувчиларда танишилаётган тасвирий санъат асарининг мазмунини, ўша асардаги асосий фикрни ва унинг эмоционал таъсир этишини кўрсатган ҳолда ҳикоя қилиб бериш кўникмасини тарбиялаш.

Машғулотлар - мазмуни

1-тем а. III синфда тасвирий санъат, расм чизиш машғулотлари ҳақида суҳбат (1 соат)

Темага оид тасвирий санъат асарлари: С. Чуйков—«Совет Қирғизистони қизи», Д. Мочальский—«Биринчи сентябрь», И. Шевандронова—«Қишлоқ кутубхонасида», П. Беньков—«Дугоналар».

2-тем а. Ўсимликлар шаклининг ўзига қараб расмини чизиш ва улардан нақш чизишда фойдаланиш (7 соат)

Намунавий топшириқлар: узум, пахта ва чинор баргларининг ўзига қараб, аввалги шаклларига нисбатан бирмунча мураккаброқ бўлган шаклларининг хомаки расмини чизиш (қалам, акварелда); салфетка учун йўл ва тўртбурчак ичига нақш чизиш (нақшда бир шаклга кнриб қолган ўсимлик шаклидан фойдаланилади, акварель ёки гуашда бажарилади).

Темага оид бадиий буюмлар: кашта тикилган салфеткалар, сочиқ, сўзана, ёстиқ жилдлари.

3-тема. Совет рассомлари асарларида Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва гражданлар урушининг акс эттирилиши (1 соат)

Темага оид тасвирий санъат асарлари: П. Соколов-Скала — «Қишки саройни олиш», И. Грзбарь — «В. И. Ленин телефон олдида», П. Беньков — «Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг эълон қилиниши», В. Уфимцев — «Большевикнинг туғилиши», В. Уфимцев, Размахов — «Ҳамза», М. Набиев — «Учрашдилар», М. Греков — «Тачанка», В. Шаталин — «Водий ва дарёлар бўйлаб», В. Серов — «Ленин Совет ҳокимиятини эълон қилмоқда».

4-тема. Айрим нарсалар расмини чизиш (нарсалар шаклининг характерини, мутаносиблигини, уларнинг тузилиш хусусиятларини кузатиш ва акс эттира олиш малакасини ўстириш) (6 соат)

Намунавий топшириқлар: ҳўл мева ва сабзавотларнинг: тарвуз, қовун, олма, ўрик, нок, бодринг, бақлажон, анор ва бошқалар, слесарлик ёки дурадгорлик асбоб-ускуналарининг (япалоқ тишли омбур, болта) ўзига қараб расмини чизиш.

5-тема. Арча ўйинчоқларининг ўзига қараб ва хотирадан хомаки расмини чизиш

Темага оид тасвирий санъат асарлари: В. Суриков — «Қор тепалигини эгаллаш», Қ. Юон — «Қиш тугади», А. Пластов — «Биринчи қор», У. Тансиқбоев — «Олмаотада қиш», М. Новиков — «Туркистонда қиш», А. Дейнека — «Хоккейчилар».

6-тема. Айлана ичига нақш чизиш учун ўзига қараб расми чизилган табиий шакллари декоратив қайта ишлаш (8 соат)

Намунавий топшириқлар: ниначи, капалак, қўнғиз каби ҳашаротларнинг, айрим хона гулларининг ўзига қараб хомаки расмини чизиш (қалам, акварелда); табиатдаги нарсаларнинг чизилган расмидан фойдаланиб, тақсимча ичига нақш ишлаш (қалам, акварель ёки

гуашда); қариндош-уруғларга совга сифатида юбориш учун табрик откриткаларни безаш.

Темага оид бадпий буюмлар: ўзбек сопол ва металл идишлари, патнислар, дўппилар ва бошқа юмалоқ шаклдаги буюмлар, табрик откриткалари.

7-тема. Адабий асарларда иллюстрация ишлаш (4 соат)

Расмда воқеанинг энг муҳим томонини, унча мураккаб бўлмаган сюжетни акс эттира билиш малакасини ўстириш.

Намунавий топшириқлар: А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ» асарига, И. А. Кривонинг «Фил ва Лайча»; «Тулки ва узум» масалига, «Сусамбил», «Бўри билан тулки» каби ўзбек халқ эртақларига расмлар ишлаш (қалам, акварелда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари: болалар китобларига ишланган иллюстрациялар. Одам ва ҳайвонларни тасвирловчи халқ ўйинчоқларининг намуналари, рассомларнинг ўзбек ва рус эртақларига ишлаган расмлари.

8-тема. Теварак-атрофдаги ҳаётдан олинган темалар асосида расм чизиш (4 соат)

Нарсаларни уларнинг фазодаги ўзаро муносабатини (бир нарсани иккинчи нарса паналаб туришини, нарсалар узоқлаша борган сари кичикроқ бўлиб кўринишини) акс эттириб тасвирлаш малакасини янада ўстириш; расмни ифодали қилиб тасвирлашни (расмдаги энг муҳим томонни бўрттириш, шакл ва рангининг кўриниш жиҳатдан барабар бўлиши) ўстириш.

Намунавий топшириқлар: «Дераза олдидаги манзара», «Шаҳар кўчаларида», «Қишлоқ кўчаси», «Трактор ҳайдаш», «Машинада янги узилган сабзавот олиб кетиляпти» ва ҳоказолар (қалам, акварелда) Ўйинчоқлар: трамвай, автомашиналар, тракторлар, комбайнлар ва ҳоказоларнинг ўзига қараб хомаки расмини чизиш.

Темага оид тасвирий санъат асарлари: Г. Нисский — «Янги қишлоқ», Б. Рибченко — «Қизил майдон» ва бошқалар.

9- т е м а. Айрим нарсалар расмини чизиш (2 соат)

Нарсаларнинг тузилиши, шакли, рангини кузата олиш малакасини янада ўстириш.

Намунавий топшириқлар: баҳорги гулларнинг ўзига қараб расмини чизиш (қалам, акварелда).

Темага оид тасвирий санъат асарлари:
О. Татевосян ва Н. Кашина натюрмортлари.

10- т е м а. Ёз темасида расм чизиш ҳақида суҳбат (1 соат)

Нарсанинг ўзига қараб ва тема асосида имкони бўлганича хонада расм чизиш.

Темага оид тасвирий санъат асарлари:
Ф. Васильев — «Нам ўтлоқ», А. Пластов — «Пичан ўрими», З. Иногоров — «Тунги жала».

МУЗИКА

УҚТИРИШ ХАТИ

Умумий таълим мактабларида бадий тарбия, шу жумладан музика тарбияси коммунистик тарбиянинг ажралмас бир қисмидир.

Музика, санъатнинг бошқа турлари сингари, кишиларга воқеаликдаги турли-туман ҳодисаларни ифодалаб берувчи бадий образлар ёрдами билан таъсир қилади, кишиларнинг онгини янги-янги ҳис-туйғулар, фикрлар ва билимлар билан бойитади.

Мактабда музика тарбиясининг асосий вазифаси ўқувчиларни ўз Ватанига, халқига садоқатли бўлиш руҳида тарбиялаш, уларда ахлоқий идеаллар, эстетик ҳиссиёт ҳосил қилиш савиясини ошириш, музика диди ва қобилияти (музика ўқуви, ритм туйғуси, музика хотираси, диққати ва тасавури) ни ўстиришдан иборат.

Программадаги музика материали совет композиторларининг вокал ва чолғу асарларини, ўзбек ва рус халқ музика ижодини, СССР халқлари музика ижодини, халқ демократияси мамлакатлари, рус ва ғарб классик композиторлари ижодини ўз ичига олади.

Программа учун материал танлашда асарнинг ғоявий-бадий аҳамияти ва мазмуни, жанрларнинг хилма-хил ҳамда ўқувчилар учун тушунарли бўлиши назарда тутилади.

Ўқувчиларга музика тарбияси беришнинг негизи хорда ашула айтишдир, чунки музикага бўлган қобилиятни ўстириш, музикага меҳр ва қизиқишни ошира бориш вазифаси ўқувчиларнинг ўз фаолияти жараёнида муваффақиятли бажарилади.

Ўқувчилар ашула дарсларида тегишли вокал-хор малакаларига эга бўладилар, бу малакалар ашуланинг тўғри ва таъсирли айтилишини таъминлайди, болалар ово-

зининг яхши сақланишига ва парварниш қилинишига ёрдам беради.

Программада болаларга вокал-хор ва музика саводи соҳасида мукамал билим бериш ва уларда малака ҳосил қилиш, ўқувчиларни грамзапись орқали ва ўқитувчи ижросида музика асарлари билан мунтазам равишда таништириш кўзда тутилади.

Болаларнинг овоз аппаратлари, музика ўқуви ёшига қараб ўсади. Айниқса, кичик ёшдаги мактаб болаларининг овозлари ўзининг нозиклиги, энгиллиги ва диалезон жиҳатидан чегараланганлиги билан фарқ қилади. Шу сабабга кўра, бақариб ашула айтиш, айниқса дарс давомида дарс структурасини бузиб дарсинг музика саводи ва музика тинглаш қисмлари ҳисобидан ҳам сурункасига ашула айтиш болаларни чарчатиб қўяди ва овоз аппаратининг ўсиш процессига катта путур етказди. Натижада бола овози бузилиб, айрим касалликларга ҳам дучор бўлиши мумкин.

Ўз навбатида, ўқитувчининг баланд овозда сўзлаш, бақариб ашула айтиши ва созда қаттиқ куй чалиши болаларнинг эшитиш аппарати ва нерв системасига салбий таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ашула айтиш малакалари, вокал-хор овозининг асосий элементлари; нафасни режага солиш, товуш ҳосил қилиш, дикция, соз ва ансамбль программада ҳар қайси ўқув йили учун алоҳида-алоҳида берилади. Таълим жараёнида бу элементларнинг ҳаммаси бир-бирига узвий боғланиб боради.

Программада кўрсатилган вазифаларни амалга ошириш давомида ўқувчилар музика саводи билан танишадилар, нотага қараб ашула айтишни ўрганадилар. Шу билан бирга улар музикани завқ билан идрок қилиш малакаларига эга бўлиб, музика мазмунини тушунадиган бўладилар.

Юқорида кўрсатилган элементларнинг ҳар бири ҳамма синфлардаги ашула айтиш ишининг мазмунига киради ва секин-аста мустақамланиб, сифати ўзгариб, мурракблашиб ашула репертуарида ривожланади.

Программада совет композиторларининг ашулаларига: октябрят, пионер, комсомол ашулаларига, Ватан, Коммунистик партия ҳақидаги, совет кишиларининг ҳаёти ва қаҳрамонона меҳнати ҳақидаги ашулаларига катта ўрин берилади. I—III синфларда баъзи ашулалар, ун-

ча мураккаб бўлмаган рақслар, хоровод (турли шаклларда қўл ушлашиб, ашула айтиб ўйнаш) ва инсценировкалар билан ижро этилиши мумкин. Хорда ашула айтиш учун керакли музика материали ўқитувчи томонидан танлаб олинади.

Танланган хор ва қўшиқларни ўқитувчи муайян бир системага солади. Бунда ўқувчиларнинг музика ва ашула соҳасидаги тайёриликка эътибор берилади.

Программага турли жанрдаги ашулалар — лирик ашулалар, рақс, ўйин ва марш ашулалари, ҳазил ашулалар, қаҳрамонликни куйловчи ашулалар киритилган, бу ашулалар ўқувчиларнинг эстетик завқини ошира боришга, тарбиявий вазифаларни бажаришга ва ашула айтишда турли малакалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

I ва III синфлар программасига куйи ва вазни энгил, товуш кенглиги ва диапазони кичик, ҳаракати ўртача ва бир овозли ашулалар киритилган. Бу ашулаларнинг баъзилари энгил хорлар, рақслар ва инсценировкалар билан ижро этилиши мумкин. Масалан, ўзбек халқ болалар ўйини—«Оқ теракми-кўк терак», «Читти гул», «Зув-зув борағай», «Чорий чанбар», болалар ўйини—«Тойчоғим», (С. Бобоев музикаси), «Эрталаб», (М. Муҳаммадждонова музикаси); «Пахтазорда»—ўзбек халқ қўшиғи; «Чаманда гул» —ўзбек халқ қўшиғи; «Капалак» (Бурхонов музикаси).

III синфда, айниқса ҳамжиҳатлик, уйғунлик билан биргалашиб овоз чиқаришга ўргатиш учун бир овозли ашулалар берилади. Шу ашулалар билан бир қаторда, ўқув йилининг иккинчи ярмидан бошлаб икки овозлилик элементлари бор бўлган бир неча ашулалар киритилдики, улар ўқувчиларда музика уқувининг (гармоник равишда) ўсишига ёрдам беради.

I—III синфларда йил мобайнида 12—14 тадан ашула ўргатилади.

Уқувни ўстириш, овозни парвариш қилиш ва вокал-хор малакалари ҳосил этишда махсус вокал машқлари, яъни уч товушда, паст парда ёки юқори пардадаги товуш қаторида ва унинг квинта ёки октава кўламидаги қисмларида ашула айтиб, бир овоз билан ва икки овоз бир бўлиб, асосан яллалар ёки қўшиқлардан парчалар айтиб «овозни маромга солиш» жуда катта аҳамиятга эгадир.

Нотага қараб ашула айтиш малакаси ҳам шу хилда

машқ қилиш билан ҳосил этилади. Бу хилдаги машқлар учун ҳар дарсда 5—6 минут вақт ажратилади.

Программада чолғу асбоби билан жўр бўлиб ва жўрсиз ашула айтилиши назарда тутилган. Жўрсиз ашула айтиш (а капелла) музика уқувининг ўсишига, кўп овозли ашулаларнинг ҳамжиҳатлик билан айтилишига, оҳангдорликка, диққатни кучайтиришга катта ёрдам беради. Музика асбоби жўрсиз хор билан ашула айтганда, ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам ашуладаги барча нотўғриликларни яхши сезадилар. Жўрсиз ашула айтишни ўрганишнинг аҳамияти ана шундадир.

Ўқувчиларни музикадан саводли қилиш хорда ашула айтиш билан маҳкам боғланган. Музикадан саводли қилиш вазифаси болаларнинг музика уқувини ўстириш асосида уларга ашулаларнинг музика текстини англаш ва тушунишни, ашулани тўғри айтишни ўргатишдир. Музика соҳасида берилган барча назарий маълумотлар нотага қараб ашула айтиш ва машқ қилиш жараёнида мустаҳкамланади.

Музика саводини ўрганишда нотага қараб ашула айтиш катта аҳамиятга эгадир.

Ўқиб олиб, ўқитувчининг овозига эргашиб ашула айтишнинг ўзигина ашулаларнинг аниқ-пухта ижро этилишини таъминлай олмайди. Нотани билиш, унинг текстини тушуниш ашула ўрганишни осонлаштиради, куйни пухта ижро этишга, яхши эслаб қолишга ёрдам қилади.

Программада ўқиб олиб ашула ўрганиш билан бир қаторда, таниш ва нотаниш ашулалардан олинган намуналарни, кичик-кичик парчаларни нотага қараб айтиш кўзда тутилади. Бунда ўқувчилар ҳамма ашулани нота ёрдамида секин-аста ўрганиб борадиган бўладилар. Бунинг учун ашула тўпламларидан, ўқувчилар учун чиқарилган ўқув қўлланмаларидан, доскага ва дафтарга ёзилган ноталардан фойдаланилади.

Программада ҳар ўқув йилида ўқувчиларда музика саводи, товушларнинг баланд-пастлиги, парда, метр-ритм ва музикавий ифоданинг бошқа воситалари юзасидан маълум ҳажмда билим, кўникма ва малака ҳосил қилиш кўзда тутилади. Бу эса ашулаларни яхши тушунишга ва ижро қилишга ёрдам беради. Шу билан бирга, ўқувчилар музиканинг хусусиятлари ва жанрлари, композиторлар, халқ музика ижоди, чолғу асбоблари тўғрисида бирмунча билимга эга бўладилар.

Ўқувчиларни эстетик руҳда тарбиялаш, уларнинг музика савиясини ошириш, уларда яхши бадний дид, музикавий идрок малақалари ҳосил қилиш учун грамзаписда ёки ўқитувчи ижросида доимий равишда музика асарларини тинглаб боришнинг катта аҳамияти бор.

Грамзапислар ўқувчиларни солнстлар, ансамбль, хор ва оркестрлар ижросидаги музика асарлари билан, чолғу асбобларида чалинадиган ва вокал музика асарлари билан таништириб боришга имкон беради.

Ўқувчилар турли характер ва жанрлардаги музика асарларини эшитиш билан бирга, хилма-хил чолғу асбобларининг садолари ва турли овозлар билан ҳам танишадилар.

Ашула дарсларида асосий вақт ашула айтиш, музика тинглаш ва у билан боғлиқ бўлган музика саводига оид ишларга берилади.

Музика асарини ўрганишнинг охириги палласи — такрорлаш алоҳида аҳамиятга эга. Ўқувчилар асарни қайта-қайта эшитганларидагина уни яхши ўзлаштириб, эса олиб қолишлари ва севишлари мумкин. Шу сабабли асар бир дарсдагина эмас, балки кейинги дарсларда ҳам мумкин қадар кўпроқ такрорланмоғи лозим.

Материалнинг эса олиб қолиниши учун I синфда ўрганилаётган ашулаларни дарсдан ташқи вақтларда ҳам такрорлаш, дарслар ўртасидаги танаффуслардан, бошқа дарслардаги физкультура минутларидан, октябрятларнинг сборларидан, синфдан ташқари ишлар учун ажратиладиган вақт ва шу кабилардан фойдаланиб, ашулаларни осон ҳаракатлар билан айтиш тавсия қилинади. Имконият бўлган жойда I—III синфларда махсус хор ашуласи устида олиб бориладиган синфдан ташқи ишлар учун ҳафтада бир соат вақт ажратилса, жуда яхши бўлади. Болаларнинг музика уқувини ўстириш мақсадида, ашула дарсидан ташқари грамзаписда музика асарларини тинглаш учун гоҳ-гоҳ 10—15 минут вақт ажратилса, тагин ҳам яхши бўлади. Бу тadbир болаларнинг музикага қизиқиши ва меҳрини, шунингдек музика савиясини оширишга ёрдам беради. Чунки кичик ёшдаги болаларнинг музикани ижро этиш имкониятларидан кўра уни тинглаш имкониятлари кенгроқдир.

Бошланғич синфларда музика асарларини тинглаш учун ҳар дарсда ўрта ҳисоб билан 5—7 минут вақт ажратилади.

Тайёргарлиги яхши бўлган ўқитувчига ашула соҳасида катта муваффақият қозонган синфларда программа талабларини ошириш ҳуқуқи берилади.

Дарс мазмуни билан боғлиқ бўлган кўрсатма материаллардан (музика саводига оид жадваллар, ашулага тааллуқли бадиий суратлар, ашула тўпламлари ва ҳоказолардан) мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш лозим. Чолғу асбобларининг пардалари, клавишли чолғу асбоблари (пианино, рояль, аккордион) клавиатураси ҳам кўрсатма материал бўлиши мумкин.

Ўқувчиларда музикага меҳр ва ҳавас уйғотиш, уларнинг музика савиясини ошириш учун ашула ва музика соҳасида олиб бориладиган синфдан ташқи ишларни ҳар томонлама кучайтириш керак.

Бошланғич синфларнинг ҳар бирида хор тўгараклари, шаронт бўлган мактабларда чолғу ансамбллари (оркестр) ва вокал ансамбллар бўлиши керак. Шу билан бирга, ўқувчиларга якка тартибда музика ўргатиш ишини уюштиришга ҳам эътибор бериш, бу ишга ота-оналар жамоатчилигини жалб этиш лозим.

Мактабда эгалланган музика билими ва маҳоратидан ҳаётда: мактабда эртакликлар ва кечалар ўтказишда, октябрят ва пионер сборларида, экскурсия ҳамда сайрларга чиққанда, ашула кунларида фойдаланиш керак; ўрганилган қўшиқлар уйда, оила аъзолари олдидан, синфда, отряд йигилишларида айтилиши лозим.

ПРОГРАММА

I СИНФ

АШУЛА

Ашула айтиш малакалари

*Re*¹ товуши билан *do*² товуши оралигидаги (диапазондаги) бир овозли ашулаларни айтиш.

Ашула айтишдаги ҳолат. Ашула айтаётганда зўриқмасдан, гавдани ва бошни тўғри тутиш, кифтларни қийшайтирмаслик.

Нафасни режага солиш. Биргаликда, баравар, ҳарсилламасдан, кифтларни кўтармасдан нафас олиш, ибора тамом бўлгунча, секин-аста бир маромда нафас чиқариб бериш.

...Товуш ҳосил қилиш. Зўриқмасдан, эркин, тиниқ овоз чиқариб, ашулаларни равон, чўзинқираб, оҳангдор қилиб айтиш. Оғизни меъёри билан эркин очиш, унли товушларни тўғри талаффуз қилиш.

...Дикция. Ашуланинг сўзларини ва ҳар бир сўз охиридаги ундош товушларни аниқ ва бурро талаффуз этиш.

Соз ва ансамбль. Бутун синф билан биргаликда бараварига бир текисда ва бир оҳангда айтиш. Узининг ва ёнидаги кишиларнинг айтишига қулоқ солиш. Айтиб кўрсатилган товушни айнан такрорлай билиш ва бошланадиган ашула созига мослашиш. Уқитувчининг ашула айтиб эргаштиришини ёки чолғу асбобининг жўр бўлишини кутмай, бутун синф билан группа-группа бўлиб ёки якка тартибда қўшиқ айтиш. Дирижёрлик ҳаракатининг тўртта асосий ишорасини: диққат, нафас олиш, ашула бошлаш ва тамомлаш ишораларини тушунтириш. Дирижёрлик ҳаракатларини тушунтириш; нафас олишга тайёрлаш, ашулани бир вақтда бошлаб бир вақтда тугатишга ўргатиш.

Урганилаётган қўшиқларни таъсирли қилиб айта билиш.

I синф учун ашула материаллари

(Уқитувчининг ўзи танлаб олади)

I ЧОРАК

Октябрь байрами — *Б. Надеждин* музыкаси, *Н. Тошпўлат* шеъри.

Тол ёгочдан от қилиб — ўзбек халқ қўшиғи.

Пахтазор куйи — *Ил. Акбаров* музыкаси.

Қуён — болалар ўйини.

Читти гул — болалар ўйини.

Оқ теракми, кўк терак — болалар ўйини.

Зув-зув борағай — болалар ўйини.

Мактабимиз — ўзбек халқ куйи, *М. Шодмонов* шеъри.

Олма — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *З. Диёр* шеъри.

Соатим — *С. Абрамова* музыкаси, *Ҳ. Еқубов* шеъри.

Паровоз — *С. Абрамова* музыкаси, *Ҳ. Еқубов* шеъри.

... Ленин бобомлар — менинг бобомлар — *А. Муҳамедов* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Тапьянинг шафтолиси — *В. Князев* музыкаси, *С. Ижоболдин* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Пахтаой — *Ф. Назаров* музыкаси, *Т. Илҳомов* шеъри.

Кунгабоқар — *В. Князев* музыкаси, *И. Степанов* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

II ЧОРАК

Қувноқ ғозлар — *М. Қрасев* қайта ишлаган украин халқ қўшиғи, *М. Клакова* шеъри.

Ўрдак-ғоз — *И. Ҳамраев* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Эрталаб — *М. Муҳаммаджонова* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Арча қўшиғи — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *З. Диёр* шеъри.

Арча — *Ил. Акбаров* музыкаси, *М. Шодмонов* шеъри.

Чорий чанбар — болалар ўйини.

Саломат — *Ил. Акбаров* музыкаси.

Ўқишни билдим — *Ил. Акбаров* музыкаси.

Каптарим — *С. Абрамова* музыкаси, *Ҳ. Ёқубов* шеъри.

А, БЕ, ТЕ — *А. Малахов* музыкаси, *С. Маршак* шеъри, *М. Муслим* тарж.

Болалар ва ғозлар — *Ж. Нажмиддинов* музыкаси, *М. Қўшоқов* шеъри.

Айиқча — *А. Малахов* музыкаси, *А. Барто* шеъри.

И. Муслим таржимаси.

III ЧОРАК

Қиш — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Уйғун* шеъри.

Майдонда қайиш — рус халқ қўшиғи, *Г. Гончарова* қайта ишлаган.

Ёмғир ёғалоқ — болалар ўйини, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Лайлак келди — болалар ўйини.

Совет солдати — *Ил. Акбаров* музыкаси, *М. Оқилова* шеъри.

Ҳардам илғари — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Гунафша — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Бахтиёрлар қўшиғи — *Ил. Акбаров* музыкаси, *Ю. Ҳамдам* шеъри.

Болари — *К. Абдуллаев* музыкаси, *Қ. Муҳаммадий* шеъри.

Қапалак — *К. Абдуллаев* музыкаси, *М. Зайниддинова* шеъри.

Онажонлар байрами — *Ил. Акбаров* музыкаси, *Н. Тошпўлат* шеъри.

IV ЧОРАК

Ленин бобом — *Т. Дўсматов* музыкаси, *М. Қўшоқов* шеъри.

Лолақизгалдоқ — *М. Муҳаммаджонова* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Май — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Моделчам — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Ҳ. Салоҳиддинов* шеъри.

Байроқча — *С. Варелас* музыкаси, *А. Алексин* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Қувонч — *Ф. Назаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Тепловоз — *Ф. Назаров* музыкаси, *И. Раҳимов* шеъри.

Май байрами — ўзбек халқ қўшиги, *Г. Мушель* қайта ишлаган.

Май ҳақида қўшиқ — *Ил. Акбаров* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Тойчоғим — *С. Бобоев* музыкаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Чумчуқча — *Б. Гиенко* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Айиқча — *Ил. Акбаров* музыкаси, *М. Оқилова* шеъри.

Музыка тинглаш

Мазмун жиҳатидан I синф ўқувчиларининг ёшига тўғри келадиган, улар учун қизиқарли ва ҳар хил характерга эга бўлган музыка асарлари ҳамда уларни яратган композиторлар билан таништириш.

Ўқувчиларни музыка асарларини охиригача диққат билан тинглаб, унинг характерини аниқлашга ўргатиш.

Оркестрдаги музыка чолғу асбоблари, ашуланинг яқка ёки хор билан айтилиши, хотин-қизлар ёки эркеклар овози эканлигини ажрата билишга ўргатиш.

Доира усуллари — *Уста Олим Комилов* ижросида *Ил. Акбаров* ёзиб олган.

Ухла қўзим, юм кўзинг — *А. Аренский* музыкаси, *А. Майков* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Қўшимча материаллар

Баҳодир болалар — *С. Юдаков* музикаси, *А. Гаямов* шеъри, *З. Обидов* таржимаси.

Очил пахтажон — *Я. Шерфединов* музикаси, *Т. Йўлдош* шеъри.

Партия гамхўримиз — *С. Ҳайитбоев* музикаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Гулбоғ — ўзбек халқ куйи, *С. Бобоев* фортепьяно учун қайта ишлаган.

Озода тергил — ўзбек халқ қўшиғи, *Б. Гиенко* фортепьяно учун қайта ишлаган.

Қўғирчоқлар марши — *П. Чайковский* музикаси.

Музика саводи

Уқувчиларни қуйидаги музика ва қўшиқлар орқали ҳар хил мазмундаги яратган характеришни аниқлай олишга ўргатиш.

Марш, темпида: «Совет солдатп». *Ил. Акбаров* музикаси, «Май», *Ғ. Қодиров* музикаси.

Енгил ва ҳазил мутойиба қўшиқлардан: «Қувноқ гозлар» — украин халқ қўшиғи.

Ўйин билан ижро этиладиган қўшиқлар: «Читти гул» — ўзбек халқ қўшиғи, «Оқ теракми, кўк терак».

Қувноқ ашула ва товушлар, сакраб юрадиган қўшиқлар: «Лайлак келди» болалар ўйини, «Ҳардам илгари» — *Х. Муҳаммедова* музикаси.

Ноталарнинг нота йўлига, чизиққа ва чизиқ оралиқларига ёзилиши.

Уқув йилининг биринчи ярмида ёддан ўрганилган товуш қаторини мустаҳкамлаш.

Товушларнинг нотадаги узунлик ва қисқалик белгиларини (чорак ва нимчорак ёки чорак ва яримтани) билиш.

Нота тўғрисида олинган билимлар асосида қўшиқ айтиш пайтида нотага қараб қўшиқ айтишни машқ қилиб, сольфеджио қилиш, қўшиқ айтини вақтларида ноталарни кузатиб бориш.

Нотаниш куйларни сольфеджио қилиб айтиш

Уқув йилининг биринчи ярмида олинган билимлар асосида чорак ва нимчорак, чорак ва яримталиқ нота-

лар асосида сольфеджио айтишни машқ қилиш. Матюс, мунгли ижро этиладиган қўшиқлар: «Қиш», «Олма»— *Ғ. Қодиров* музикаси.

Тинглаш йўли билан қўшиқдаги товушларнинг баланд-пастлигини, куйнинг авжини ва пастга тушувини ажрата билишни машқ қилиш.

Метр-ритм — узун ва энг қисқа ўлчовли товушларни билиш.

Динамика — кучли ва секин товушларни аниқлаш. Нота ёзиш ва нотага қараб ашула айтиш.

Ўқув йилининг биринчи ярми

Қўшиқдаги узун ва қисқа товушларнинг фарқини тушуниш. Товушларнинг номини, бир октава (do^1 товуши билан do^2 товуши) оралиғидаги нота белгиларининг қандай жойлашганини ўрганиш.

Марш, рақс ва равон айтиладиган қўшиқ билан, товушнинг тез ва секин чиқиши, қаттиқ ва мулойимлиги, баланд-пастлиги билан, куйнинг сидирғасига ва узиб-узиб куйланиши билан таништириш (буларнинг ҳаммаси, асосан, чалиб ва айтиб эшитилган музика асарларига боғлаб олиб борилади).

II СИНФ

Ашула айтиш малакалари

Re^1 (do^1) товушлари билан do *диез*² (Re^2) товушлари оралиғидаги бир овозли ашулаларни айтиш.

I синфда олинган билимларни мустаҳкамлаш.

Нафасни режага солиш. Чўзинқираб айтиладиган ашулаларни куйлашда («Олма»— ашуласи *Ғ. Қодиров* музикаси) секин-аста нафас чиқариш.

Иборалари орасида пауза бўлмай, тез айтиладиган ашулаларни куйлашда («Биринчи май», «Бахтиёр қиз қўшиғи» — *Ил. Акбаров* музикаси) тез нафас олиш.

Товуш ҳосил қилиш. Ашуланинг хусусиятига қараб товуш ҳосил қилиш, масалан, майин товуш ҳосил қилиш («Қапалак»— *М. Бурхонов* музикаси, «Болалар вальси»— *Д. Зокиров* музикаси); қаттиқ товуш ҳосил қилиш («Пахтазорда», «Чаманда гул»— ўзбек халқ ашулалари); товушларни бир-бирига улаб сидирғасига ва

узиб-узиб ашула айтиш («Пахта очилди» — С. Бобоев музикаси, М. Шодмонов шеъри, «Ўйнайлик омон» — Ўзбек халқ қўшиғи).

Дикция. Шўх ашулаларнинг сўзларини аниқ ва равшан талаффуз этиш, ургусиз бўғинларни секин ва енгил айтиш.

Соз ва ансамбль. Ўрганилган қўшиқларни кичик-кичик группаларга бўлиниб, якка-якка ҳолда чолгу асбоби жўрлигида ва жўрлигисиз, келиштириб, бир мақомда ва таъсирли қилиб айтиш.

Дирижёрнинг 2 ва 3 ҳиссали ўлчовни кўрсатадиган ишорасини тушунтириш. Тактнинг кучли қисмида қўлнинг пастга томон ҳаракатини билиш. $\frac{2}{4}$ ва $\frac{3}{4}$ ўлчовида дирижёрлик ҳаракатларини тушунтириш.

Ашула материаллари

- I ЧОРАК

Партияга ташаккур — Ик. Акбаров музикаси, П. Мўмин шеъри.

Доно бобом — Ф. Назаров музикаси, П. Мўмин шеъри.

Пахтаойнинг байрами — Ф. Назаров музикаси, Т. Илҳомов шеъри.

Дастёр қиз — С. Бобоев музикаси, Ш. Саъдулла шеъри.

Ота-оналарга — Ф. Қодиров музикаси, Э. Раҳимов шеъри.

Бувижоним, бувижон — С. Абрамова музикаси, И. Муслим шеъри.

Насибанинг қўшиғи — С. Абрамова музикаси. Муҳаммад Али шеъри.

Ўйнайлик — Ил. Акбаров музикаси, А. Раҳмат шеъри.

Биз бахтиёр ёшлармиз — Р. Комилжонов музикаси, Н. Назруллаев шеъри.

Оқ пахта — Қ. Абдуллаев музикаси, Қ. Муҳаммадий шеъри.

Пахта очилди — Ўзбек халқ музикаси, М. Шодмонов шеъри.

Октябрятлар қўшиғи — Ил. Акбаров музикаси, М. Шодмонов шеъри.

Октябрь байрами — *Ғ. Собитов* музыкаси, *Э. Александров* шеъри, *И. Муслим таржимаси*.

Олма — *К. Абдуллаев* музыкаси, *Қ. Муҳаммадий* шеъри.

Какку — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Полвонтой — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *С. Абдуллаев* шеъри.

II ЧОРАК

Пахтазорда — ўзбек халқ ашуласи.

Қушлар — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Қуён — *И. Хамзин* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Улоқчам — *С. Бобоев* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Пианино — *Ж. Нажмиддинов* музыкаси, *М. Зайниддинова* шеъри.

Автобус — *М. Ироданский* музыкаси, *О. Висотская* шеъри.

Мусобақа — қозоқ халқ ашуласи.

Бахтиёр қиз қўшиғи — *Ил. Акбаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Қиш — *Ил. Акбаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Янги йил — *Ил. Акбаров* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Салом янги йил — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Арча байрами — *Ик. Акбаров* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Болалар вальси — *Д. Зокиров* музыкаси, *Учқун* шеъри.

Оқ теракми, кўк терак — *С. Юдаков* музыкаси, *Ғ. Ғулом* шеъри.

Қорбобо — *С. Абрамова* музыкаси, *А. Абдураззоқова* шеъри.

Лайлак қар — *С. Абрамова* музыкаси, *Е. Исҳоқов* шеъри.

Ухлаб турдим — *Ф. Назаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Мактабим — *Ф. Назаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

III ЧОРАК

Ленин улуг бобомиз — *Ил. Акбаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Партияға минг раҳмат — *К. Абдуллаев* музикаси, *Камтар* шеъри .

Тинчлик қўшиғи — *Ик. Акбаров* музикаси, *М. Шодмонов* шеъри.

Сегодня мамин празник — *А. Филипенко* музикаси, *Т. Волгина* шеъри.

Тинчлик боғи — *М. Насимов* музикаси, *Т. Тўла* шеъри.

Қор — *А. Муҳамедов* музикаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Мен бўламан — *В. Деметьев* музикаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Баҳор — *Ик. Акбаров* музикаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Баҳор ашуласи — *Г. Қодиров* музикаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Гунафша — *Д. Зокиров* музикаси, *З. Диёр* шеъри.

Капалак — *М. Бурхонов* музикаси, *З. Диёр* шеъри.

Терак — *К. Абдуллаев* музикаси, *М. Муродов* шеъри.

Сўзаначилар ашуласи — *А. Малдибоев* музикаси, *Қ. Маликов* шеъри.

Пўлат қанотлар — *Ил. Акбаров* музикаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Оймоможон — *Ф. Назаров* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Капалак — *С. Бобоев* музикаси, *З. Диёр* шеъри.

«5» баҳо — *А. Муҳамедов* музикаси, *П. Мўмин* шеъри.

Солнце — *А. Яновский* музикаси, *Л. Зубков* шеъри (русча).

Знамя в руках — *Я. Шерфединов* муз., *Р. Анинцев* шеъри (русча).

IV ЧОРАК

Бу боғчада олича — ўзбек халқ ашуласи.

Лола — *Ҳ. Муҳамедов* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Чаманда гул — ўзбек халқ қўшиғи.

Гул терамиз — *Ил. Акбаров* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Сайранг қушлар — *Ил. Акбаров* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Биринчи май — *Ил. Акбаров* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Биринчи май — *Ҳ. Муҳамедов* музикаси, *И. Муслим* шеъри.

Рўмолча — украин халқ ашуласи, *Л. Ревуцкий* қайта ишлаган.

Арғимчоқ — *Ж. Нажмиддинов* музыкаси, *К. Раҳмонов* шеъри.

Қўзичоқ — *К. Абдуллаев* музыкаси, *М. Зайниддинова* шеъри.

Лайлак — *Т. Ҳусанов* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Бог саяқшида — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *Ҳ. Насриддинов* шеъри.

Пеняе птиц — рус халқ кўшиғи.

Не летай, соловей — рус халқ ашуласи, *А. Егоров* қайта ишлаган.

Музыка тинглаш

II синфда ўқувчиларнинг турли бадий тушуinchалари музыка тинглаш орқали бойитилиб, музиканинг ҳаёт билан боғланиши ўрганиб борилади.

Композиторлардан *П. Чайковский*, *М. Глинка*, *Д. Кабалевский* ва *В. Успенский*ларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан қисқача танишилади.

Ўзбек ва қардош республикалар халқ куйлари ҳамда композиторларининг ижодлари билан қисқача танишиб борилади.

Тинглаш учун музика асарлари

I ЧОРАК

Биз ишчимиз — *Ҳамза Ҳакимзода* музыкаси ва шеъри.

Пионер кўшиғи — *Ил. Акбаров* музыкаси, халқ шеъри.

Кичик оққушлар рақси — *П. Чайковский*нинг «Оқ қушлар кўли» балетидан.

Пахта ашуласи — *М. Левиев* музыкаси.

Кичик пахтакор — *Ф. Назаров* музыкаси, *Шоназар* шеъри.

II ЧОРАК

Очил, пахтажон — *Г. Қодиров* музыкаси, *Т. Йўлдошев* шеъри.

Полька — *М. Глинка* музыкаси.

Қиз рақси — *Б. Гиенко* музыкаси.

Уйғурча рақс — *Б. Гиенко* музикаси.
Овозим — ўзбек халқ ашуласи.

III ЧОРАК

Барабанчи — *Д. Кабалевский* музикаси.
Қўклам — *Г. Мушель* музикаси.
Саёҳат — *Г. Мушель* музикаси.
Вальс — *Г. Мушель* музикаси.
Қуёнча ҳақида ашула — *Г. Мушель* музикаси.
Қари Наво — халқ куйи, «Гулсара» операси учун
Р. Глиэр ва *Т. Содиқов* қайта ишлаган.

IV ЧОРАК

Алла — «Ёрил тош» музикали драмасидан, *В. Успенский* музикаси.
Ёш мичуринчилар қўшиғи — *Е. Шварц* музикаси,
Ғ. Жаҳонгиров шеъри.
Қўклам — *Ф. Назаров* музикаси, *М. Муҳсин* шеъри.
Салом, Москва — *Б. Надеждин* музикаси, *Қ Муҳаммадий* шеъри.
Қуёш билан турамик — *Х. Раҳимов* музикаси, *З. Дир* шеъри.

Қўшимча материаллар

Кулар бахтим — ўзбек халқ ашуласи.
Уфор — *Б. Надеждин* музикаси.
Қабардинка — кавказ халқ рақси.
Лявоника — белорус халқ рақси, *Туренков* қайта ишлаган.

Музика саводи

I синфда олинган билимларни мустаҳкамлаш.
Қўшиқнинг асосий товуши — тоникани, тоника уч товушлигини эшитишни ва куйлашни ўрганиш. Тоникани куйлаб, овозни қўшиқ созига мослаш. Нота белгиларини — чорак, нимчорак, ярим ўлчовларини ва буларга тенг паузаларни билиш.

Такт чизиғи, такт ҳамда кучли ва кучсиз ҳисса ҳақида тушунча, 2 ва 3 ҳиссали тактларни билиш. До ма-

жор товуш қатори ва унинг айрим қисмларини ўзи ичига олган нотага қараб ашула айтишни, шунингдек аста-секин авжга чиқа бориш (альтерация белгисиз) йўли билан таниш ва нотаниш ашулалардан парчалар айтишни ўрганиш, товушлардан парчалар айтишни машқ қилиш.

До мажор товуш қатор босқичларини нфодаловчи рақамлар билан танишиш.

Ашуланинг бошланиши билан нақаротини фарқ қила билиш.

Куй тўғрисида, қўшиқларнинг жўр қисми тўғрисида тушулча ҳосил қилиш.

Мазмун жиҳатидан турли характерда бўлган (тантанали, хушчақчақ, ҳазил ва ҳоказо) қўшиқларни ажрата билиш.

Хушчақчақ қўшиқлар

Тинчлик ашуласи — *И. Акбаров* музыкаси, *М. Шодмонов* шеъри.

Ленин улуғ бобомиз — *Ил. Акбаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Болалар вальси — *Д. Зокиров* музыкаси, *Уйғун* шеъри.

Тинчлик боғи — *М. Насимов* музыкаси, *Т. Тўла* шеъри.

Тантанали маршлар

Октябрь байрами — *Г. Собитов* музыкаси, *Э. Александров* шеъри.

Оқ пахта — *К. Абдуллаев* музыкаси, *Қ. Муҳаммадий* шеъри.

Нота ёзиш ва нотага қараб ашула айтиш

Альтерация белгиларисиз do^1 — do^2 (re^2) оралиғида ашула айтган вақтда ижро этилаётган куйнинг ноталарини кузатиб бориш.

Ўргатилган ашулаларни нота ёзуви орқали билиш. Оғзаки диктант (ўзлаштирилган диапазон оралиғида бўлган товушлардан 4—5 тасини) машқ қилиш.

Нотаниш куйларни сольфеджио қилиб айтиш

Мисол ва машқлардан сольфеджио қилиб айтиш, до мажор пардаси, яъни do^1 — do^2 ораллигида бўлган куй ва машқлар ҳамда уч товушликни айтиш.

Нотага қараб ашула айттирилган вақтда учрайдиган баъзи бир нотаниш элементларни ўқувчиларга тушунтириб бериш: лига, реприза, вольта ва ҳоказо.

III СИНФ

Ашула айтиш малакалари

Do^1 товуши билан re^2 (mi^2) товуши ораллигидаги бир овозли қўшиқларни ва ўқув йилининг иккинчи ярмида икки овозли элементларни ўз ичига олган қўшиқларни айтиш. II синфда олинган билимларни мустаҳкамлаш.

Нафасни режага солиш. Турли хил жўшқин оҳангларга эга бўлган мунгли қўшиқларни ижро этишда, баланд ва паст товушлар чиқарилаётганда нафасни тўғри тақсимлай билиш («Яша, Москва» — И. Акбаров музикаси, «Қапалак» — А. Муҳамедов музикаси).

Товуш ҳосил қилиш. Бир бўғинли икки товушни чиқаришда унли товушларни тўғри талаффуз қилиш («Ватан қўшиғи» — И. Ҳамраев музикаси, «Қуён» — И. Ҳамзин музикаси).

Дикция. Шўх ашулаларнинг сўзларини аниқ ва равшан талаффуз қилиш малакасини ўстириш. Ундош товушларни аниқ талаффуз қилиш.

Соз ва ансамбль. Товуш қатордаги ва ашуладаги тон ва ярим тонларни, мажор ва минор уч товушлигини, қўшиқлардаги бир бўғинли икки товушнинг баландлигини аниқ, тўғри айта билиш. Икки овозли элементларни ўз ичига олган қўшиқларни айтиш.

$4/4$ ўлчовида дирижёрлик ҳаракатларини тушунтириш.

Ашула материаллари

(Ўқитувчининг ўзи танлаб олади)

I ЧОРАК

Терим — ўзбек халқ қўшиғи.

Даста-даста — ўзбек халқ куйи, С. Абдулла шеъри.

Юлдузчам — А. Муҳамедов музикаси, Н. Орифжонов шеър.

Пионер қўшиғи — *М. Юсупов* музыкаси, *А. Хўжаев* шеъри.

Болаларнинг байрам қўшиғи — *В. Дементьев* музыкаси. *Я. Аким* шеъри.

Оқ гулзор қўшиғи — *Д. Зокиров* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Кўйлагим — *Ф. Назаров* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Кичкинтой гулчимиз — *К. Абдуллаев* музыкаси, *Ҳ. Еқубов* шеъри.

Байрам бугун — *С. Бобоев* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Октябрь фарзандлари — *С. Ҳайитбоев* музыкаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Октябрь болалари — *Д. Зокиров* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Октябрятлар қўшиғи — *Ф. Назаров* музыкаси, *Г. Тожиёв* шеъри.

Октябрь қўшиғи — *М. Қрасев* музыкаси, *М. Қрасев* ва *Н. А. Найдёнова* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Замон қонунини ҳақида қўшиқ — қорақалпоқ халқ қўшиғи.

Футболчи қўшиғи — *С. Абрамова* музыкаси, *О. Қўчқорбеков* шеъри.

Қушлар — *Ҳ. Муҳаммедова* музыкаси, *А. Раҳмат* шеъри.

Какку — швейцарияликлар халқ қўшиғи, *Р. Гунд* тўпламидан *Манучарова* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Қувноқ саёҳатчилар — *М. Старокадомский* музыкаси, *З. С. Михалков* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Рўмолча — *К. Абдуллаев* музыкаси, *Ҳ. Еқубов* шеъри.

II ЧОРАК

Ватан қўшиғи — *И. Ҳамраев* музыкаси, *Н. Орифжонов* шеъри.

Оймома — *Д. Зокиров* музыкаси, *Ш. Саъдулла* шеъри, ҳажвий қўшиқ.

Ҳой, ҳой, отамиз — *Ҳ. Ҳ. Ниёзий* музыкаси ва шеъри.

Ой в лесу есть калина — украин халқ қўшиғи, *Л. Ревуцкий* қайта ишлаган.

Яша, Омон — *Т. Ҳусаинов* музыкаси, *Қ. Муҳаммадий* шеъри.

Михлар қўшиғи — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Ю. Шомансуров* шеъри.

Паҳлавон — *Ғ. Қодиров* музикаси, *Ю. Шомансуров* шеъри.

Дўстлик — *Ж. Нажмиддинов* музикаси, *Т. Илҳомов* шеъри.

Партия ғамхўримиз — *С. Ҳайитбоев* музикаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Партияга раҳмат — *Н. Ҳасанов* музикаси, *Э. Раҳимов* шеъри.

Янги йил қўшиғи — *К. Абдуллаев* музикаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Арча қўшиғи — *Т. Содиқов* музикаси, *М. Қориев* шеъри.

Арча қўшиғи — *К. Абдуллаев* музикаси, *Қ. Муҳаммадий* шеъри.

Арча қўшиғи — *Ил. Акбаров* музикаси, *Н. Муслим* шеъри.

III ЧОРАК

Салом қуёшжон — *С. Абрамова* музикаси, *А. Исроилов* шеъри.

Онажоним — *С. Абрамова* музикаси, *Нурбек* шеъри.

Қапалак — *А. Муҳамедов* музикаси, *З. Диёр* шеъри.

Боғларга — *Ик. Акбаров* музикаси, *Ш. Саъдулла* шеъри.

Эшигимиз ёнида (канон) — *Анцевнинг* канонлар тўпламидан, *Миртемир* таржимаси.

Жим; ҳой, шовқин солманг (канон) — *Анцевнинг* канонлар тўпламидан, *Миртемир* таржимаси.

Қарга (канон) — *Анцевнинг* канонлар тўпламидан, *Миртемир* таржимаси.

Кимнинг хати чиройли? — *С. Ҳайитбоев* музикаси, *С. Жўра* шеъри.

Қорда ўйин — *Ик. Акбаров* музикаси, *М. Оқилова* шеъри.

Сув — *К. Абдуллаев* музикаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Мактаб — *К. Абдуллаев* музикаси, *А. Бобожонов* шеъри.

Зимний праздник — *М. Раухвергер* музикаси, *Н. Саксонский* шеъри.

Салимжон-нимжон — *А. Муҳамедов* музикаси, *П. Мўмин* шеъри.

Қор — *Ш. Ерматов* музикаси, *Зилфия* шеъри.

Бахтий эркатой — *Т. Тошматов* музикаси, *Ҳайдаров* шеъри.

Ленин бобом — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Қ. Муҳаммадний* шеъри.

«5» баҳо — *А. Муҳамедов* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Гунафша қўшиғи — *Д. Зокиров* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Қўшигимиз авжида — *Т. Азимов* музыкаси, *Ғ. Комилов* шеъри.

Раҳмагга, раҳмат — *Д. Зокиров* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

IV ЧОРАК

Менинг Ватаним — *С. Юдаков* музыкаси, *Ғ. Ғулом* шеъри.

Энг олдинда борамиз — *М. Насимов* музыкаси, *Э. Раҳимов* шеъри.

Гуллола — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Жонрид Абдуллахонов* шеъри.

Гуллар — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *М. Зайниддинова* шеъри.

Гулчимаи — *М. Юсупов* музыкаси, *А. Тўймуродов* шеъри.

Турналар — рус халқ қўшиғи, *Е. А. Ғудкова* қайта ишлаган.

До, ре, ми, фа, соль, ля, си — *А. Островский* музыкаси, *З. Петрова* шеъри.

Сад — рус халқ қўшиғи.

Ҳаваскор балиқчи — шўх ашула, *М. Старокадомский* музыкаси, *А. Барто* шеъри.

Бобом экканлар уни — *Ғ. Қодиров* музыкаси, *Э. Раҳимов* шеъри.

С утра пойду в сосновый бор — славян халқ қўшиғи, русчага *М. Ивенсен* таржима қилган.

Жўжаларим — *Ғ. Хусайнли* музыкаси, *Т. Муталибов* шеъри, *Миртемир* таржимаси.

Пастушка — француз халқ қўшиғи, русча тексти *Т. Сикорская*ники.

Песня болгарских школьников — *Н. Трандофилова* шеъри. *Л. Некрасова* таржимаси, *А. Долуханян* қайта ишлаган.

Козлик — *Э. Григ* музыкаси.

Пусть всегда будет солнце — *А. Островский* музыкаси, *Л. Ошанин* шеъри (ўзбекча ва русча).

Қўзиларим — *Ф. Назаров* музыкаси, *О. Қўчқорбеков* шеъри.

Яша, Москва! — *Ик. Акбаров* музыкаси, *Қ. Ҳикмат* шеъри.

Йил фасллари — *Ц. Кюи* музыкаси, *Туманский* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Ёшлик — *Ф. Назаров* музыкаси, *Илҳомов* шеъри. Узумзор кўча — *В. Зудов* музыкаси, *Д. Полинин* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Партиямиз богида — *А. Муҳамедов* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Ленин йўлидан — *А. Берлин* музыкаси, *П. Мўмин* шеъри.

Ёз — *Ф. Назаров* музыкаси, *И. Муслим* шеъри.

Весна — молдаван халқ қўшиғи, *Е. Лебедева* таржимаси.

Музыка тинглаш

III синфда ўқувчилар марш, ўйин, лапар ҳамда революцион характердаги қўшиқ ва музыкаларни тинглайдилар.

Ўқувчилар ҳар хил овозлардан тузилган аралаш хор, эркаклар хори, хотин-қизлар хори (I ва II синфлардаги материалларни такрорлаш билан бирга), симфоник ва духовой оркестрларнинг ижро этилишидаги фарқларини ўрганадилар.

Тинглаш учун музыка асарлари

I ЧОРАК

Баҳор қўшиғи —

Помир рақси —

Б. Гиенко музыкаси.

Қорақалпоқча куй

Озарбайжон рақси

Гопак — *М. Мусоргский* музыкаси.

Фарғонача — ўзбек халқ рақси.

II ЧОРАК

Ишчилар, уйгон! — *Ҳамза Ҳакимзода* шеъри ва музикаси.

Чапаев ҳақида қўшиқ — *А. Новиков* музыкаси, *С. Болотин* шеъри, *И. Муслим* таржимаси.

Болалар хори — «Кармен» операсидан, *Ж. Бизе* музикаси, *Н. Муслим* таржимаси.

Пахтакор қизлар — ўзбек халқ қўшиғи.

Черномор марши — «Руслан ва Людмила» операсидан, *М. Глинка* музикаси.

Ҳазил вальс — *Д. Шостакович* музикаси (флейта ва фортепьяно учун).

III ЧОРАК

Интернационал — *П. Дегейтер* музикаси, *Э. Потье* шеъри.

Яхши кун — *Д. Шостакович* музикаси.

Андижон полкаси — ўзбек халқ рақси.

Мазурка — *П. Чайковский* музикаси.

Итальян қўшиғи — *П. Чайковский* музикаси.

Қўғирчоқнинг касал бўлиши — *П. Чайковский* музикаси.

Сайра — уйгур халқ ашуласи, хор учун *М. Бурҳонов* қайта ишлаган.

Норвегча рақс (ля-мажор) — *Э. Григ* музикаси.

IV ЧОРАК

Алла — *Ик. Акбаров* музикаси, *Мирмуҳсин* шеъри.

Янги қўғирчоқ — *П. Чайковский* музикаси.

Краковяк — «Иван Сусанин» операсидан, *М. Глинка* музикаси.

Партия ҳақида қўшиқ — *М. Бурҳонов* музикаси.

Салом, мактаб — *И. Ҳамроев* музикаси, *А. Умарий* шеъри.

Смело, товарищи, в ногу! — *Л. Радина* шеъри ва музикаси.

Священная война — *А. Александров* музикаси, *В. Лебедев-Кумач* шеъри.

Қўшимча материаллар

Сартарош қўшиғи — *М. Левиев* музикаси, «Мафтунингман» кинофильмидан.

Метро ҳақида қўшиқ — *В. Князев* музикаси, *Н. Саксонская* шеъри.

Этюд — *Г. Мушель* музикаси.

Май байрами — *Г. Мушель* музикаси.